

การวิเคราะห์แนวความคิดในการปฏิบัติการศึกษาของผู้นำการศึกษาไทย
ระหว่าง พ.ศ. 2414 - 2464

ปริญญานิพนธ์

ของ

ขงยุทธ ไชยสีหา

สำนักหอสมุดกลาง มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ตงุมวิท 23 พระโขนง กรุงเทพฯ 11 โทร. 3921575, 3915058

7 ก.ค. 2526

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประธานมิตร

เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต

กุมภาพันธ์ 2526

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

คณะกรรมการที่ปรึกษาประจำวันนี้และคณะกรรมการสอบได้พิจารณาปัญหานี้
ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาการศึกษา
ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

คณะกรรมการที่ปรึกษา

..... ประธาน
..... กรรมการ

คณะกรรมการสอบ

..... ประธาน
..... กรรมการ
..... กรรมการ

สารบัญ

บทที่

หน้า

บทนำ	ก
1 พื้นฐานความคิดทางการศึกษาในสังคมไทยก่อนปฏิรูปการศึกษา	1
พื้นฐานบางประการที่มีอิทธิพลต่อแนวความคิดทางการศึกษาของไทย	1
ความเชื่อดั้งเดิมของคนไทย	2
พุทธศาสนา	3
สภาพทางการเมืองและสังคม	6
สภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ	12
แนวความคิดทางการศึกษาของไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงรัตนโกสินทร์	
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	12
การศึกษาเพื่อกล่อมเกลาจิตใจ	14
การศึกษาเพื่อนำไปประกอบอาชีพ	15
การศึกษาเพื่อ "มีวิชา"	16
การศึกษาเพื่อความรู้อย่างภาษาหนังสือ	17
การเปลี่ยนแปลงของแนวความคิดทางการศึกษาและพื้นฐานในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการปฏิรูปการศึกษา	21
2 การปฏิรูปการศึกษาระหว่าง พ.ศ. 2414 - 2441	27
การเมืองและการปฏิรูปการศึกษาในรัตนโกสินทร์สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	28
การปฏิรูปการศึกษาและบทบาทของสมเด็จพระปิยมหาราช	
คำทรงราชานุญาต	42
ความพยายามในการปฏิรูปการศึกษาของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)	62

3 แนวความคิดใหม่ในการปฏิรูปการศึกษา	68
แนวความคิดใหม่ในการปฏิรูปการศึกษา พ.ศ. 2441	75
การดำเนินการจัดการศึกษาหัวเมือง และแนวความคิดใหม่ที่สำคัญ ที่สำคัญในการจัดการศึกษา	88
แนวความคิดในการจัดการศึกษาของชาติและความเป็นเอกภาพ ของชาติ	106
4 การจัดการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468)	122
นโยบายการจัดการศึกษา	122
การดำเนินการจัดการศึกษา	130
5 สรุป	141
บรรณานุกรม	144
ภาคผนวก	157

บทนำ

กระบวนการของประวัติศาสตร์มิใช่เป็นเพียงเรื่องของเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นอย่างสืบเนื่องกันเหมือนกระบวนการของธรรมชาติ แต่เป็นเรื่องการกระทำของมนุษย์ที่เกิดขึ้นในสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสังคมในช่วงเวลาหนึ่ง ซึ่งภายในการกระทำดังกล่าวย่อมประกอบด้วยกระบวนการของความคิด¹ ดังนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์ การศึกษาของไทยในฐานะที่เป็นประวัติศาสตร์แนวความคิด จึงน่าสนใจและจะทำให้มองเห็นพัฒนาการของการจัดการศึกษาได้อย่างชัดเจน และต่อเนื่อง

การปฏิรูปที่เกิดขึ้นในประเทศไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453) นั้น เสมือนหนึ่งเป็นการปฏิวัติ² เพราะหากเปรียบเทียบประเทศไทยเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้นเสด็จสวรรคตกับเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติแล้ว ก็เกือบจะพูดได้ว่าประเทศไทยเปลี่ยนไปอย่างแทบจะจำไม่ได้ ประเทศไทยได้รับและถูกอิทธิพลของตะวันตกคุกคามให้ต้องปรับปรุงการปกครองและสังคมซึ่งใช้กันมาแต่โบราณ ให้ระเบียบแบบแผนตามแบบฉบับของตะวันตก ผลของการ

¹ ไพรทดู R.G. Collingwood. The Idea of History. p. 210 - 215.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน" ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 124 เป็นพระราชนิพนธ์ดำนำในรัชกาลที่ 7 ผู้เขียนคิดว่าการปฏิรูปการปกครองเป็นปัจจัยนำไปสู่การปฏิรูปด้านต่าง ๆ ในระยะต่อมาอย่างมาก

ปฏิรูปทั้งกล่าวได้เปลี่ยนแปลงโครงสร้างพื้นฐานของระบบการเมืองและการปกครอง ระบบกฎหมาย ระบบการคลัง ฐานะและหน้าที่ของพลเมืองในสังคม การทหาร การจัดการศึกษาและอื่น ๆ อย่างมากมาย ซึ่งจะเป็นรากฐานสำคัญของการเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาต่อมาจนถึงปัจจุบัน

แต่การปฏิรูปในทางต่าง ๆ ทั้งกล่าวมาก็ได้เป็นไปด้วยความราบรื่น ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากปัจจัยหลายประการทั้งภายในและภายนอกประเทศ ซึ่งปัจจัยเหล่านั้นเกี่ยวพันกันอย่างใกล้ชิดและเปลี่ยนแปลงไปในแต่ละช่วงเวลา เริ่มจากการที่พลังปฏิรูปเมื่อต้นรัชกาลต้องปะทะกับพลังกลุ่มอนุรักษนิยมในรัฐบาลจนการปฏิรูปต้องหยุดชะงักลงชั่วคราว¹ ฝ่ายปฏิรูปต้องรอให้พลังอนุรักษนิยมอ่อนตัวลง ขณะเดียวกันก็เสริมสร้างฐานอำนาจการเมืองขึ้นมา โดยไม่เปิดโอกาสให้ฝ่ายตรงข้ามฟื้นฟูอิทธิพลได้อีก โอกาสที่จะเริ่มการปฏิรูปอย่างจริงจังจึงบังเกิดขึ้นได้ ความต้องการอย่างยิ่งขณะนั้นคือการปฏิรูปโครงสร้างระบบการปกครองและการบริหารที่เรียกว่า "คอเวนอนเมนต์รีฟอม"² และการตรากฎหมายที่จำเป็น

¹ ปรียานุรายละเอียดยใน วุฒิชัย มูลศิลป์ "สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินกับการตั้งอำนาจกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ในต้นรัชกาลที่ 5" แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี 2 : 96 - 116 กรกฎาคม - ธันวาคม 2523

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชดำริสตอบความเห็นของผู้นจะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ. 1247" ใน เอกสารการเมือง - การปกครองไทย ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัชติยา กรรณสูตร (รวบรวม) หน้า 76 - 81

เพื่อการนี้ เพื่อให้รัฐบาลมีเอกภาพและมีการแบ่งแยกแจกแจงหน้าที่ความรับผิดชอบในการบริหารกระทรวง กรมต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นตามแบบตะวันตกโดยไม่ก้าวก่ายซ้ำซ้อนกัน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาแบบใหม่ที่มีต่อความสำเร็จในการปฏิรูปอย่างมาก เพราะการปฏิรูปทั้งหลายจำเป็นต้องใช้ "คนรุ่นใหม่" ที่ได้รับการศึกษาอบรมและมีความสามารถในวิทยาการของตะวันตกเป็นอย่างดี¹ รวมทั้งมีความศรัทธาและจงรักภักดีต่อพระองค์ในฐานะผู้นำกลุ่มพลังปฏิรูปอีกด้วย โรงเรียนต่าง ๆ ซึ่งจัดตั้งขึ้นในระยะแรกโดยเฉพาะอย่างยิ่งโรงเรียนสวนกุหลาบ (พ.ศ. 2424) จึงมีบทบาทสำคัญคือการผลิตข้าราชการรุ่นใหม่ที่มีความรู้ในวิชาหนังสือไทย การคำนวณภาษาอังกฤษ และวิธีการทำงานในกระทรวงหรือสำนักงานที่ทันสมัย² และจะเป็นเครื่องมือสำหรับสร้างฐานอำนาจทางการเมืองของพระราชวงศ์ ตลอดจนขุนนางกลุ่มปฏิรูปในช่วงเวลารวมอำนาจเอาไว้ที่สถาบันพระมหากษัตริย์ งานราชการขยายตัวเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วภายหลังการทดลองปกครองด้วยรูปแบบกระทรวงแบบใหม่ (พ.ศ. 2431) เมื่อมีการปฏิรูปการปกครองครั้งใหญ่ใน พ.ศ. 2435 แล้ว ขอบเขตและคุณภาพของงานราชการกว้างขวางซับซ้อนยิ่งขึ้น ซึ่งต้องใช้ข้าราชการที่มีความรู้ในวิชาเฉพาะอย่างระดับสูงเป็นจำนวนมาก เช่น แผนก การปกครอง การคลัง การทหาร กฎหมาย ไปรษณีย์โทรเลข ฯลฯ จึงมีการจัดตั้งโรงเรียนสำหรับให้การศึกษาวิชาการชั้นสูงเหล่านั้นด้วย³

¹ ผู้เขียนสรุปและตีความจากพระราชดำรัสและพระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 ในวาระต่าง ๆ และโปรดฯ เสด็จฯ เรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 2, หน้า 9-11, หน้า 17-21, หน้า 36-37, หน้า 194-201

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ตำนานสวนกุหลาบ หน้า 26-32

³ วุฒิชัย มูลศิลป์ "แนวความคิดเกี่ยวกับการศึกษาของไทยจากสมัยสุโขทัยจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ (ฉบับวิชาการ) 1-2 : 208 - 210 มกราคม-มีนาคม 2519

การจัดการศึกษาเพื่อประชาชนทั่วไปก็ได้รับความสนใจอย่างจริงจังเช่นกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสในที่ประชุมของพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และนักเรียนโรงเรียนสวนกุหลาบ (พ.ศ. 2427) ว่า พระองค์ทรงตั้งพระทัยที่จะจัดการศึกษาเล่าเรียนให้แพร่หลายโดยเร็วเพื่อให้ "เจ้านายวชระกุลทั้งแก่งัดฉันเป็นคั่นลงไป ตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำสุด จะได้มีโอกาสเล่าเรียนได้เสมอกัน ไม่ว่าเจ้าขุนนางว่าไพร่"¹ พระองค์ทรงตระหนักว่าความสำเร็จในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยนั้นขึ้นอยู่กับ การ "ตื่นตัว" ของประชาชนในส่วนต่าง ๆ ของประเทศ หน้าที่ของผู้ปกครองคือ "เป็นผู้ป้องกันความทุกข์ของราษฎรซึ่งอยู่ในความปกครอง"² ดังนั้น พระองค์ทรงปรารถนาที่จะแก้ไขการกดขี่ และความไม่เป็นธรรมที่ประชาชนได้รับจากระบบไพร่และทาสอย่างจริงจัง การจัดการศึกษาแก่ประชาชนจึงเป็นเครื่องมือในการกล่อมเกล่าจิตใจและช่วยให้ประชาชนมีความเฉลียวฉลาด ซึ่งจะเป็นการ "ปลดปล่อย" ประชาชนให้เป็นอิสระได้อีกทางหนึ่ง และจะเป็นการสร้างรัฐชาติทางจิตใจหรือความรักชาติตามแบบรัฐสมัยใหม่ ดังปรากฏใน "ประกาศกระแสพระบรมราชโองการ เรื่องการเล่าเรียนของประเทศสยาม" พ.ศ. 2453 ที่บอกถึงเป้าหมายในการเล่าเรียนอย่างแจ่มชัด และเป้าหมายอันหนึ่งก็คือ เพื่อให้มีความรู้สึกรัก وطنอย่างเต็มใจต่อประเทศชาติ และพระมหากษัตริย์ ข้อความตอนหนึ่งว่า "เมื่อถึงคราวที่จะต้องช่วยชาติและบ้านเมืองให้มอญกายสวามิภักดิ์ด้วยกล้าหาญ และด้วยจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว"³

¹ เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
หน้า 17-21

² พระบรมราชโองการในรัชกาลที่ 5 ฉบับที่ 2 พระราชทานเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ วันที่ 8 กรกฎาคม รศ. 112 ใน เอกสารการเมือง-การปกครองไทย ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ ชิตติยา กรรณสูตร (รวบรวม) หน้า 133

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2/5 ประกาศ
กระแสพระบรมราชโองการเรื่องการเล่าเรียนของประเทศสยาม กันยายน รศ. 129

แนวความคิดทางการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนใหญ่เน้นจุดมุ่งหมายอยู่ที่การผลิตข้าราชการที่มีความรู้ดีเพื่อตอบสนองความจำเป็น เฉพาะหน้าของประเทศ รัชกาลที่ 5 ทรงกล่าวถึงความขัดข้องของความเจริญในด้านต่าง ๆ ของไทย (เมื่อ พ.ศ. 2441) ว่า "ในเมืองเราเวลานี้ ไม่ขัดสนอันใดยิ่งกว่าคน การเจริญอันใดจะเป็นไป ไม่ได้เร็วก็เพราะเรื่องคนน้อยอย่างเดียว" และด้วยเหตุนี้จึงจำเป็นต้องจ้างผู้เชี่ยวชาญของฝรั่งมาช่วย แม้จะ "รู้จักเจนอยู่ในใจด้วยกันว่าเขาเป็นคนต่าง ภาษากางชาดก็จะซื้อตรงจงรักภักดีอะไรต่อเราหนักหนา ก็ชั่วแต่มาหาทรัพย์กลับไปบ้าน... ต้องนับว่าเป็นเพื่อนกินไม่ใช่เพื่อนตาย"¹ อีกครั้งหนึ่งทรงมีพระบรมราชาธิบาย (พ.ศ. 2446) ถึง "เหตุขัดข้อง" ซึ่งทำให้การตั้งปวงไม่สำเร็จได้โดยเร็วว่า เพราะพื้นเดิมไม่มีเลยทุก ตำแหน่ง หากคนที่มีความรู้และความเพียรในตำแหน่งต่าง ๆ ด้วยเหตุสองประการนี้จึงทำให้ การงานเดินไม่ทันกันและที่สำคัญที่สุดคือ "อำนาจต่างประเทศเข้าแทรกเป็นยาคำไปทุกหนทุกแห่ง"²

ปัญหาสำคัญนอกจากการจัดการศึกษาเพื่อผลิตข้าราชการได้แก่การขยายการศึกษา สำหรับประชาชนทั้งประเทศให้เป็นการศึกษาของชาติ ในระยะแรกยังไม่สามารถวางจุดมุ่งหมาย อย่างชัดเจน นอกจากอุดหนุนให้ใช้วัดเป็นสถานที่เล่าเรียน และใช้หลักสูตรของรัฐบาลซึ่ง เน้นความรู้ภาษาไทยและเลขอย่างง่าย ๆ เพื่อใช้ในการชีวิตประจำวัน (หรือการเป็นเสมียน) นักเรียนส่วนใหญ่จึงต่างมุ่งหน้าเรียนเพื่อรับราชการ กระทั่งวงกรมการเองก็หันมาเข้าใจ สภาพพื้นฐานของสังคมไทยอย่างแท้จริงไม่ได้ จึงมีความโน้มเอียงที่จะนำเอาความคิดในการ จัดการศึกษาแบบตะวันตกมาใช้ทั้งหมด และเป็นการนำเข้ามาใช้โดยขาดความมั่นใจอีกด้วย เพราะเหตุนี้จึงสนใจที่จะจัดการศึกษาเฉพาะแต่ในกรุงเทพฯ เป็นสำคัญ

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เบี้ย มาลากุล) พระราชหัตถเลขาและหนังสือรบบังคับมูลของเจ้าพระยาพระเสด็จ สุเรนทราธิบดี เล่ม 2 หน้า 146 - 147

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง เหตุขัดข้อง 4 ประการ ซึ่งทำให้การตั้งปวงไม่สำเร็จได้ โดยเร็ว" ศิลปากร 2 : 24 - 34 กรกฎาคม 2509

ความจริงอีกประการหนึ่งก็คือการศึกษามีได้เป็นเพียงถ่านเคียวของการปรับปรุงประเทศ การที่ไทยต้องถูกคุกคามจากมหาอำนาจตะวันตกอย่างต่อเนื่องทำให้รัฐบาลจำเป็นต้องจัดสรรงบประมาณส่วนใหญ่ให้แก่การปกครอง และการป้องกันประเทศ ทางกระทรวงธรรมการก็ไม่มีคนที่มีความสามารถอธิบายและดำเนินงานให้เกิดความสำเร็จจนน่าเชื่อถือ รวมทั้งจำกัดการทำงานอยู่ในวงแคบ ไม่พยายามหาความร่วมมือจากกระทรวงอื่นและประชาชน ให้กว้างขวางออกไปอย่างเพียงพอ จึงทำให้การขยายการศึกษาของชาติล่าช้า มีสภาพเป็นเพียง "คันไม้ในกระถาง" พอใจแต่เฉพาะการหาคนเข้ารับราชการ เป็นแต่การ "คิดจัดการข้างบนลงไปตามข้างล่าง" มุ่งหลังคาหาสี่เสา แต่ไม่มีพื้น ชี้ไว้ว่า ป่านนี้ไม้ก็มี ป่านนี้ไม้ก็มี " และ "จะไปเอาโรงเรียนในประเทศยุโรปมาตั้งเป็นตัวอย่างมันไม่เหมือนกัน เป็นของที่เขาจัดลงรูปร้องรายนมนานมาแล้ว ภูมิประเทศก็ผิดกัน¹

ด้วยเหตุนี้ รัฐบาลจึงพยายามจัดการศึกษาในระดับพื้นฐานให้กว้างขวาง ขณะเดียวกัน เนื่องจากมีงบประมาณจำกัด และเพื่อปลูกฝังความรู้สึกรับผิดชอบต่อส่วนรวมและศีลธรรมให้แก่ประชาชนทั่วไปด้วย รัฐบาลจึงยังคงใช้วัดซึ่งเป็นสถานศึกษาตามประเพณีโบราณทั่วประเทศ เป็นโรงเรียนต่อไป มีการจัดตั้งคณะกรรมการระดับท้องถิ่นทั้งจากฝ่ายปกครอง ฝ่ายศาสนา และฝ่ายสาธารณสุข (ลักษณะแบบสุขาภิบาล) เพื่อรับผิดชอบในการจัดการศึกษา โดยรัฐบาล จะให้ความช่วยเหลือในเรื่องจำเป็น นอกจากนั้นยังมีความคิดที่จะขยายจุดมุ่งหมายของการ ศึกษาเพิ่มขึ้นจากการสอนวิชาสามัญที่จำเป็นสำหรับเป็นพลเมืองก็ กล่าวคือการจัดการศึกษา บ้านอาชีพต่าง ๆ ไม่ให้คน "ทุ้มเท" ไปรับราชการอย่างเดียว ภายหลังการวางรากฐาน การศึกษาของชาติอย่างมั่นคงแล้ว จึงมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา ใน พ.ศ. 2464

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 12/52
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยาวิเทศวิไล
ที่ 12/489 ลงวันที่ 28 มิถุนายน รศ. 128

ผู้เขียนเห็นว่า การศึกษาแนวความคิดในการปฏิรูปการศึกษาของไทย ระหว่าง พ.ศ. 2414 - 2464 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ยุทธศาสตร์การคนรุ่นใหม่ที่มีความรู้ความสามารถ มาพัฒนาประเทศให้ทันสมัยและสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในชาติ ตลอดจน พยายามรักษาคุณค่าของสถาบันทางการเมือง และสังคมไทยเป็นสิ่งที่น่าสนใจ และควร จะได้มีการศึกษาวิเคราะห์ให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น เพราะอิทธิพลของแนวความคิดทางการศึกษา ในช่วงนี้ยังมีผลต่อการจัดการศึกษาช่วงต่อมาเป็นเวลานาน บางประเด็นก็ยังคงถกเถียง กันอยู่จนถึงปัจจุบัน เช่น ความนิยมในการรับราชการ ความรับผิดชอบในการจัดการศึกษา ของรัฐกับท้องถิ่น ความร่วมมือของชุมชนกับโรงเรียน เป็นต้น

ความมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์แนวความคิดทางการศึกษาของไทย เมื่อเริ่มมีการ จัดการศึกษาแบบใหม่
2. เพื่อศึกษาค้นคว้าถึงปัจจัยต่าง ๆ ที่มีผลผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในแนว ความคิดทางการศึกษาของไทยในช่วงนั้น
3. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์แนวความคิดทางการศึกษาที่มีต่อก่อนนโยบายการจัดการ ศึกษาเพื่อสร้างเอกภาพของชาติตามแบบราชาธิปไตยใหม่ในสังคมไทย
4. เพื่อวิเคราะห์และวิจารณ์พัฒนาการของแนวความคิดทางการศึกษาที่มีบทบาท สำคัญเด่นชัดในช่วงเวลานั้น ทั้งนี้ โดยคำนึงถึงความเปลี่ยนแปลงของสถาบันทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมด้วย

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. จะช่วยให้มีความรู้ความเข้าใจประวัติศาสตร์การศึกษาของไทยได้อย่างกว้าง ขาวลึกซึ้งยิ่งขึ้น
2. จะทำให้เข้าใจถึงความจำเป็น ข้อจำกัดและความหมายของผู้นำการศึกษาไทย ในการวางพื้นฐานความคิดด้านการศึกษาในสังคมไทย

3. ผลการศึกษาจะมีส่วนส่งเสริมให้ผู้เกี่ยวข้องและสนใจในวงการศึกษา ได้วิเคราะห์ และวิจารณ์แนวความคิดทางการศึกษาของไทยให้กว้างขวาง อันจะเป็นประโยชน์ในการแสวงหา แนวทางที่เหมาะสมในการจัดการศึกษาของไทยในปัจจุบัน

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

จะทำการศึกษาค้นคว้า วิเคราะห์ และวิจารณ์แนวความคิดทางการศึกษาของผู้นำ การศึกษาของไทย เมื่อเริ่มมีการจัดการศึกษาแบบใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว กล่าวคือ การจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยในกรมมหาดเล็ก เมื่อ พ.ศ. 2414 จนถึงการศึกษาพระราชมัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อันนับได้ว่าเป็นการวางรากฐานการศึกษาของชาติ

โดยจะศึกษามัจจุยสำคัญทั้งภายในและภายนอกประเทศ ที่มีอิทธิพลต่อการวางพื้นฐานของความคิดทางการศึกษาแบบใหม่ของไทย พัฒนาการของแนว ความคิดทางการศึกษาของบุคคลสำคัญในช่วงนี้ คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระยาอภัยวงศ์สุโขทัย สมเด็จพระยาบรมมหาราชวัง กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร นุนนาค) เจ้าพระยาพระเสด็จ สุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) และเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เป็นต้น และจะศึกษาถึงการตอบสนองรวมทั้งทางเลือกต่างๆ ที่จะนำเอาแนว ความคิดทางการศึกษามาใช้ในสังคมไทย ตลอดจนบทบาทของการจัดการศึกษาในการสร้าง เอกภาพของชาติตามแบบรัฐชาติสมัยใหม่

สมมติฐานในการศึกษาค้นคว้า

1. แนวความคิดและการเปลี่ยนแปลงทางความคิดในการจัดการศึกษาตามแบบ สมัยใหม่ของไทย เป็นผลจากการท้าทายค่านิยมความคิดและการคุกคามของจักรวรรดินิยม ตะวันตก

2. แนวความคิดทางการศึกษามีส่วนส่งเสริมและสอดคล้องกับนโยบายการปรับปรุงการปกครองเพื่อสร้างชาติ

3. แนวความคิดทางการศึกษาของไทยในช่วงนี้ น่าจะเป็นเพียงเพื่อการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าของประเทศในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ มากกว่าจะเป็นการวางพื้นฐานของความคิดที่ชัดเจนและต่อเนื่อง

วิธีดำเนินการในการศึกษาค้นคว้า

จะทำการศึกษาค้นคว้าโดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) และเสนอรายงานในรูปของการพรรณาวិเคราะห์ (Analytical Description) ข้อมูลที่ใช้ศึกษาค้นคว้าจะใช้ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้น (Primary Sources) เป็นสำคัญ และอาศัยข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นรอง (Secondary Sources) ประกอบ

แหล่งศึกษาค้นคว้าที่สำคัญ

1. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
2. หอสมุดแห่งชาติ
3. หอสมุดคำร่างราชานุภาพ
4. หอสมุดศูนย์วัสดุการศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ
5. หอสมุดอื่น ๆ ที่จำเป็นเช่น หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ฯลฯ

เอกสารที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

1. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นต้น (Primary Sources)
 - 1.1 เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

- เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ (ศ.)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงการคลัง (ค.)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงมหาดไทย (ม.)
- เอกสารรัชกาลที่ 6 กระทรวงศึกษาธิการ (ศ.)
- เอกสารรัชกาลที่ 5 กระทรวงกลาโหม (ก.)
- เอกสารรัชกาลที่ 6 เบ็ญเต๊ต (บ.)

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

- พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 ที่ทรงมีไป-มา กับบุคคล

สำคัญต่าง ๆ

- ประมวลพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในส่วนที่เกี่ยวกับการศึกษา

- เอกสารการจัดการศึกษามัยรัชกาลที่ 5
- พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
- พระราชนิพนธ์ภาคปกิณกะในรัชกาลที่ 6

2. เอกสารที่เป็นหลักฐานชั้นรอง (Secondary Sources)

2.1 วิทยานิพนธ์และหนังสือต่าง ๆ เช่น

- การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 ของ วุฒิชัย มูลศิลป์
- การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411 - 2475 ของ

วารุณี ไอลการมย์

- นโยบายการจัดการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ของ มนูญ ลาชโรจน์

- คึกคึกกับพัฒนาการของสังคมไทย ของ ชัยอนันต์ สมุทวณิช

2.2 วารสารและเอกสารอื่น ๆ เช่น

วารสารประวัติศาสตร์ วารสารธรรมศาสตร์ ศิลปากร
สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฯลฯ

สรุป

บรรณานุกรม

บทคัดย่อ

พื้นฐานความคิดทางการศึกษาในสังคมไทยก่อนปฏิรูปการศึกษา

ลักษณะของระบบการศึกษาแบบเก่าตามประเพณีโบราณของไทยซึ่งเป็นแบบที่ใช้อยู่ในสังคมไทยมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 1763 ? - 2413) นั้น เป็นระบบที่รวมเอาวัฒนธรรมและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของไทยเข้าไว้ด้วยกันและเป็นส่วนเชื้ออำนวยให้ลักษณะพิเศษของอารยธรรมไทยดำรงอยู่ตลอดมา สถาบันการศึกษาของไทยมีรากฐานอยู่ที่วัด บ้าน และวัง มีบทบาทเพื่อตอบสนองความจำเป็นทางการเมืองและสภาวะทางวัฒนธรรมของสังคมที่เปลี่ยนแปลงมาโดยลำดับและได้นำเอาศิลปะและวิทยาการของต่างชาติเข้ามาดัดแปลงใช้ให้เหมาะสมกับพื้นฐานอารยธรรมไทยอีกด้วย นี่อาจเป็นคุณธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งของชนชาติไทยในด้านการเฉลียวฉลาดในการประสานประโยชน์ (Assimilation)¹

1. พื้นฐานบางประการที่มีอิทธิพลต่อแนวความคิดทางการศึกษาของไทย*

สุภาษิตไทยโบราณมีข้อความตอนหนึ่งว่า "เมื่อน้อยให้เรียนวิชาให้หาสินเมื่อใหญ่" ข้อความนี้คงแสดงให้เห็นว่าชาวไทยได้เห็นความสำคัญของการศึกษาของเด็กมาแต่สมัยโบราณแล้ว อย่างไรก็ตามการ "เรียนวิชา" อาจจะมีความหมายไปในด้านหาความรู้เพื่อช่วยให้การประกอบอาชีพได้ผลดีขึ้น หรือเพื่อประกอบอาชีพโดยตรง เช่น ความรู้ทางหัตถกรรม รวมทั้งความรู้ด้านไสยศาสตร์ คาถาอาคม² ส่วนความรู้เกี่ยวกับภาษาหนังสือนั้น

¹ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ, "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 6 - 7

* สารสำคัญบางส่วนในเรื่องนี้มาจาก วชิรย์ มุลศิลป์ "แนวความคิดเกี่ยวกับการศึกษาของไทยจากสมัยสุโขทัยจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ (ฉบับวิชาการ) 1 - 2 : 197 - 200 มกราคม - มีนาคม 2519

² วชิรย์ มุลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 1

ให้ความสนใจกันน้อยและเน้นในเรื่องภาษามคธ ภาษาขอม เพื่อประโยชน์สำหรับศึกษา พุทธศาสนาและศาสดาอาคม ผู้มีความสามารถในการอ่านออกเขียนได้จึงเป็นคนส่วนน้อย อีกประการหนึ่งคือวิชาความรู้ส่วนใหญ่ก็ไม่ได้จับกันตักไว้ แต่จะอาศัยการถ่ายทอดด้วยปาก เน้นความสามารถในการท่องจำมากกว่า เราจึงกล่าวได้ว่า ลักษณะการศึกษาของไทย สมัยก่อนผูกพันกับหลักพุทธศาสนา สภาพความจำเป็นและพื้นฐานทางวัฒนธรรมประเพณี แม้เราจะให้ความสำคัญแก่ผู้ที่ "มีวิชา" แต่ความหมายของวิชาความรู้ก็แตกต่างไปจาก ปัจจุบันที่เรารับเอาวิทยาการแบบตะวันตกสมัยใหม่เข้ามา มาก มีปัจจัยพื้นฐานบางประการ ที่มีอิทธิพลต่อแนวความคิดทางการศึกษาของไทยก่อนการปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งควรคำนึงถึงให้มาก เพราะการปฏิรูปเป็นขบวนการที่ยาวนานและมีความต่อเนื่องกับพื้นฐานเดิมของไทย ปัจจัยพื้นฐานเหล่านี้คือ

1.1 ความเชื่อกังเคิมของคนไทย สันนิษฐานว่าความคิดทั่ว ๆ ไปในสังคมวัฒนธรรมไทยโบราณ (และแม้ในปัจจุบัน) คือ การเคารพนับถือปู่ ย่า ตา ยาย หรือบรรพบุรุษที่ตายไปแล้ว การนับถือผีกลางเทวคา (Animism) หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์รวมทั้งอำนาจเร้นลับในธรรมชาติที่คนสมัยนั้นไม่รู้จักหรืออธิบายไม่ได้ และทั้งไม่กล้าจะพิสูจน์จริงจัง¹ ลักษณะความเชื่อและการยอมรับเชื่อนี้มีอิทธิพลต่อแนวความคิดและการศึกษาของไทยมาก ในสมัยสุโขทัยได้มีการผสมผสานระหว่างความเชื่อกังเคิมคือการเคารพนับถือผี ซึ่งมีพระชะตุงผีเป็นใหญ่กว่าผีทั้งหลาย² เข้ากับวัฒนธรรมทางพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ที่รับเข้ามาภายหลัง คนไทยเชื่อว่าการ "ไหว้ผีพลีลูก" และการเคารพนับถือผีเทวคา หรือ

¹วิทยา สุจริตนารักษ์ "ความคิดเกี่ยวกับอำนาจในสังคมไทย" รวมบทความประวัติศาสตร์ 3 : 4 - 5 พฤศจิกายน 2524

²คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ประชุมทีละจารึกภาคที่ 1 หน้า 23

สิ่งศักดิ์สิทธิ์จะช่วยให้เกิดความสุขสบาย เป็นที่พึ่งในยามทุกข์หรือสามารถทำในสิ่งที่เหนือธรรมชาติได้¹

1.2 พุทธศาสนา สังคมไทยก่อนรับพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ (หินยาน) เป็นศาสนาประจำชาติ คติความเชื่อในบริเวณนั้นนอกจากความเชื่อกึ่งเขมรจะใกล้เคียงศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาแบบมหายาน² พุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์เข้ามาเข้าสู่สยามปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 และตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาจนถึงปัจจุบันกล่าวได้ว่าพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่คู่กันกับการดำเนินชีวิตของคนไทยโดยตลอด อย่างไรก็ตามแม้จะเป็นศาสนาที่เด่นที่สุดในรัฐแต่พุทธศาสนาก็ปรับปรุงหลักคำสอนบางประการให้เหมาะสมกับความเชื่อกึ่งเขมรและศาสนาพราหมณ์ เช่น คำอธิบายเรื่องหลักของกรรมเพื่อให้เหตุผลความไม่สมบูรณ์ของโลกเรา คำตอบเกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติหรือสิ่งเร้นลับต่าง ๆ พุทธศาสนาได้เปรียบในแง่ที่มีพระสงฆ์ที่สามารถเผยแพร่การสั่งสอนประชาชนไปได้อย่างกว้างขวาง ในสมัยโบราณขณะที่การติดต่อสื่อสารกันยังเป็นไปด้วยความยากลำบาก ประกอบกับอำนาจรัฐยังเข้าไม่ถึงบรรดาชนาที่อยู่กันอย่างกระจัดกระจาย วิธีที่ดีที่สุดสำหรับผู้ปกครองในการ

¹ ญ. A. Thomas Kirsch "Complexity in the Th. Religions System: An Interpretation" Journal of Asian Studies. 36 : 241 - 266, February, 1977

² ฐิตา สาระยา "โครงสร้างของชนชั้นในสังคมสุโขทัย" ใน รวมปรากฏ จากสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย พ.ศ. 2520 - 2521 หน้า 22

เข้าถึงหมู่บ้านก็โดยผ่านทางศาสนาจักร¹ การก่อสร้างศาสนสถาน เช่น วัดวาอาราม และเจดีย์ทางพุทธศาสนาเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งในการรวบรวมประชาชนให้ตั้งหลักแหล่ง พระสงฆ์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการสร้างความเชื่อร่วมกันในหมู่ประชาชนที่กว้างขวาง²

ขณะเดียวกัน พุทธศาสนาที่ผสมผสานกับความเชื่อดั้งเดิมและศาสนาพราหมณ์ ก็ไม่ได้ขัดแย้งกัน คนไทยที่เป็นพุทธศาสนิกชนยังให้การนับถือพระผู้เป็นเจ้าของศาสนาพราหมณ์ และสนใจในเรื่องไสยศาสตร์ต่าง ๆ ด้วย³ อิทธิพลของพุทธศาสนา ทำให้คนไทยเกิดคตินิยมในการ "บวชเรียน" เพื่ออบรมจิตใจให้เป็นคนดี รู้จักบำเพ็ญคุณโทษ มีเมตตาธรรม มีจิตใจบริสุทธิ์ ซึ่งเรียกว่า "คนสุก"⁴ ผู้ชายไทยเกือบทุกคนมักจะบวชอย่างน้อยชั่วระยะหนึ่งในชีวิต วัดจึงทำหน้าที่เป็นสถานการศึกษาในสังคมไทย ประเพณีการบวชนี้นับว่าเป็นหน้าที่สำคัญเพื่อสร้างความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นให้เกิดขึ้นระหว่างชายไทยกับวัดและยังเป็นการเตรียมเพื่อจะได้มีชีวิตเยี่ยงผู้ใหญ่ต่อไป ศาสนายังเป็นปัจจัยสำคัญในการก่อให้เกิดบูรณาการในสังคมไทย⁵

¹ชาอุทัย เกษตรศิริ "พุทธศาสนาและการรวมอาณาจักร สมัยต้นอยุธยา : 1893 - 1991" วารสารธรรมสาส์น 1 : 46 - 47 มิถุนายน - กันยายน 2519

²ชาอุทัย เกษตรศิริ "อำนาจทางการเมืองของอาณาจักรสุโขทัย" วารสารธรรมสาส์น 2 : 66 - 67 ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519

³อุทัย มุลทิลป์ "แนวความคิดเกี่ยวกับการศึกษาของไทยจากสมัยสุโขทัยจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ (ฉบับวิชาการ) 1 - 2 : 197 พฤษภาคม - มีนาคม 2519

⁴สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาค่างราชานุภาพ สาส์นสมเด็จพระเจ้า เล่ม 18 หน้า 144 สมเด็จพระยาค่างราชานุภาพทรงอธิบายว่า "ถ้าใครเว้นการอุปสมบทเรียกกันว่า "คนคิบ" ถือเป็นเสียหายไปอย่างหนึ่ง"

⁵ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325 - 2416 แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และพรณี สรวงบุญมี หน้า 32 - 33

แก่นคำสอนของพุทธศาสนา คือ การทำความดี ละเว้นความชั่วและทำจิตใจ
ให้บริสุทธิ์ จุดหมายปลายทางสูงสุดของชาวพุทธคือการหลุดพ้นจากทุกข์หรือนิพพานซึ่ง
เป็นความสำเร็จขั้นสุดท้ายของการปฏิบัติคนอย่างมานะอดทนตามแนวทางที่พระพุทธเจ้า
ทรงวางไว้¹ อย่างไรก็ตามความคิดในเรื่องนิพพานโดยเนื้อแท้เป็นปัญหาทางอภิปรัชญา
ที่ลึกซึ้งยากที่คนทั่วไปจะเข้าถึง ทั้งคู่เหมือนจะห่างไกลและไม่เกี่ยวข้องโดยตรงกับปัญหา
ความเป็นอยู่ที่คนส่วนใหญ่ต้องเผชิญอยู่ในชีวิตประจำวัน² ท่านองเกี่ยวกับคำสอนเรื่อง
กรรมซึ่งมีอิทธิพลมากต่อคนไทย หลักการสำคัญที่ว่า "บุคคลจะเป็นพรหมณ์เพราะชาติก็ทำ
มิได้ บุคคลจะเป็นคนนอกวรรณะเพราะชาติก็หามิได้ บุคคลจะเป็นคนนอกวรรณะก็เพราะ
กรรม บุคคลจะเป็นพรหมณ์ก็เพราะกรรมของตน"³ หรือ "คนทั้งหลายที่ไม่เหมือนกันก็
เพราะมีกรรมต่าง ๆ กัน" ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า "สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็น
ของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่ง

¹ดู พระศรีวิสุทธิโมลี พุทธธรรม วรรณไวทยากร : จุมนมมทศความทาง
วิชาการ 206 หน้า

²ฉลอง สุนทรวณิชย์ ความเชื่อในเรื่องพระศรีอารียและภพในภาคอีสาน :
ข้อสังเกตเบื้องต้นเกี่ยวกับอุดมการณ์และผู้นำ หน้า 2

³วุฒิชัย มุลสิลป์ "แนวความคิดเกี่ยวกับการศึกษาของไทยจากสมัยสุโขทัย
จนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ (ฉบับวิชาการ)
1 - 2 : 198 มกราคม - มีนาคม 2519 (อ้างอิงมาจาก บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย
ภาค 1 หน้า 267 โดย เคนแบร์ และคณะ (บรรณาธิการ))

อาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้ทราบและประณีต"¹ อย่างไรก็ตามก็เป็นเรื่องยากที่คนจะรู้ถึงปริมาณของกรรมที่ตนได้รับมาแต่เดิม ดังนั้นจึงมักเชื่อว่า ฐานะและความเป็นอยู่ในชีวิตนี้ของคนเราเกิดจากผลบุญและผลบาปอันได้สร้างสมมาแต่ชาติก่อน หลักเรื่องกรรมจะอธิบายควบคู่ไปกับความเชื่อเรื่องการเกิดใหม่ (วัฏสงสาร) คนจึงควรพยายามสร้างแต่กรรมดีเพื่อเป็นการสะสมบุญไว้² - การบวชของชายไทยนอกจากเพื่อบรมบ่มจิตใจแล้วยังเชื่อว่าเป็น "เนื่อนาบุญ" อีกด้วย³

1.3 สภาพทางการเมืองและสังคม สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ว่า หลักแห่งวิธีการปกครองของไทยโดยแท้จริงแล้วมี 2 ประการ คือ พระราชอาณัติสิทธิ์ของพระเจ้าแผ่นดินและการที่บังคับให้บรรดาชาวนกรรจมีหน้าที่ต้องเป็นทหารสำหรับช่วยรักษาย่านเมืองซึ่งใช้คำว่า "ทำราชการ" แปลว่า การของพระเจ้าแผ่นดิน⁴ เพราะเหตุที่พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงอาณัติสิทธิ์เป็นประมุขแห่งการรักษาย่านเมือง

¹พระศรีวิสุทธิโมลี พุทธธรรม วรรณไวทยากร : ชุมชนบทความทางวิชาการ หน้า 101

²ดู ชาสส์ เอพ. คายล์ "ความเชื่อเรื่องสมัยพระศรีอารีย, ศาสนาพุทธแบบเถรวาทและสังคมไทย" ใน กษัตริย์ชาวนา วุฒิชัย มุลกิลป์ และธรรมนิตย์ วราภรณ์ บรรณาธิการ หน้า 19 - 44

³พระยาอนุนามราชชน จิตต์ชาวไทยสมัยก่อน โดย เสรีโยโกเศศ (นามแฝง) หน้า 180

⁴สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ" ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 14

หน้าที่อันนี้ถือว่ามีความสำคัญต่อทุกคน แต่ที่ให้การต่างกันนั้นเป็นไปตามความสามารถของบุคคลต่างชั้นบรรดาศักดิ์เพื่อให้เป็นผลดียิ่งแก่บ้านเมือง พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำและผู้คุ้มครองประชาชนในยามสงคราม และเป็นผู้ปกครองในยามสงบ คำว่า "พระมหากษัตริย์" จึงมีความหมายเท่ากับคำว่ารัฐบาลและรัฐ¹

ปัญหาสำคัญของการจัดตั้งและดำรงอยู่ของราชอาณาจักรไทยรวมทั้งอาณาจักรต่าง ๆ ในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ได้แก่ ปัญหาการขาดแคลนกำลังคนและการควบคุมกำลังไพร่พล เพราะตามประวัติศาสตร์ดินแดนแถบนี้มีพลเมืองเบาบาง อยู่กันอย่างกระจัดกระจายและเคลื่อนย้ายถิ่นได้ง่าย เนื่องจากมีที่ดินอุดมสมบูรณ์กว้างขวาง อาณาจักรเหล่านี้จึงต้องแก้ปัญหาด้วยการรวบรวมกำลังคนมิให้กระจัดกระจาย และหาวิธีเพิ่มจำนวนคนด้วยวิธีการรวบรวมและเพิ่มพูนกำลังคนที่ใช้ทั่วไปในบริเวณนี้คือ การตั้งชุมชนและการทำสงคราม² ลักษณะของการ "ตั้งบ้านแปงเมือง" ที่ปรากฏในหลักฐานที่เป็นตำนานของไทยน่าจะพิจารณาได้ว่าเป็นความพยายามที่จะรวบรวมผู้คนซึ่งอยู่อย่างกระจัดกระจายเข้ามารวมเป็นชุมชนเดียวกัน การสงครามก็นับเป็นวิธีการรวบรวมและเพิ่มพูนกำลังคนที่สำคัญอีกวิธีหนึ่ง สงครามสำหรับสังคมเอเชียอาคเนย์เป็นการแย่งชิงทรัพยากรดินกับกำลังคน มักยุติลงด้วยการที่ผู้ชนะเก็บกวาดทรัพยากรสมบัติและกวาดต้อนผู้คนจากฝ่ายแพกลับไปดินแดนของตน³ สงครามจึงมีบทบาท

¹ควอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์ หน้า 23

²อัญชลี สุลายัณห์ ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 7 - 12

³ดู หน้า 10

ช่วยเพิ่มกำลังคนให้แก่ชุมชนเท่านั้น ส่วนผู้แพ้จะต้องประสบความเสียหายอย่างใหญ่หลวง นับว่าสงครามจะมีผลทั้งในการทำลายอาณาจักร เท่ากับค่ายาญอาณาจักร จึงจำเป็นที่อาณาจักรต่าง ๆ ต้องเตรียมพร้อมที่จะทำสงครามอยู่เสมอทั้งเพื่อการป้องกันตัวและรุกรานเพื่อนบ้าน "สิทธิของชุมชน" เป็นความจำเป็นที่ได้รับการยอมรับ

สังคมไทยและเอเชียอาคเนย์สมัยก่อนเป็นสังคมเกษตรกรรม กำลังคนจึงเป็นแรงงานสำคัญต่อการผลิตอีกด้วย กำลังคนคือสิ่งที่มีค่าและเป็นที่ต้องการมาก การควบคุมกำลังคนเพื่อจักรวรรมาไขประโยชน์ให้อาณาจักรถือเป็นภารกิจสำคัญในสังคม เพราะการควบคุมกำลังคนอย่างมีประสิทธิภาพเป็นปัจจัยที่จะนำไปสู่การขยายตัวทางเศรษฐกิจและการมีอำนาจทางการเมือง¹ เมื่อมีการพัฒนาทางสังคม เศรษฐกิจและแรงงานมากขึ้น รูปแบบการบริหารการปกครองจำต้องพัฒนาเพื่อตอบสนองของความต้องการที่เปลี่ยนไปที่เกิดขึ้น มีการแบ่งคนออกเป็นชนชั้นต่าง ๆ ตลอดจนกำหนดสิทธิและหน้าที่ตามสถานะทางสังคมให้เป็นระเบียบแน่นอนเพื่อประโยชน์สำหรับการรวบรวมบังคับบัญชาไพร่พลในยามสงครามและจักรวรรดลประโยชน์ตอบแทนทางเศรษฐกิจและการเมืองของสังคมที่ได้จากกำลังคน การจักรระเบียบทางสังคมเพื่อควบคุมคนแบบนี้เป็นการแบ่งคนออกเป็น 2 ชั้น คือ ผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง ผู้ปกครองจะกำหนดหน้าที่ควบคุมและไขประโยชน์จากผู้ถูกปกครองซึ่งมีจำนวนมากว่า สังคมไทยเริ่มกกำลังคนผู้ถูกปกครองว่า "ไพร่"² ระบบไพร่แบ่งคนในสังคมออกเป็น 2 ชั้น คือ ชั้นผู้ปกครองประกอบด้วยพระมหากษัตริย์

¹กู ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325 - 2416 แปลโดย ม.ร.ว.บระกายทอง ลิวิสุต และพรณี สรุณบุญมี หน้า 36, หน้า 364 - 370

²อัญชลี สุสาธิต ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระบวนต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 24 - 25

เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ และนักบวชในศาสนา พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุด (ในทางทฤษฎี) ในการบังคับบัญชาเจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ ในขณะเดียวกันก็ทรงอยู่ในฐานะองค์ิศราสนูปถัมภก ให้ความคุ้มครองและเกื้อหนุนศาสนา ทรงเป็นผู้ควบคุมไพร่ในระบับสูงสุด คำว่า "กษัตริย์" ตามรูปศัพท์แปลว่า ผู้ครอบครองที่ดิน และมีความหมายอย่างเกี่ยวกับพระเจ้าแผ่นดิน¹ พระมหากษัตริย์จึงทรงควบคุมปัจจัยการผลิตที่สำคัญ คือกำลังคนและที่ดินเอาไว้ในฐานะที่ทรงเป็นเจ้าของที่ดินและเจ้าชีวิต

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าในทางทฤษฎีแล้วพระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจสิทธิ์ทั้งหมด แต่ในทางปฏิบัติพระองค์ย่อมไม่สามารถควบคุมคนทั้งอาณาจักรเพียงผู้เดียวได้ ดังนั้นพระองค์จึงต้องแผ่พระราชอำนาจผ่านเจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ หรือสมณพราหมณ์ ลงมาตามลำดับชั้นจนถึงราษฎร ผู้ปกครองเหล่านี้ทำหน้าที่ในฐานะเป็นเจ้าหมู่หรือมูลนาย² คอยควบคุมกำลังคนใต้สังกัดโดยมีการแบ่งชั้นการบังคับบัญชาลั่นกันตามลำดับ มูลนายจึงทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนทั้งในยามปกติและยามสงคราม จัดการเกณฑ์แรงงาน เก็บผลผลิตหรือเงินที่ไพร่ส่งมาแทนแรงงาน ตลอดจนเป็นแม่ทัพนายกองคุมคนไปรบ ผู้เป็นมูลนายจะได้อภิสิทธิ์และผลประโยชน์ตอบแทนหลายอย่าง กล่าวคือนอกจากจะพ้นจากพันธะที่ไพร่ทั่วไปต้องมีแล้ว มูลนายยังได้รับผลประโยชน์ในรูปแรงงานและของกำนัลจากไพร่ที่ขึ้นสังกัดของตนด้วย³ รายได้และผลประโยชน์ที่กลุ่มผู้ปกครองได้รับ

¹ สมสมัย ตรีศูรพรรณ โฉมหน้าศักดินาไทย หน้า 47 - 48

² อัญชลี สุสายัณห์ ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่องสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 31

³ ควอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์ หน้า 73, หน้า 78

ส่วนมากจึงมาจากไพร่ในสังกัดมากกว่าจะมาจากพระมหากษัตริย์โดยตรง มุลนายเหล่านี้เป็นเสมือนคนกลางที่เชื่อมโยงระหว่างพระมหากษัตริย์กับไพร่ พระราชอำนาจที่แท้จริงทางการเมืองและเศรษฐกิจของพระองค์จึงขึ้นอยู่กับว่า ทรงสามารถควบคุมหรือป้องกันการทำหายพระราชอำนาจจากพวกมุลนายได้เพียงใด ระบบไพร่ได้มีการกำหนดสถานะของคนในสังคมเป็นลำดับขั้นและใช้ระบบกรรมกองในการควบคุมไพร่เพื่อให้ทุกคนได้ "ทำราชการ" เครื่องมือที่ใช้กำหนดระเบียบและกฎเกณฑ์นี้เรียกว่า "ระบบศักดินา" ซึ่งปรากฏชัดเจนใน "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน" และ "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ที่เชื่อกันว่าประกาศใช้ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991 - 2031)¹

แม้ว่าจะมีความเห็นไม่ตรงกันในการตีความหมายของศักดินาว่าเกี่ยวข้องกับกรรมสิทธิ์ในที่ดินหรือเป็นการควบคุมกำลังคน แต่อาจสรุปได้ว่าศักดินาคือ "เครื่องกำหนดหน้าที่ ขอบข่าย ความรับผิดชอบ อภิสิทธิ์ สิทธิ แหล่งอำนาจและฐานะในสังคมของประชาชน...ตั้งแต่ชนชั้นเจ้านาย ชุนนาง ไพร่ ทาส"² ทำเนียบศักดินาในกฎหมายน่าจะเป็นการจัดตำแหน่งบุคคลให้ทำราชการรับใช้พระมหากษัตริย์อย่างละเอียดที่สุด³ ผลจากทำเนียบศักดินาที่สำคัญที่สุด คือการสร้างชนชั้นข้าราชการ ซึ่งเป็นชนชั้นผู้ปกครอง (Ruling class)⁴ ส่วนไพร่เป็นชนชั้นผู้ถูกปกครอง (the Ruled)

¹ควอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์ หน้า 55

²ศุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล "ระบบศักดินา" วารสารธรรมศาสตร์ 1 : 26 มิถุนายน - กันยายน 2519

³ชัยอนันต์ สมุทวณิช ศักดินากับพัฒนาการของสังคมไทย หน้า 4 (ภาคผนวกที่ 1)

⁴ดู หน้า 5 (ภาคผนวกที่ 1)

การจัดระเบียบสังคมและการปกครองที่รวมอำนาจที่ศูนย์กลางอย่างมาก
ของไทยรวมทั้งการที่ไพร่ต้องอยู่ภายใต้การควบคุมของมูลนายซึ่งกำหนดศักดินาไว้
ตามลำดับเคร่งครัด ทำให้คนไทยมีวิถีผูกพันอยู่กับระบบราชการอย่างมาก¹ ยิ่งกว่านั้น
ระบบศักดินายังก่อให้เกิดการถ้อยทีถ้อย شأنที่ผู้น้อยต้องเชื่อฟังผู้ใหญ่ พยายามหาความ
คุ้มครองจากผู้ใหญ่เหนือตนขึ้นไป ไพร่หรือข้าราชการผู้น้อยต้องขอความอุปถัมภ์จาก
มูลนายหรือข้าราชการผู้ใหญ่ทั้งอย่างเป็นทางการตามกรม กองในสังกัดของตนหรือเป็น
การส่วนตัว เกิดมีประเพณีถวายตัวต่อพระมหากษัตริย์หรือการฝากตัวกับขุนนางข้าราชการ
เพื่อให้ตนเองได้รับการอุปถัมภ์เป็นพิเศษ การเลื่อนฐานะทางสังคมจะทำได้โดยผ่าน
ระบบราชการ แต่ก็นับว่าได้ยากมากที่ไพร่จะมีโอกาสเลื่อนฐานะขึ้นเป็นมูลนายเนื่องจาก
มีข้อกำหนดเกี่ยวกับคุณสมบัติของผู้ที่จะถวายตัวต่อพระมหากษัตริย์อย่างเข้มงวด² ในเมื่อ
การควบคุมไพร่พลมากแสดงถึงความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจและอำนาจทางการเมืองไปค่าย
คนไทยจึงมุ่งหมายที่จะเข้ารับราชการซึ่งเป็นโอกาสครอบครองแหล่งผลประโยชน์และ
อภิสิทธิ์ต่าง ๆ ในสังคมเกิดค่านิยมว่า "สิบพ่อค้าไม่เท่าพระยาเลี้อย"³ คำอวยพรมักจะ
กล่าวกันว่าขอให้ได้เป็นใหญ่เป็นโต "ให้มีบริวารมาก ๆ" หรือ "ให้ได้เป็นเจ้าคนนายคน"
การศึกษาล่าเรียนหนังสือไม่สำคัญเท่ากับพื้นฐานทางสังคมของตระกูลหรือการได้รับความ

¹ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช "สังคมสมัยอยุธยา" ใน ประวัติศาสตร์และ
การเมือง หน้า 66 - 67

²ดู ม.ร.ว.อภินันท์ รพีพัฒน์ สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 -
2416 แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และพรณี สรุบบงูมี หน้า 320 - 332

³วชิรชัย มูลคิลป์ "แนวความคิดเกี่ยวกับการศึกษาของไทยจากสมัยสุโขทัย
จนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ (นิตยวิชาการ)

อุปถัมภ์จากผู้ใหญ่ อีกประการหนึ่งคือการที่รัฐมีกิจกรรมที่สำคัญในการทำสงคราม คนไทยจึงสนใจวิชาความรู้ที่เป็นประโยชน์ในการทำสงคราม เช่น การใช้อาวุธ ไสยศาสตร์ เพื่อจะได้มี "ฝีมือ" เป็นช่องทางเลื่อนฐานะของคน

1.4 สภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจ ทั้งที่กล่าวแล้วว่าดินแดนที่คนไทย ในอดีตและปัจจุบันตั้งรกรากอยู่ มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหารตามธรรมชาติ ภัยธรรมชาติที่รุนแรงไม่คอยปรากฏ ประชากรมีเบาบาง อากาศร้อนทำให้คนไม่ขยัน ขยันแข็ง ประกอบกับสภาพทางการเมืองและสังคม ความเชื่อทางพุทธศาสนาและความจำเป็นของการดำรงชีวิตประจำวัน คนไทยในหมู่บ้านจึงมักไม่สนใจจะพัฒนา พลังการผลิตให้ได้ผลผลิตเพิ่มขึ้น จะผลิตเพียงเพื่อการยังชีพ (Self - sufficient) เท่านั้น¹

2. แนวความคิดทางการศึกษาของไทย ตั้งแต่สมัยสุโขทัยถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตั้งแต่การตั้งอาณาจักรสุโขทัยในครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ 18 จนถึงต้น พุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งเป็นเวลาประมาณ 6 ศตวรรษ แนวความคิดเกี่ยวกับการศึกษา ของไทยยังคงเป็นแบบไทยหรือแบบตะวันออก โดยแทบจะไม่มีเปลี่ยนแปลงเลย

¹ฉัตรทิพย์ นาถสุภา "บทวิจารณ์" ใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช
ศึกษากับพัฒนาการของสังคมไทย ไม่มีเลขหน้า และดูเพิ่มเติมใน แล คัดลวิทย์รัตน์
 "วิถีการ ผลิตแบบเอเชียกับเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์แห่งความคอบพัฒนาของสังคมไทย"
วารสารธรรมศาสตร์ 1 : 87 - 98 กรกฎาคม - กันยายน 2522

ยกเว้นในระยะเวลาที่มีการติดต่อกับตะวันตกอย่างมากในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199 - 2231) ในช่วงรัชสมัยนี้มีหลักฐานว่าได้มีการจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือขึ้นอย่างเป็นทางการหลายโรงเรียน รวมทั้งมีการส่งนักเรียนไปเรียนที่ฝรั่งเศส 18 คน ด้วย (อีก 6 คน ไปไม่ถึงเพราะเรืออับปาง)¹ นอกจากนั้นยังมีหนังสือแบบเรียนภาษาไทยเล่มแรกของเมืองไทยขึ้นชื่อ จินตามณี² หลังรัชสมัยนี้แล้วไม่มีหลักฐานว่าการศึกษาเปลี่ยนแปลงไปอย่างไรบ้าง จนถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367 - 2394) ที่ไทยเริ่มเปิดประเทศติดต่อกับชาวตะวันตกอย่างระมัดระวัง² วิทยาการของตะวันตกจึงเริ่มแพร่หลายในหมู่นักเรียนชั้นสูงของไทยจำนวนน้อย และในระยะเดียวกันก็มี

¹ วุฒิชัย มุลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 7 - 8

* จินตามณีที่ทราบปีที่แต่งอย่างชัดเจนคือ จินตามณีฉบับพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ระบุว่าแต่งเมื่อจุลศักราช 1094 (พ.ศ. 2275) ศาสตราจารย์จร สุธพานิช ให้ความเห็นว่า จินตามณีที่แต่งก่อนหน้านี้ยังไม่มีหลักฐานยืนยันแน่นอน กูใน วุฒิชัย มุลศิลป์ ล.ค. หน้า 9 เจึงอรุณที่ 23 อย่างไรก็ตามหนังสือจินตามณีไม่มีลักษณะเป็นแบบเรียนที่เหมาะสมแก่นักเรียนที่ต้องการ จะหัดอ่าน - เขียนง่าย ๆ เป็นคำราที่เน้นอักษรศาสตร์ชั้นสูงมากกว่า กู ทรงวิทย์ กลประสิทธิ์ "จินตามณีคำราเดิมแรกจริงหรือ" ศิปวัฒนธรรม 7 : 66 - 79 พฤษภาคม 2524

² วอลเทอร์ เอฟ. เจดลา แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสพิต หน้า 234 - 290

การเปลี่ยนแปลงทางด้านการศึกษามีเกี่ยวกับการศึกษาที่จะ เป็นการวางรากฐานแก่การศึกษา ให้มีผลกว้างขวางในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้ด้วยเหตุผล แวดล้อมอีกหลายประการ

ดังที่ทราบกันดีว่า การศึกษาของไทยในสมัยก่อนยังไม่มีระบบที่แน่นอนมีหน้าที่ ในการจัดการและรับผิดชอบโดยตรงไม่มี จากพื้นฐานบางประการที่กล่าวมาแล้วอาจ กล่าวได้ว่า แนวความคิดทางการศึกษาของไทยเมื่อวิเคราะห์ตามหลักฐานที่ปรากฏใน ปัจจุบัน ได้แก่

2.1 การศึกษาเพื่อกล่อมเกลาจิตใจ แนวความคิดนี้จะเป็นเรื่องที่มีความสำคัญที่สุดของสังคมไทย และปรากฏเด่นชัดมาแต่สมัยโบราณ ดังในศิลาจารึก พ่อขุนรามคำแหงว่าพระองค์ทรง "เป็นครูอาจารย์สั่งสอนไทยทั้งหลายให้รู้บุญธรรมแท้"¹ และยังทรงโปรดให้ "ผู้ปกครองกรมหาเถรขึ้นนั่งเหนือขดานหิน สุตธรรมแกอุบาสก ผู้ทวยจำศีล"² การศึกษาในสังคมไทยถือเป็นหน่วยหนึ่งของศาสนาและการปกครองเป็นการศึกษา ที่มีจุดมุ่งหมายทางศีลธรรม หนังสือตำราส่วนมากทางศาสนา เช่น ไตรภูมิพระร่วง พระมาลัยคำหลวง มหาเวสสันดรชาดก แม่แก้ตำนานทางภาคเหนือหลายเรื่องในราช พุทธศตวรรษที่ 20 - 21 เช่น ตำนานมูลศาสนา จินกาลมาลีปกรณ์ จามเทวีวงศ์ เป็นต้น

*สาระสำคัญส่วนใหญ่ นำมาจาก วุฒิชัย มุตศิลป์ "แนวความคิดเกี่ยวกับการศึกษา ของไทย จากสมัยสุโขทัยจนถึงการเปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ (ฉบับวิชาการ) 1 - 2 : 200 - 204 มกราคม - มีนาคม 2509

¹คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1 หน้า 25

²ดู หน้า 23 - 24

ชวนแต่งขึ้นและอ่าน (หรือฟังการอ่าน) เพื่ออบรมจิตใจให้มีเมตตาธรรม เกรงกลัวบาป พยายามสร้างบุญกุศล¹ การบวชเณรหรือบวชพระมีจุดประสงค์เพื่อศึกษาหลักธรรมใน พุทธศาสนา² หนังสือตำราและอาจารย์ผู้สั่งสอนจะได้รับความเคารพอย่างสูง นอกจากนี้ ยังพบได้ทั่วไปในเนื้อหาวรรณคดีซึ่งมักเน้นความคิดว่า ธรรมย่อมชนะอธรรม ความดีย่อม ชนะความชั่ว

2.2 การศึกษาเพื่อนำไปประกอบอาชีพ ควบคู่ไปกับการกล่อมเกลาจิตใจ ให้เป็นคนที่มีจิตสุจริตรอบคอบ เพื่อจะได้เป็นผู้นำครอบครัวที่ดีต่อไป กุลบุตรที่เข้าถวายตัว เป็นศิษย์วัด บวชเณรหรือบวชพระจะได้รับการฝึกฝนวิชาชีพควบคู่ไปด้วยตามที่ตนสนใจ จำเป็นหรือสามารถจะฝึกฝนได้ในวัด นอกจากวัดแล้วก็อาจศึกษาได้ในบ้าน หมู่บ้าน หรือ สำนักที่สร้างขึ้นสอนวิชาเฉพาะอย่าง เช่น สำนักมวย สำนักดาบ ทั้งนี้เพื่อตอบสนองความต้องการของบุคคลและบ้านเมือง กล่าวได้ว่ามีการฝึกสอนวิชาชีพต่าง ๆ เช่น งานช่างไม้ ช่างโลหะ งานศิลปะ งานปั้น การรักษาโรคแบบโบราณด้วยสมุนไพร เป็นต้น เป็นการถ่ายทอดความรู้การฝึกฝน การปฏิบัติในวงจำกัดมักทำกันเป็นส่วนตัวหรือกลุ่มเล็ก ๆ ไม่มีหลักสูตร เวลาเรียนและการวัดผลที่แน่นอน วิธีเรียนมุ่งให้ทำเป็น อีกประการหนึ่งคือมักมีการปกปิด หรือหวงความรู้สำคัญไว้ โดยที่เกรงว่า คนอื่นจะรู้และแข่งขัน ความรู้หรือวิชาการเหล่านี้ จึงไม่ก้าวหน้า ผู้ที่ได้รับการพิจารณาแล้วว่าเป็นศิษย์ที่ถูกรักจริง ๆ เท่านั้นจึงจะได้รับการถ่ายทอดให้ เช่น ขอบความในขุนช้าง ขุนแผน เมื่อสามเณรแก้ว (ขุนแผน) จะอาสาสมภาร

¹ ภู อานันท์ กาญจนพันธ์ "ตำนานและลักษณะความคิดทางประวัติศาสตร์ในลำนวนา ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 20 และ 21" วารสารธรรมทวาร 1 : 9 - 21 มิถุนายน - กันยายน 2519

² สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ สาส์นสมเด็จ เล่ม 14 หน้า 101

ผู้เป็นอาจารย์ไป สภากรกล่าวว่า

.....	สิ้นไส้แล้วเพชรแก้วอา
ยังแตกสมุคกำรับใหญ่	นั่นแต่หัวใจพระคาถา
กูจัดแจงของคุมแทนหมมมา	หวงไวจนตราไม่ให้ใคร
ความรู้นอกนี้ไม่มีแล้ว	กูรักเพชรแก้วจะยกให้ ¹

หรือบางครั้งก็เกิดกันไม่ให้คนบางกลุ่มบางคนได้รับความรู้ควยถือเป็นวิชาชีพที่จำเป็น แก่สถานะทางสังคมของชนชั้นสูงเท่านั้น ดังข้อความหนึ่งในเรื่องพระอภัยมณีเมื่อ พระอาจารย์ค้นพระขำรงค์แก่พระอภัยมณีและศรีสุวรรณซึ่งมอบเป็นค่าเรียนวิชาว่า

ซึ่งคนศรีศีกาไ้ถึงแสน	เพราะหวงแทนกำจับไว้จับขึ้น
ไขประสงคฺตรงทรพียงสิ่งสุวรรณ	จะป้องกันมิให้ใครได้วิชา ²

2.3 การศึกษาเพื่อ "มีวิชา" ดังที่กล่าวแล้วว่า คำว่า "วิชา" ไม่ได้หมายความว่าความรู้หรือวิทยาการ ดังสมัยปัจจุบัน แต่หมายถึงความรู้โดยเฉพาะทาง คานไสยศาสตร์ เวทมนต์คาถา โหราศาสตร์ หรือการมี "ฝีมือ" ในทางใดทางหนึ่ง การศึกษาวิชาประเภทนี้เป็นไปเพื่อประกอบอาชีพเฉพาะอย่างหรือ เป็นการเสริมการ ประกอบอาชีพก็ได้ การเป็นคนมี "วิชา" จะเป็นสิ่งจำเป็นของชายไทย คนที่มีวิชาจะไ้ รับการยกย่อง ยอมรับนับถือกันมาก ทั้งนี้เพราะคนไทยเชื่อถือในเรื่องเวทย์มนต์ โหราศาสตร์ และไสยศาสตร์ต่าง ๆ³

¹พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ขุนช้างขุนแผน หน้า 43 - 44

²สุนทรภู่ พระอภัยมณี หน้า 6

³ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษที่ 25 หน้า 298 -

2.4 การศึกษาเพื่อความรู้ทางภาษาหนังสือ แนวความคิดในเรื่องนี้
ในสมัยก่อนจะมีความสำคัญเป็นรองแนวความคิดอื่น ๆ เพราะการสอนหนังสือของ
พระที่วัดไม่ได้ทำกันอย่างจริงจัง ความจำเป็นที่ต้องใช้ ภาษาหนังสือในชีวิตประจำวันก็
มีน้อยมาก หนังสือตำราที่จะใช้ศึกษาก็มีน้อย ต้องคัดลอกกันด้วยมือซึ่งถูกต้องได้ยาก¹
การพิมพ์ยังไม่มีการค้าที่หายาก หลักฐานในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชที่บันทึก
โดย ลา ลูแบร์ (La Lou bere) เอกอัครราชทูตฝรั่งเศสสมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 เล่าไว้ว่า

"เมื่อได้เลี้ยงบุตรมาเติบโตใหญ่ถึงอายุ 7 หรือ 8 ขวบแล้ว ชาวสยาม
จะส่งบุตรบางคนให้ไปอยู่ที่วัดกับพระภิกษุ สงฆ์ ... พระสงฆ์อื่นเป็นอาจารย์
ในวัดสอนอนุชนเหล่านี้ให้รู้จักอ่านเขียนและนับจำนวนเลขเป็นสำคัญ...
แต่ไม่มีการสอนพงศาวดาร กฎหมายหรือศาสตร์อื่น ๆ ด้วย"²

ในสมัยรัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4 การเรียนหนังสือก็ยังคงมีศูนย์กลางอยู่ในวัด
เหมือนในสมัยอยุธยา สังฆราชปาลเลโกซ์ (Jean - Baptiste Dallegoix)
เขียนเล่าไว้ว่า

"ภายหลังหรือบางครั้งก็ก่อนหน้านางานโกนจุก บิคารมารคาจะส่งบุตรของตน
ไปวัดเพื่อให้เรียนอ่านและเขียน ที่นั่นพวกเขาจะรับใช้พระสงฆ์โดยการ
เป็นผีพายหรือศิษย์วัด พระสงฆ์แบ่งอาหารที่ได้รับนิมิตบาตทานให้แล้วก็

¹ดู สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาค่าง
ราชานุภาพ สาส์นสมเด็จ เล่ม 14 หน้า 129 - 131

²เดอะลาลูแบร์ ราชอาณาจักรสยาม แปลโดย ดันต์ ท. โกมลบุตร หน้า 261 -

สอนให้อ่านหนังสือไปวันละเล็กน้อย เวลาที่เหลือนอกนั้นก็สิ้นไป
ในการเที่ยวเตร่และสนุกชุกชุม"¹

อย่างไรก็ตาม การเรียนหนังสือในวัดซึ่งมีพระสงฆ์เป็นครูก็ไม่ค่อยได้ผลเท่าไรนัก เพราะพระสงฆ์ไม่ใช่ว่าจะมีความรู้ทางหนังสือไปหมด "คงมีที่รู้แต่กลางองค์เท่านั้น"² จะสอนให้ก็เมื่อท่านว่าง การสอนหรือที่เรียกว่า "ท่องหนังสือ" ใช้วิธีท่องจำเป็นสำคัญ" จึงปรากฏว่า จากจำนวนเด็ก 100 คน ที่อยู่วัดมาทั้ง 8 ถึง 10 ปี จะมีอยู่ราวสัก 20 คนเท่านั้น ที่อ่านหนังสือออกและสัก 10 คนเท่านั้นที่เขียนหนังสือได้ด้วยเมื่อพ้นจากวัดแล้ว"³ พระยาอนุমানราชชนกกล่าวว่า "เด็กชายลูกชาวบ้าน ซึ่งมีโอกาสได้เรียนหนังสือที่วัดโดยมากรู้หนังสือเพียงอ่านออกเขียนได้อย่างงู ๆ ปลา ๆ เท่านั้น ใช้การอะไรในเรื่องหนังสือไม่ใคร่ได้"⁴ ทั้งนี้เพราะสังคมสมัยนั้นไม่มีความจำเป็นต้องใช้วิชาหนังสือมากนัก ยิ่งเด็กหญิงแล้วโอกาสที่จะได้เรียนหนังสือยิ่งมีน้อยลงไปอีก เพราะจะไปเรียนหนังสือที่วัดกับพระปนกับเด็กชายไม่ได้

สำหรับขุนนางข้าราชการก็ไม่ค่อยให้ความสำคัญกับวิชาหนังสือ เพราะการบริหารราชการยังทำกันอยู่ในวงแคบและมีลักษณะเป็นส่วนตัวแม้ในสมัยรัชกาลที่ 4 การเล่าเรียน

¹สังฆราชปาลเลกัวซ์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร หน้า 206

²พระยาอนุমানราชชนก ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน โดย เสรีयरโกเศศ (นามแฝง) หน้า 201

³สังฆราชปาลเลกัวซ์ น.ก.

⁴พระยาอนุমানราชชนก ล.ก. หน้า 205

ของข้าราชการนั้นเพียงแต่ให้อ่านออกเขียนได้ "เพราะผู้ปกครองสกุลอื่นนอกจากราชสกุล ยังคงถือคติเก่าว่าวิชาหนังสือเป็นวิชาสำหรับเสมียน ไม่จำเป็นที่ผู้มีบรรดาศักดิ์สูงจะต้องเล่าเรียนให้รู้ลึกซึ้ง"¹ จะมีการศึกษาจริงจังก็เฉพาะกลุ่มเจ้านายพระราชวงศ์ทั้งพระราชโอรสและพระราชธิดา ซึ่งต้องใช้เวลาศึกษาหนังสือไทยรวมทั้งศิลปศาสตร์ราชประเพณีที่จำเป็นแก่การรับราชการไม่ต่ำกว่า 18 ปี ตั้งแต่พระชันษา 3 ขวบ อย่างไรก็ตามวิชาการที่ศึกษานอกจากพุทธศาสนาแล้วก็เป็นตามแบบเก่า² ยังไม่มีวิชาการใหม่ ๆ เช่น วิทยาศาสตร์ การคำนวณชั้นสูง ฯลฯ จนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ดังกล่าวแล้ว

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าแนวความคิดเกี่ยวกับการศึกษาของไทยก่อนการปฏิรูปการศึกษานั้นได้รับอิทธิพลจากปัจจัยพื้นฐานต่าง ๆ ภายในสังคมไทยอย่างมากกล่าวคือ เป็นการศึกษาเพื่อกล่อมเกลาจิตใจ ให้ความรู้ในวิชาชีพของวงศ์สกุล สนใจใน "วิชา" พิเศษซึ่งมักได้แก่ไสยศาสตร์ กล่าวคือ วิชาหนังสือนั้นให้ความสำคัญน้อย สถานศึกษาที่สำคัญคือวัด บ้าน และวัง การเล่าเรียนก็ใช้วิธีฝึกฝนปฏิบัติหรือท่องจำในกลุ่มเล็ก ๆ ถือเป็นเรื่องส่วนตัว มีการหวงความรู้และเน้นการเชื่อฟังอย่างมาก การกระตือรือร้นนอกคำสอนของครูจะได้รับการตำหนิว่าเป็น "ศิษย์นอกครู" และแม้ว่าคนไทยส่วนใหญ่มีค่านิยมในการรับราชการ มีชีวิตเกี่ยวข้องกับระบบราชการมาก แต่ที่หวังจะเป็นมูลนายซึ่งได้รับผลประโยชน์ตอบแทนอย่างคุ้มค่าทั้งทางเศรษฐกิจและการเมืองมากกว่าที่จะต้องการรับราชการเป็นไพร่ อย่างไรก็ตามที่ไพร่พอจะมีโอกาสได้เป็นขุนนางข้าราชการนั้นมีน้อย ที่มีหลักฐานคือโดยผ่านการบวชเรียน³ วิชาหนังสือเป็นประโยชน์ในการศึกษาพุทธศาสนามากกว่าที่จะใช้เป็นเครื่องมือเลื่อนฐานะทางสังคม (Social mobility) จึงไม่น่าแปลกใจที่คนไทยส่วนมากไม่ค่อย

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายผ้าพระกฐิน ณ วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร วันที่ 11 ตุลาคม 2550 หน้า 319

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายผ้าพระกฐิน ณ วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร วันที่ 11 ตุลาคม 2550 หน้า 14 - 17 และ
ดูเพิ่มเติมใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายผ้าพระกฐิน ณ วัดสุทัศนเทพวรารามราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร วันที่ 11 ตุลาคม 2550 หน้า 117 - 120

³ เควิก เค. รัชกาล "คณะสงฆ์เป็นเครื่องยกฐานะในสังคมไทยโบราณ"

หนังสือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - 2411) ทรงกล่าวถึงพื้นฐานการศึกษาของคนไทยในรัชสมัยของพระองค์ว่า

"คนชาวสยามก็มีปรกติหาที่ความสำเนียงตัวคั่งร้ายถึงโรคเขลาความรู้น้อยโดยมาก และเลี้ยงอย่างธรรมเนียมต่าง ๆ ในการบ้านเมืองซึ่งเป็นพื้นตาพื้นใจคนเป็นอันมาก ในพระราชอาณาจักรนี้และพระราชอาณาจักรอื่นไกลเคียงก็ยังเป็นการชาวบ้านเป็นชาวป่าถึงเป็นผู้ใหญ่ในแผ่นดินจะมีสติปัญญาเห็นการที่ชอบที่ดีแล้วจะคิดอ่านเดินฝ่าฝืนดัดแปลงให้คนทั้งปวงหันเข้าตามอย่างธรรมเนียมใหม่ ๆ ซึ่งเป็นการดีเคยใช้แต่ในบ้านเมืองไกล ๆ นั้นได้เรียบร้อยในวันหนึ่งสองวันจนปีหนึ่งสองปีก็จะไ้ด้วยยากนัก เพราะชาวบ้านชาวเมือง ทั้งปวงก็เป็นคนปะปนหลายเพศหลายภาษา ถิ่นศาสนาและปลูกจารีตต่าง ๆ กัน ใช้ถั่วหนังสือก็ต่างกัน อ่านกันได้ตามแต่พวก ๆ หนังสืออย่างหนึ่งในภาษาหนึ่งจะอ่านให้เข้าใจตลอดกันไปก็ไม่ได้ คนที่รู้หนังสือใช้หนังสือได้นั้นก็มีน้อยกว่าคนที่ไม่รู้ใช้รู้หนังสือเลยหลายเท่า"¹

การศึกษาคตามแบบแผนประเพณีของไทยจึงเป็นคนละแบบกับการศึกษาสมัยใหม่ของตะวันตก และจะเป็นปัญหาในการปฏิรูปการศึกษาของไทยในสมัยการปฏิรูปประเทศหรือยุคของการทำให้ประเทศทันสมัย (Age of reform & Age of Modernization) ทั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงจะกล่าวต่อไป

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 3 หน้า 134 - 135

* คำอธิบายโดยสังเขปเกี่ยวกับการแบ่งยุคสมัยในประวัติศาสตร์ไทยไปรคพิจารณา Kawabe Toshio "On the Periodization of Thai History" (การแบ่งยุคสมัยของประวัติศาสตร์ไทย) เก็บความโดย ยุพา ชุมจันทร์ จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 3: 87 - 100 เมษายน 2518

3. การเปลี่ยนแปลงของแนวความคิดทางการศึกษาและพื้นฐานในสังคมไทยสมัย
รัตนโกสินทร์ก่อนการปฏิรูปการศึกษา

การเลือกกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 นั้น ใ้่นำไปสู่จุดจบของอารยธรรมแบบอยุธยาเก่า ทั้งอาณาจักรธนบุรีและรัตนโกสินทร์ที่เพิ่งขึ้นใหม่ (พ.ศ. 2310 และ พ.ศ. 2325) ต่างก็ไม่สามารถจะรื้อฟื้นความรุ่งเรืองอย่างอยุธยากลับมาได้อีกเพราะความเสียหายมีมากเกินไป ประกอบกับอิทธิพลของแนวความคิดในกลุ่มผู้ปกครองที่เป็น "ผู้คิดใหม่" เฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2325 - 2352) ได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัด¹ "การฟื้นฟู" อารยธรรมแบบอยุธยาจึงมุ่งเพื่อสร้างสถาบันต่าง ๆ ของบ้านเมืองถวายจิตใจแบบใหม่และมีประสิทธิภาพมากกว่าที่จะจำลองหรือเลียนแบบอยุธยา ความสำนึกอันเข้มขึ้นจากประสบการณ์ที่อยุธยาถูกข้าศึกทำลายอย่างย่อยยับอาจทำให้กลุ่มผู้นำใหม่ของไทยมีความรู้สึกเร็วเป็นพิเศษในเรื่องความจำเป็นและการมุ่งปฏิบัติให้ใกล้เคียงจริงจังและมีความสุขรอบคอบ

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พ.ศ. 2310 - 2325) ทรงประสบความสำเร็จในด้านการทหารแต่พระองค์มิได้ทรงเป็นนักการเมืองที่เชี่ยวชาญ² เมื่อเกิดการจลาจลขึ้นในตอนปลายรัชกาลอำนาจจึงเปลี่ยนมือมาอยู่ที่เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ผู้นำทางทหารของพระองค์เอง ในสมัยรัชกาลที่ 1 นับเป็นช่วงของการสร้างสถาบันต่าง ๆ อันสำคัญยิ่ง ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์และกลุ่มผู้นำของไทยมีการเปลี่ยนแปลงในแง่คุณภาพทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่าทรงได้อำนาจมาเกือบปราศจากคู่แข่ง³ ทรงจัดระเบียบการบริหารราชการ ฟื้นฟูศาสนาให้เป็นอุมการของบ้านเมือง³ จัดสร้างพระไตรปิฎกใหม่อีกชุดหนึ่งและโปรดให้ประชุมสังคายนาแก้ไขพระไตรปิฎกให้ถูกต้องตามพระบาลี ในปี พ.ศ. 2348 ทรงจัดให้มีการประมวลกฎหมายใหม่ คือกฎหมายตราสามดวง ทรงสนับสนุนการแต่งวรรณคดีสำคัญ ๆ เช่น รามเกียรติ์ อิเหนา เป็นต้น

¹ ทรายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา 63 หน้า

² David Joel Steinberg ed. In Search of Southeast Asia. p. 108

³ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ล.ก. หน้า 45 - 54 และ เรื่องกฎหมายตราสามดวง หน้า 544 - 569

สมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352 - 2367) ซึ่งเป็นช่วงที่มีสันติภาพเป็นส่วนใหญ่ ลักษณะเด่นจึงไม่ใช่ด้านการทหาร แต่เป็นด้านการเมือง พระองค์ทรงกระตุ้นให้บรรดาพระราชวงศ์เข้ามามีบทบาทในการบริหารประเทศอย่างมาก¹ ในด้านวรรณคดีพระองค์ทรงสนพระทัยอย่างยิ่ง ทั้งที่ทรงพระราชนิพนธ์เองและทรงสนับสนุนผู้อื่น ๆ ลักษณะเด่นของวรรณคดีในรัชสมัยของพระองค์ คือได้มีการนำเอารูปแบบและเนื้อหาของวรรณคดีประชาชนมาประยุกต์ใช้อย่างกว้างขวาง² เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367 - 2394) สถาบันต่าง ๆ ได้มีลักษณะที่เป็นแบบแผนสมัยกรุงรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะ และอาจถือได้ว่าเป็นยุคแห่งความรุ่งเรืองสูงสุดของสยามเก่า³ อย่างไรก็ตามได้มีสัญญาณการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ ปรากฏขึ้นด้วย เช่น ปัญหาการควบคุมแรงงานจีน การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการหารายได้ของรัฐบาล การเติบโตของการค้าต่างประเทศที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ การติดต่อกับชาวตะวันตก

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยในกิจการด้านศาสนา ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามหลายแห่ง รวมทั้งส่งเสริมให้เชื้อพระวงศ์และขุนนางสร้างวัดเพื่อการกุศลอีกด้วย นอกจากนั้นยังทรงโปรดฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ซึ่งได้ชื่อว่าเป็น "มหาวิทยาลัย"⁴ โดยทรงรับสั่งให้ช่างสลักหินเป็นตำรับตำราและวาดภาพฝาผนังทั่วไป ภาพหินสลักเหล่านั้นประกอบด้วย พระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ตำรายา

¹ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ สังกมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ : พ.ศ. 2325 - 2416 แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี ศรีบุญมี หน้า 349 - 352

²ดู รายละเอียดใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ วัฒนธรรมกระแสกับวรรณกรรมรัตนโกสินทร์ 221 หน้า

³ดูรายละเอียดใน วอลเตอร์ เอฟ. เวลดา แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิธิ ทองโสภิต หน้า 53 - 115

⁴ดู หน้า 106

ตำราโหราศาสตร์ ตำราโคลงฉันท์กาพย์กลอน ฯลฯ ความเคลื่อนไหวอีกประการ
 หนึ่งทางพุทธศาสนาคือการจัดตั้งนิคายใหม่เรียกว่า ธรรมยุติกนิคาย¹ โดยเจ้าฟ้ามงกุฎซึ่ง
 ทรงผนวชและทรงเป็นผู้ตบแต่งเรียน (ต่อมาได้เสวยราชย์เป็นรัชกาลที่ 4) นับเป็นการปฏิรูป
 พุทธศาสนาทั้งด้านหลักธรรม การปฏิบัติที่เชื่อว่าเป็นการกลับไปหาพระคัมภีร์ที่แท้จริง และที่
 สำคัญอีกประการหนึ่งคือการอธิบายพระธรรมคำสอนอย่างเป็นเหตุเป็นผล สอดคล้องกับ
 แนวความคิดทางวิทยาศาสตร์ที่หลั่งไหลมาจากตะวันตกและใฝ่หาความจริงของชาวบ้าน²
 เจ้าฟ้ามงกุฎทรงเทศนาสั่งสอนแนวพระราชดำริใหม่ ๆ ของพระองค์ทางพุทธศาสนา วัดบวร
 นิเวศที่ทรงประทับอยู่มักเป็นที่ชุมนุมของเจ้านายขุนนางและราษฎรสามัญที่เลื่อมใสในพระองค์
 นอกจากนั้น พระองค์ยังได้พระทัยเล้าเรียนหาความรู้ให้กว้างขวางออกไปอยู่เสมอ ทรงเชิญ
 มิชชันนารีทั้งฝ่ายโปรเตสแตนต์และโรมันคาทอลิก มาบรรยายเกี่ยวกับศาสนาคริสต์ถวาย
 ทรงศึกษาภาษาละตินจากสังฆราชปาลเลอัวซ์และภาษาอังกฤษ การคำนวณ ภูมิศาสตร์ การ
 กาลศักราชจากมิชชันนารีอเมริกัน³ ขุนชั้นสูงที่มีส่วนร่วมในการศึกษาแบบใหม่ ได้แก่ เจ้าฟ้า
 จุฑามณี (พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว) รวมทั้งเจ้านายอีกมาก เจ้าฟ้ากรมหลวง
 วงศาภิราชสมิทธิทรงศึกษาวิชาการแพทย์ของตะวันตก ขุนนางตระกูลขุนนาค ซึ่งมีอิทธิพลทาง
 การเมืองเช่นจันโวยวรรณาด (ช่วง ขุนนาค ต่อมาคือสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยศรีวิชัยวงศ์)
 ศึกษาวิชาการต่อเรือแบบใหม่ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ช่วง ขุนนาค) บัญชาคนสำคัญ
 แต่ง "หนังสือแสดงกิจจานุกิจ" คัดค้านการที่ความพุทธศาสนาขัดกับหลักวิชาวิทยาศาสตร์
 สมัยใหม่⁴

¹ วอลเตอร์ เอช. เวลลา นบดินทร์นั้งเกล้า แปลโดย นิจ ทองไธกิจ

หน้า 74 - 76

² ก. หน้า 76 - 80

³ เทว ขุนนาค "ประมวลเหตุการณ์สำคัญที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาของไทย

ระหว่าง พ.ศ. 2367 ถึง พ.ศ. 2459" ใน ชุมนุมทางวิชาการ : บทเรียนจากการจัดการ
ศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา หน้า 5 - 6

⁴ คุรุบาละเอื้อยในเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ 249 หน้า

เหตุผลสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดทางการศึกษาในสังคมไทย เนื่องจากปัจจัยทั้งภายในและภายนอกประเทศ ผลผลิตของวัฒนธรรมตะวันตก (ซึ่งขณะนี้ได้ผ่านการปฏิวัติทางวิทยาศาสตร์และอุตสาหกรรมไปแล้ว) ที่กลุ่มชนชั้นนำของไทยรับเข้ามา เช่น การทหาร อาวุธ เรือกำปั่นไฟ การพิมพ์ ความรู้ทางวิทยาศาสตร์แบบใหม่ เป็นสิ่งที่มีรากฐานวิทยาการและเทคนิควิทยาแตกต่างโดยสิ้นเชิงจากวิทยาการและเทคนิควิทยาของอารยธรรมไทย การรับมามีเพียงผลผลิตหรือกรรมวิธีของตะวันตก หมายถึงการสันคลอนพื้นฐานอารยธรรมไทยอย่างรุนแรง¹ สิ่งที่ยอมรับว่าเป็นความรู้ขยายขอบเขตออกไปและเน้นความเป็นเหตุเป็นผลหรือความรู้จากประสบการณ์มากขึ้น ข้อความในหนังสือไตรภูมิพระร่วง "ถูกชาวพุทธที่ฉลาดจำนวนมากในสยามปฏิเสธอยู่เสมอ" ² การคุกคามทางทหารจากตะวันตกเริ่มเป็นที่รับรู้กันมากขึ้นในกลุ่มผู้นำของไทย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงปัญหานี้และพระองค์ทรงเชื่อว่าจำเป็นต้องเรียนรู้วิทยาการของตะวันตกซึ่งเป็นประโยชน์ จึงจะเห็นได้จากพระราชดำริก่อนที่พระองค์จะสวรรคตไม่นานว่า "การฝึกสงครามข้างตนข้างพม่าก็เห็นจะไม่มิดแล้ว จะมีอยู่ก็แต่ข้างพวกฝรั่งให้ระวังให้ดี อย่างให้เสียที่แก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาที่คิดควรจะเรียนเอาไว้ก็ให้เขาอย่างเขา แต่อย่าให้มันถือเลื่อมใสไปทีเดียว"³

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์ "โลกของนางนพมาศ" วารสารวรรณคดี 1 : 25
กรกฎาคม - กันยายน 2522

² ุรยาสะเอียคใน Craig J. Reynold "Buddhist Cosmography in Thai History, With Special Reference to Nineteenth Century Culture Change" Journal of Asian Studies. 2 : 203 - 220 February 1976

³ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3
เล่ม 2 หน้า 188

ความเปลี่ยนแปลงของสภาพเศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์ เนื่องจากการค้าต่างประเทศได้ส่งผลกระทบต่อการศึกษาของประชาชนในเขตที่ได้ผูกพันกับการค้าขายโดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมเมืองแถบกรุงเทพฯ และเมืองใกล้เคียง¹ ความใส่ใจในการศึกษาเพื่ออ่านออกเขียนได้ทำให้เกิดหนังสือแบบเรียนภาษาไทยเพื่อหัดอ่านเขียน เช่น หนังสือประถม ก.กา ตูบีนทุมาร ประถมมาลา ประถมจินตคณิต เล่ม 2 วรรณคดีที่ใช้หัดอ่านหรือ "ขึ้นสมุด" เช่น เลื้อโค จันทร์โศภณ อนิรุท สมุทโฆษ สังข์ทอง กากี สวัสดิรักษา² หนังสือเหล่านี้แตกต่างจากจินตคณิตสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เพราะมิได้มิไว้ให้ผู้ใหญ่เรียนเหมือนจินตคณิตแต่เป็นแบบเรียนโดยแท้³ เนื้อความในหนังสือเรียนเหล่านี้บางตอน เช่น ในประถม ก.กา ส่งเสริมการเล่าเรียนว่า

เป็นเจ้าคุณมีบุตรอัน มีผู้คนใช้เสมีयर
เป็นคนหมั่นเล่าเรียน ไหวภาคเพียรเขียนทุกคน⁴

หรือ

เกิดมาเป็นคน หนังสือเป็นกัน วิชาหนาเจ้า ถ้ามันไม่รู้
อดสูอายเขา เพื่อนฝูงเยาะเย้ย ว่าเจ้าว่าโง่
ลาจคนเกิดมา ไม่รู้วิชา เอะอยู่จนโต ไปเป็นข้าเขา
เพราะเงาเพราะเงา บ้างเป็นคนไซ่ เทียวชอกก็มี⁵

¹คูในนิตี เอียวเกรียงกี วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมรัตนโกสินทร์

หน้า 69 - 162

²เบญจวรรณ สุนทราภรณ์ วิวัฒนาการของแบบเรียนไทย หน้า 11 - 20

³ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 กานดงคม

หน้า 189

⁴ประถม ก.กา ประถม ก.กา หัดอ่าน ประถมมาลา อักษรนิตีแบบเรียนหนังสือไทย

หน้า 31

⁵ก. หน้า 53

เมื่อสิ้นรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ โดยการสนับสนุนอย่างแข็งขันของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) และกลุ่มหัวก้าวหน้าในคณะเสนาบดี เป็นการก้าวขึ้นมาอำนาจทั้งกลุ่มของพวกที่สนใจวิทยาการและเทคโนโลยีวิทยาศาสตร์ หลังจากขจัดอันตรายของตะวันตกด้วยการยินยอมทำสนธิสัญญา (ไม่เสมอภาค) ทางการค้า ใน พ.ศ. 2398 กับอังกฤษและชาติอื่นในเวลาต่อมาแล้ว ความเคลื่อนไหวที่เกี่ยวกับการศึกษาในหมู่ชนชั้นนำยังไม่กว้างขวางนัก การเรียนรู้ภาษาอังกฤษและยอมรับเทคนิคทันสมัยของตะวันตก บางอย่างถือว่าเป็นเรื่องจำเป็น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงปรารถนาที่จะเปลี่ยนแปลงสิ่งใดเกินกว่าที่จำเป็น พระองค์ได้ขึ้นครองราชย์ในเวลาที่มั่งคั่งมากแล้ว การปฏิรูปเป็นภาระของชนรุ่นต่อไป และพระองค์ได้ทรงเตรียมการจัดการศึกษาเป็นอย่างดีสำหรับบรรดาพระราชโอรส พระราชธิดา ด้วยการจ้างครูฝรั่งเข้ามาสอน อย่างไรก็ตาม การศึกษาของพระราชโอรส พระราชธิดา ก็ยังไม่สมบูรณ์เลย ขณะที่พระองค์ก็จสวรรคต

การปฏิรูปการศึกษาระหว่าง พ.ศ. 2414 - 2441

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เกิดการปฏิรูปประเทศ
 ด้านต่าง ๆ อย่างกว้างขวางจนเสมือนหนึ่งเป็นการปฏิวัติ ตลอดระยะเวลา 42 ปี ของ
 การเสวยราชย์ของพระองค์เป็นช่วงเวลาของกลุ่มชนชั้นนำในใหม่ที่มีอำนาจเค็ดชาคตามแบบ
 สมบูรณาญาสิทธิราชและมีความกึกอานทันสมัย กระตือรือร้นในการสร้างรากฐานอันมั่นคง
 แก่สถาบันต่าง ๆ ของไทยให้ก้าวหน้าเข้าสู่ความเป็นชาติรัฐแบบใหม่ เป็นการปฏิรูป
 จากเบื้องบนโดยนำเอาสถาบันและเทคนิควิทยาแบบตะวันตกหลายประการ เข้ามาปรับปรุงใช้
 บนรากฐานของอารยธรรมไทยที่มีผลต่อประวัติศาสตร์ของชาติกว้างขวางลึกซึ้ง ประเทศไทย
 เมื่อสิ้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2453 แทกต่าง
 อย่างมากมายจากปีที่พระองค์เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พ.ศ. 2411 มีการปฏิรูปทั้งทาง
 ด้านการบริหารราชการและการปกครอง กระบวนการยุติธรรม และการคลัง การพัฒนา
 ระบบคมนาคมที่ทันสมัย เริ่มพัฒนาสถาบันการเบื่อง รวมทั้งการเติบโตของปัญญาชนที่ได้
 ับการศึกษาอบรมแบบใหม่ ในบางแง่กล่าวได้ว่าความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้มีผลกระทบต่อ
 คนทุกคนในราชอาณาจักร อย่างไรก็ตามความเต็มใจหรือจำเป็นที่กลุ่มผู้นำของไทยผลักดัน
 ให้มีการปฏิรูปก็ดำเนินไปพร้อม ๆ กับการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกซึ่งต้องเอาความ
 อ่อนแอของชาติเป็นแนวทางที่ต้องคำนึงถึงตลอดเวลา จึงเป็นยุคสมัยที่เกิดความขัดแย้ง
 ของแนวความคิด การเปลี่ยนแปลงแนวความคิดที่เกี่ยวกับความจำเป็นและอันตรายที่ประเทศ
 ชาติต้องหาทางแก้ไข ตลอดจนพยายามสร้างสรรกชาติบ้านเมืองตามความปรารถนาของ
 กลุ่มผู้นำไทยอีกด้วย เมื่อคำนึงถึงการตอบสนองของไทยต่อพลังในการปฏิรูปภายในช่วง
 ประวัติศาสตร์จะเห็นได้ว่า เป็นการตอบสนองอย่างค่อยเป็นค่อยไป และด้วยคามระมัดระวัง
 รอบคอบ ทั้งนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระราชวงศ์ที่เป็นที่ปรึกษาใกล้ชิด
 ทรงเข้าพระทัยและตระหนักถึงข้อจำกัดต่าง ๆ ของสังคมไทย ที่สำคัญอย่างมากอีกประการหนึ่ง
 คือทรงเชื่อมั่นในพื้นฐานอารยธรรมของไทยเพราะผลจากการศึกษาอบรมและสถานะทางสังคม

ที่ได้รับมาจากพระราชบิณานันมีอิทธิพลอย่างลึกซึ้ง การปฏิรูปทั้งหลายจะสะท้อนให้เห็นความเข้าใจของกลุ่มผู้นำที่มีต่อสังคมไทยเองด้วย

1. การเมืองและการปฏิรูปการศึกษาในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กล่าวได้ว่า การปฏิรูปประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แบ่งเป็น 2 ช่วงด้วยกัน กล่าวคือ ช่วงแรกระหว่าง พ.ศ. 2416 - 2417 สิ้นสุดลงด้วยการเกิด "วิกฤตการณ์วังหน้า" ในปลายปี พ.ศ. 2417 ซึ่งเป็นผลให้การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญ ๆ หลายด้านหยุดชะงักลงไป และกลุ่มปฏิรูปต้องปรับปรุงแนวความคิดตลอดจนสร้างฐานอำนาจการเมืองใหม่ขึ้นตั้งก่อน เพราะการปฏิรูปกับการรวมอำนาจเป็นสิ่งจำเป็นที่ควรมีควบคู่กัน อีก 13 ปีต่อมา คือในปี พ.ศ. 2430 การปฏิรูปอย่างจริงจังช่วงที่ 2 จึงดำเนินไปได้¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ในลักษณะพิเศษหลายประการ ประการแรกพระองค์ทรงขึ้นครองราชย์เมื่อพระชนม์เพียง 15 พรรษา จึงจำเป็นต้องมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ซึ่งได้แก่ขุนนางผู้ใหญ่ที่อยู่ในตระกูลอันมีอำนาจมากมายหลายชั่วกษัตริย์ คือตระกูลมุนนาค ประการที่สอง การสืบราชสมบัติในทางพฤตินัยเป็นการตกลงพร้อมใจของที่ประชุมเสนาบดีผู้ใหญ่และพระบรมวงศานุวงศ์อันเป็นการจำกัดพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์อยู่มาก² เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์

¹รายละเอียดเรื่องนี้ดูได้จาก David B.J. Adams. Monarchy and Political Change : Thailand Under Chulalongkorn, (1868-1885). 225 p.

²เกษม สิริสัมพันธ์ และนิออน สนิทวงศ์ "แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ใน ประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 190 - 191

(ช่วง บุนนาค) ผู้เป็นประธานในการประชุมเลือกพระมหากษัตริย์องค์ใหม่และเป็นผู้มีอำนาจมากที่สุดทางการเมืองขณะนั้นได้รับเลือกให้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน พร้อมกันนี้ท่านได้จัดให้มีการเลือกพระมหาอุปราช (วังหน้า) คือกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ แม้ว่า จะเป็นเรื่องไม่ถูกต้องตามประเพณี เพราะพระมหากษัตริย์จะทรงเลือกพระมหาอุปราชด้วยพระองค์เอง¹ จึงเท่ากับว่าเจ้าพระยาที่สุริยวงศ์เป็น "ผู้สถาปนาทั้งพระมหากษัตริย์และวังหน้า"²

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีฐานอำนาจทางการเมืองอ่อนแอมากในขณะนั้น พระองค์ทรงเข้าพระทัยเรื่องนี้ได้และได้เปรียบเทียบฐานะของพระองค์ว่า "เหมือนตะเกียงริมหรือจวนจะดับ"³ และ "เจ้านายทั้งปวงก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระยา(พระบรมมหาราชวังสุริยวงศ์ : ช่วง บุนนาค) และต้องรักษาตัวรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทั่วทุกองค์...ในขณะนั้นเปรียบเหมือนคนที่สิ้นชะตาแล้ว จับเอาแต่ร่างกายขึ้นทงไว้นที่สมมติกษัตริย์"⁴ ช่วงเวลาของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินระหว่าง

¹ วัชรชัย มุลศิลป์ "สภาที่ปรึกษาการแผ่นดินกับการถึงอำนาจกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ในต้นรัชกาลที่ 5" เอกสารงานประวัติดำรงตำแหน่ง เอกสาร โบราณคดี 2 : 98 กรกฎาคม - ธันวาคม 2523

² ก.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมราโชวาทในรัชกาลที่ 5 พระราชทานแก่พระเจ้าลูกยาเธอและหลักราชการ พิมพ์ในงานศพนางระเบียบวาวประเสริฐ 23 ตุลาคม 2513 หน้า 8

⁴ ก. หน้า 11 - 12 (วงเล็บโดยผู้เขียน)

พ.ศ. 2411 - 2416 จึง "เป็นคราวที่พวกเจ้านายตกต่ำ"¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามประทับประคองและดูแลพระอนุชาที่ทรงพระเยาว์ วางพระองค์เป็นมิตรกับทุกฝ่าย ทรงยอมรับฐานะที่เป็นเพียงลมมติกษัตริย์ขณะเดียวกัน พระองค์ก็เริ่มการเคลื่อนไหวในการสร้างฐานอำนาจการเมืองของพระองค์เองด้วย เพื่อเตรียมการสำหรับการเสด็จขึ้นครองราชย์โดยสมบูรณ์เมื่อทรงบรรลุนิติภาวะแล้ว ในระหว่างนี้เจ้าพระยาตรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) มิได้ริเริ่มปรับปรุงเปลี่ยนแปลงบ้านเมืองไปสู่สิ่งที่ดีขึ้น แม้จะอยู่ในวิสัยที่ท่านกระทำได้โดยเพียงแต่รักษาสถานการณ์ให้คงเดิม อาจเป็นไปได้ว่าการเปลี่ยนแปลงทั้งหลายคงเป็นการกระทบกระเทือนอำนาจและผลประโยชน์ของท่านเอง อย่างไรก็ตามท่านก็ไม่แย้งชิงราชสมบัติและไม่คิดมุ่งร้ายต่อพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระเยาว์² ควรกล่าวด้วยว่าท่าน "เป็นผู้สำเร็จราชการที่อยู่ในตำแหน่งนานที่สุด และประสบความสำเร็จมากที่สุด ในประวัติศาสตร์ไทย"³ ท่านมีบทบาทในการรักษาความมั่นคงทางการเมืองในช่วงเวลาสำคัญยิ่งรวมทั้ง

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเรียบเรียง "พระประวัติพระเจ้า" ใน พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ พระประวัติกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ พระประวัติตรีศ เล่า หน้า 182

² วัชรชัย มุลทิพย์ "สภาพที่ปรึกษาการแผ่นดินกับการตั้งอำนาจกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ในรัชกาลที่ 5" แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี 2 : 98 กรกฎาคม - ธันวาคม 2523

³ Walter F. Vella. The Impact of the West on Government in Thailand. p. 334 - 335.

ทำให้การสืบทอดอำนาจกลับคืนสู่พระมหากษัตริย์เมื่อสิ้นสมัยผู้สำเร็จราชการแผ่นดินเป็นไปโดยสันติ อันเป็นเรื่องที่หาได้ยากในประวัติศาสตร์ไทย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้นองการณโกลและตั้งพระทัยอย่างแรงกล้าที่จะทำการปฏิรูปประเทศอย่างเต็มที่ พระองค์ทรงได้รับการศึกษาครมแบบวัฒนธรรมไทยมาอย่างถี่ถ้วนตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ เฉพาะวิชาการด้านศิลปการปกครองนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชบิดาทรงเป็นผู้ฝึกสอนเองโดยตลอด¹ ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับครูสตรีชาวอังกฤษจากสิงคโปร์ คือ นางแอนนา เลียวโนเวนซ์ (Anna H. Leonowens) ระหว่าง พ.ศ. 2404 - 2410 และต่อมากับหมอยันคเล (John H. Chandler) ชาวอเมริกัน ครั้นเสวยราชสมบัติแล้วใน พ.ศ. 2416 ทรงศึกษากับนายแฟตเตอร์สัน (Francis G. Patterson) แต่ทรงอยู่ไม่นานก็ต้องเลิกเนื่องจากมีพระราชภาระมากขึ้น จากนั้นจึงทรงศึกษาด้วยพระองค์เอง² ในช่วงสมัยของผู้สำเร็จราชการแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงได้รับการศึกษาอีกแบบหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการปรับปรุงบ้านเมืองและการจัดการศึกษาของไทยคือ การเสด็จ

¹สมเด็จพระบรมราชโองการฯ "พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์" ใน พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติพระประวัติกกรมพระยาเทววงศ์ฯ พระประวัติครุฑเกล้า หน้า 9 - 11

²จุฑิชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 24 -

ประพาสต่างประเทศสองครั้งใน พ.ศ. 2413 และ พ.ศ. 2414 โดยครั้งแรก (พ.ศ. 2413) เสด็จไปสิงคโปร์ ปัตตาเวีย (ปัจจุบันคือจาร์กาตาร์) และ สมารัง ครั้งที่สองไปอินเดีย โดยแวะมาสิงคโปร์ บินัง รวงกุง กัลกัตตาด้วย¹ พระองค์พร้อมกับพระราชอนุชาและผู้ติดตามใกล้ชิดได้ริเริ่มการทอนรับอย่างดี ทรงทอดพระเนตรกิจการต่าง ๆ ของอาณานิคมตะวันตกอย่างใกล้ชิด เช่น การทหาร การปกครอง การศาล โรงเรียน โรงพยาบาล การไปรษณีย์โทรเลข และการสาธารณูปโภคอื่น ๆ² การที่ "ทรงพระราชอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินทางทะเล ฝ่าคลื่นผืนลมไปประพาสเมืองต่างประเทศ เพราะจะได้ทรงทอดพระเนตรบ้านเมือง แลการธรรมเนียมต่าง ๆ สิ่งใดดีจะได้เป็นแบบอย่างแก่บ้านเมืองสยามต่อไป"³

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นมีผู้กล่าวว่า พระองค์เป็นเพียง "พระมหากษัตริย์ในพระราชสำนัก" (King of Palace)⁴ ทรงสนพระทัยในความเจริญก้าวหน้าของตะวันตกอย่างยิ่ง* ย่อมเป็นการแสดงให้เห็น คนทั่วไปทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศที่ปรารถนาจะเห็นความก้าวหน้าของไทยเกิดความประทับใจกันมาก โดยเฉพาะกลุ่มคนรุ่นใหม่ของไทยเองซึ่งมีพระราชอนุชาทั้งหลาย

¹ วุฒิชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 37

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 255 - 257

³ วุฒิชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 31 (อ้างอิงจาก "ประกาศที่ 3 ว่าด้วยตั้งเกณฑ์และพระราชบัญญัติ" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 จ.ศ. 1236 (พ.ศ. 2417) หน้า 3)

⁴ Noel A. Battye. The Military, Government and Society in Siam, 1868 - 1910 : Politics and Military Reform during the Reign of King Chulalongkorn. p. 110.

*ภายหลังเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรก รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชประสงค์จะเสด็จประพาสยุโรป แต่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินไม่เห็นด้วย และจัดให้เสด็จประพาสอินเดียแทน

และข้าราชการรุ่นใหม่ที่ใกล้ชิด พระองค์ทรงโปรดให้มีการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญหลายอย่างขึ้น ในราชสำนักก่อนและภายหลังการเสด็จประพาสต่างประเทศ เพื่อความเหมาะสมและไม่ให้ชาวตะวันตกเห็นว่าคนไทยป่าเถื่อน เช่น การแต่งกาย การไว้ผม และการฝึกหัดให้มีการสมาคมแบบตะวันตก¹ มีการสร้างพระราชวังใหม่ และจัดเตรียมที่ประทับและห้องรับรองแบบตะวันตกอีกด้วย สิ่งเหล่านี้เป็นการแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นผู้มีพระราชดำริกว้างขวาง พิจารณาที่จะสร้างสรรค์ความเจริญมั่นคงให้แก่ชาติบ้านเมือง และจะเป็นผู้นำของสยามให้มั่งคั่งอย่างแท้จริง

ความเคลื่อนไหวที่มีความสำคัญยิ่งต่อการจัดการศึกษาของไทยก็เกิดขึ้นในราชสำนักเช่นกัน ในต้นรัชกาลนี้มีผู้ฝากตัวเป็นมหาดเล็กจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เลือกคนเหล่านี้ตามพระราชอัชฌาศัยเพื่อฝึกหัดเป็นหน่วยทหารแบบยุโรปขึ้นใน พ.ศ. 2413 ระยะแรกมีประมาณ 20 คน² ต่อมาได้นำการสอนวิชาการอย่างอื่นสำหรับข้าราชการแก่มหาดเล็กที่ฝึกหัดทหารนั้นด้วย จำนวนคนเพิ่มขึ้นตามลำดับ จนถึง พ.ศ. 2414 จึงโปรดให้ตั้งเป็นกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์³ มีการชักชวนพระราชอนุชาและพระราชวงศ์ตลอดจนบุตรหลานข้าราชการเข้าฝึกหัดเล่าเรียน โดยได้รับพระราชทานเงินเดือนและเครื่องแต่งตัว ในที่สุดจึงโปรดให้ตั้งโรงเรียนหลวงสอนหนังสือไทยขึ้นในกรมมหาดเล็กครั้งแรกใน พ.ศ. 2414 วิชาที่สอนได้แก่ หนังสือไทย เลขและขนบธรรมเนียมราชการสำหรับให้นักเรียนที่จะรับราชการต่อไปมีความรู้ขึ้น โปรดฯ ให้พระยาตรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เมือยังเป็นมหาดเล็กดำรงพระเสริฐเป็นอาจารย์ใหญ่และให้แต่งแบบเรียน

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 243 - 255

² ก. หน้า 242

³ ก. หน้า 243

ภาษาไทยชุดมูลบทบรรพกิจขึ้นใช้สอนด้วย¹ กล่าวได้ว่าจุดมุ่งหมายของการศึกษาเล่าเรียนเพื่อปรับปรุงคุณภาพของผู้นั้นที่จะรับราชการต่อไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังมีพระราชประสงค์จะจัดให้มีโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นในพระราชวังด้วย ภายหลังจากการเสด็จประพาสต่างประเทศครั้งแรก แต่ยังคงยึดที่ที่ไม่มีครูสอน² แต่เพื่อไม่ให้ล่าช้าพระองค์จึงได้ทรงเลือกพระราชมวงษ์ จำนวน 14 คน ไปเรียนภาษาอังกฤษที่สถาบันแรฟเฟิลในสิงคโปร์ก่อน * ครั้นกลับจากการเสด็จประพาสอินเดียใน พ.ศ. 2415 ไม่นาน จึงได้ว่าจ้างให้นายฟรานซิส บี. แพกเตอร์สัน (Francis G. Patterson) ครูชาวอังกฤษที่เดินทางเข้ามาเยี่ยมญาติซึ่งทำงานในเมืองไทยเป็นครูสอน โปรดฯ ให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นในกล ๆ กับโรงเรียนสอนภาษาไทย กำหนดให้สอนภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส และคณิตศาสตร์ นักเรียนมี 2 กลุ่ม คือ พวกพระบรมวงศานุวงศ์มาเรียนในตอนเช้า ส่วนในตอนบ่ายเป็นนักเรียนจากโรงเรียนมหาดเล็ก ตอนเปิดโรงเรียนนั้นมีนักเรียนประมาณ 50 คน แต่ปีต่อมาได้ลดจำนวนลง เพราะความจำเป็นต่าง ๆ จนเหลือพระอนุชาเรียนอยู่เพียง 5 พระองค์ ในปีสุดท้ายของสัญญาจ้าง (3 ปี) ยังเหลือเจ้านายพยายามเรียนอยู่ 3 พระองค์เท่านั้น อย่างไรก็ตามนักเรียนที่เหลืออยู่ได้ออกร้องให้สอนต่อไปอีกจนถึงกลางปี พ.ศ. 2418 จึงได้เลิกและครูเดินทางกลับ³

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร ความทรงจำ หน้า 244 และดูเอกสารการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 2

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร ด.ก. หน้า 260

* สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูรทรงกล่าวว่า มีนักเรียนประมาณ 20 คน แต่ในจดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบตาเวียครั้งแรก และเสด็จประพาสอินเดีย กล่าวว่า มี "14 องค์" ดู วุฒิชัย มุลสิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 48 (เชิงอรรถ)

³ David K. Wyatt. The Politics of Reform in Thailand : Education in the Reign of King Chulalongkorn. p. 70 - 71

ถ้าถือเอามาตรฐานของสมัยใหม่แล้วนับว่าโรงเรียนภาษาอังกฤษแห่งแรกนี้ ประสบความสำเร็จมาก แต่ถ้าพิจารณาภาวะการเปลี่ยนแปลงที่ตามมาภายหลังก็ไม่น่าจะคิดเช่นนั้น เพราะเจ้านายที่ทรงศึกษาอยู่ในระยะสุดท้ายล้วนแต่เป็นพระราชอนุชาซึ่งเป็นที่ปรึกษาใกล้ชิดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในภายหลังทั้งสิ้น เช่น สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุภาพ อากุลวโรดม¹ อาจกล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการศึกษาแบบใหม่ภายในราชสำนัก ขณะนั้น ยังเป็นการเปลี่ยนแปลงที่จำกัดอยู่ในวงแคบ เป็นการขยายและทำให้การจัดการศึกษาสำหรับพระราชวงศ์สมบูรณ์ขึ้น พระราชอำนาจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังถูกจำกัดอยู่มาก เมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์อย่างแท้จริงในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.2416 พระราชมารดาและพระเชษฐภคินีต่างก็สวรรคตไป และความขัดแย้งทางการเมืองที่เกิดขึ้น ทำให้แนวความคิดที่จะปฏิรูปการศึกษาต้องรอจังหวะเวลาที่เหมาะสมต่อไปอีก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์หลังจากพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ครั้งที่ 2 ใน พ.ศ.2416 พระองค์ก็เริ่มการดึงอำนาจกลับคืนมาสู่สถาบันพระมหากษัตริย์² รัชกาลใหม่เริ่มต้นด้วยความกล้าหาญและความหวังอันแจ่มใส ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระองค์ทรงประกาศยกเลิกขนบธรรมเนียมการหมอบเฝ้าพระมหากษัตริย์อันเป็นขนบธรรมเนียมเก่าแก่ และพินัยกรรมมีพระบรมราชโองการอย่างชัดเจนว่า การหมอบคลานนั้น "เป็นการกดขี่แก่กัน แข่งแรงนัก ไม่เห็นว่ามิใช่ประโยชน์แก่บ้านเมืองแต่สิ่งหนึ่งสิ่งใด"³ กล่าวได้ว่า แนวพระราชดำริทางการเมืองที่ฐานของพระองค์ท่านคือมีความไม่พึงพอใจต่อบรรยากาศสังคมที่มีความกดขี่และความไม่ยุติธรรม ซึ่งเป็น

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุภาพ ความทรงจำ หน้า 277 - 279

² คุรุฑิชา มูลศิลป์ "สภาที่ปรึกษาการแผ่นดินกับการดึงอำนาจกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ในต้นรัชกาลที่ 5" แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี 2 : 96 - 116
กรกฎาคม - ธันวาคม 2523

³ เรื่องสภาที่ปรึกษาการแผ่นดินในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกหลวงสถิตยคุณการ (สถิต สถิตยคุณการ) 8 กุมภาพันธ์ 2514 หน้า 1 - 2

การลดเกียรติภูมิของมนุษย์¹ เห็นได้ว่าจากพระราชประวัติในประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมการหมอบ
คลานกราบไหว้เมื่อ พ.ศ. 2416 ความว่า "ประเทศใดเมืองใดที่ได้ยกธรรมเนียมที่เป็นกษัตริย์ซึ่งกัน
และกันประเทศนั้นเมืองนั้นก็เห็นว่ามีแต่ความเจริญมาทุก ๆ เมืองโดยมาก ก็ในประเทศสยามนี้
ธรรมเนียมบ้านเมืองที่เป็นการกษัตริย์แก่กันอันไม่ทอญด้วยพิธีธรรมเนียมนั้นก็ยังมีอยู่อีกหลายอย่างหลายประการ
จะต้องคิดลดหย่อนผ่อนเปลี่ยนเสียบ้าง"² แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงยอมรับแนวความคิดฝ่าย
ตะวันตกในเรื่องเกียรติภูมิของพลเมืองและทรงเห็นกันว่า จะนำไปสู่ความเจริญก้าวหน้าของประเทศ
ในที่สุด

ก้าวต่อไปของการปฏิรูปซึ่งนอกจากจะเป็นการรวมอำนาจเข้าสู่สถาบันพระมหากษัตริย์แล้ว
ยังเป็นการกระทำเพื่อความเจริญก้าวหน้าของประเทศด้วยได้แก่ การออก "พระราชบัญญัติสำหรับ
หอรัษฎากรพิพัฒน์" ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2416 (ก่อนพระราชพิธีบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2) เพื่อ
รวบรวมภาษีอากรและควบคุมการรับจ่ายเงินของแผ่นดิน ทรวจทราการเก็บภาษีอากรในกระทรวง
ต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นต้นทุนของกระทรวงการคลังต่อมา³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
ตระหนักว่าการที่สถาบันพระมหากษัตริย์อ่อนแอ (ซึ่งหมายถึง รัฐบาลกลางอ่อนแอด้วย)

¹ เกษม ศิริสัมพันธ์ และนิออน สนิทวงศ์ "แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน ประวัติศาสตร์ และการเมือง หน้า 197

² เกษม ศิริสัมพันธ์ และนิออน สนิทวงศ์ "แนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ในประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 197 (อ้างอิง จาก ประชุมกฎหมาย
ประจำศก เล่ม 8 "ประกาศเปลี่ยนธรรมเนียมใหม่ หน้า 116)

³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
เทวงศ์วโรปการ "ในพระราชประวัติ รัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ พระประวัติ
กรมพระยาเทวงศ์วโรปการ พระประวัติไตร่ตรอง หน้า 112 - 113

นั้น เป็นเพราะว่าไม่มีพระราชทรัพย์เพียงพอ สำหรับใช้จ่ายบริหารราชการ พระองค์ทรงมีพระบรมราชธิบาย ความยุ่งยากทางการเงินของรัฐบาลไว้อย่างยืดยาว¹ และว่าในช่วงสมัยของผู้นำสำเร็จราชการแผ่นดินนั้นภาษีอากรเก็บได้น้อยลงทุกปี ทรงประมาณว่าระหว่างพ.ศ. 2411 - 2416 ภาษีอากรลดลงจาก 4,800,000 บาท เหลือเพียง 1,600,000 บาทต่อปี เท่านั้น² รายได้แผ่นดินซึ่งปกติพอใช้จ่ายในราชการแต่เมื่อสิ้นสมัยผู้นำสำเร็จราชการรัฐบาลต้องมีหนี้สินถึง 8,000,000 บาท³ การตรวจสอบบัญชีภาษีอากรเพิ่มความกังวลมากขึ้นอีกเมื่อมีการตั้งกรมชำระบัญชีหลวง (Royal Audit Office) "ออกคิด ออกพิศ" ใน พ.ศ. 2417 โดยให้ขึ้นตรงต่อพระองค์ ทรงประกาศว่าต่อไปกระทรวงต่าง ๆ ของรัฐบาลต้องแสดงรายรับรายจ่ายหรืองบประมาณของตนให้ต่อรัฐบาลการพัฒน⁴ ตรวจสอบ

นอกจากการปฏิรูปด้านการคลังแล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทำการปฏิรูปทางการเมืองด้วย เพราะทรงตระหนักถึงความไร้ประสิทธิภาพและการขาดประโยชน์ส่วนตัวของข้าราชการที่มีอยู่ทั่วไป อย่างไรก็ดีพระองค์ทรงทราบว่ากลุ่มที่มีอำนาจการเมืองเก่าโดยเฉพาะอย่างยิ่งตระกูลขุนนาง ยังมีอิทธิพลครอบงำอยู่ทั่วไป พระองค์ไม่ประสงค์และไม่สามารถทำลายได้

¹ ดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส หน้า

224 - 227

² ก. หน้า 226

³ ก.

⁴ สมเด็จพระยาตากำรกราชานุภาพ "พระประวัติสมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ" ในพระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ พระประวัติกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ พระประวัติศรีเสถียร หน้า 113 - 114

โดยตรงและเปิดเผย จึงทรงบริหารประเทศผ่านทาง "สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน" (Council of State) และ "สภาที่ปรึกษาราชการในพระองค์" (Privy Council) สภาทั้งสองนี้ ได้รับการจัดตั้งขึ้นในเดือนพฤษภาคม และมิถุนายน พ.ศ.2417 ตามลำดับ¹ สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินประกอบด้วยสมาชิก ระหว่าง 10 - 20 นาย ซึ่งในระยะแรกทรงแต่งตั้งข้าราชการระดับพระยา 12 นาย² ส่วนสภาที่ปรึกษาราชการในพระองค์มีสมาชิกได้ไม่จำกัดจำนวน แต่ในระยะแรกทรงแต่งตั้งไว้ 49 นาย ในจำนวนนี้มีพระบรมวงศานุวงศ์ 13 พระองค์ เจ้าพระยา 2 ท่าน พระยา 21 ท่าน และอีก 13 ท่าน เป็นขุนนางที่มีบรรดาศักดิ์ต่ำกว่านี้³ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ปฏิเสธไม่ยอมรับตำแหน่งทั้ง 2 สภา โดยอ้างว่าไม่เห็นด้วยกับการที่จะต้องสาบานตัวอีก⁴ ส่วนเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) ก็ปฏิเสธที่จะรับตำแหน่งที่ปรึกษาราชการในพระองค์แต่ด้วยเหตุผลว่ามั่งงานมากอยู่แล้ว และสุขภาพไม่ดี สมาชิกสภาทั้งสองล้วนแต่เป็นขุนนางและพระราชมวงศานุวงศ์ที่จงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เท่ากับเป็นวิธีหนึ่งสำหรับขยายฐานอำนาจการเมืองของพระองค์ให้กว้างขวางออกไปด้วย สมาชิกสภาที่ปรึกษา

¹ วุฒิชัย มูลศิลป์ "สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินกับการถึงอำนาจกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ ในต้นรัชกาลที่ 5" เอกสารงานประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี 2 : 100 - 102 กรกฎาคม - ธันวาคม 2523

² ก. หน้า 100

³ ก. หน้า 102

⁴ วัชรวิทย์ สุทธิสงคราม สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 1 หน้า 508 เหตุผลที่นำจะอยู่เบื้องหลังการปฏิเสธตำแหน่งของท่านคือท่านเข้าใจว่าถูกกลฐานะเกียรติภูมิและข้อความในคำสาบานให้รับรองรัชทายาทที่เป็นพระราชโอรสนั้นท่านคงจะไม่เห็นด้วย ดู วุฒิชัย มูลศิลป์ ล.ก. หน้า 101

⁵ วัชรวิทย์ สุทธิสงคราม สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 1 หน้า 512 - 513

ราชการแผ่นดินมีอำนาจหน้าที่ให้คำปรึกษาแก่องค์พระมหากษัตริย์ ส่วนสมาชิกสภาที่ปรึกษาการ
ในพระองค์นอกจากช่วยออกกฎหมายของสภาแล้ว ยังทำหน้าที่ดูแลการต่างประเทศ เนตรพระกรณ และ
สมาชิกสภาทั้งสองมีสิทธิถวายคำปรึกษาได้อย่างเต็มที่และเสรี* กล่าวได้ว่าภายในสองปีแรกที่เสด็จ
ขึ้นครองราชย์ด้วยพระองค์เอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำการปฏิรูปและรวม
อำนาจอย่างรวดเร็ว ทรงเป็นผู้นำคนรุ่นใหม่ของสยามที่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตกยิ่งกว่าคนในรุ่น
ของพระราชมิกา¹

งานปฏิรูปทางสังคมที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ การออก "พระราชบัญญัติพิทักษ์เกษียณอายุ
ลูกหลานลูกไทย" ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2417 ซึ่งจะนำไปสู่การยกเลิกการมีทาสให้หมดสิ้น² ที่นำ
สนใจอย่างยิ่งและเกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาคือทรงมีพระราชดำริว่า "ลูกทาสนี้แต่โลกมากได้
ให้นายโชยูนโต ไม่ได้ว่าเรียนวิชาการสิ่งไร... ไม่รู้ในการท้าวมาหากินสิ่งไร... ถึงจะออก
จากทาสจริง ๆ เล่า ก็ไม่มีวิชาการสิ่งไรที่จะพาตัวให้ดีได้ ก็คงวนกลับมาเป็นทาสต่อไป"³
ทรงพระราชดำริต่อไปว่า "มีการอีกอย่างหนึ่งที่จะต้องจัดให้เป็นการช่วยลูกทาสให้พ้นจากเป็นทาสได้

* ดู รายละเอียดเกี่ยวกับอำนาจหน้าที่ของสภาทั้งสองนี้ใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัชติยา
กรรณเศก (รวบรวม) เอกสารการเมือง - การปกครองไทย หน้า 17 - 35

¹ David K. Wyatt. The Politics of Reform in Thailand: Education in The Reign of King Chulalongkorn. P. 44 เรื่องเล่าที่ได้รับอิทธิพลตะวันตก
รุ่นที่สอง (Second Westernized Generation)

² ดูรายละเอียดใน วิชัย เสวตมาตย์ การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว 171 หน้า

³ ก. หน้า 115

จริง ๆ บาง (คือ) การโรงเรียนหนังสือ ... ทุกวันนี่ต้องจะทำการต่าง ๆ จะหาเสมียน
 ใครจะพอใช้กับการ ถ้าคนหนังสือแล้วขุนนางก็อยากจะหาใช้มาก... คนที่รู้หนังสือจะเป็น
 ทาสตราครวญกันน้อยตัว จึงเห็นว่าการหนังสือจะช่วยทาสีให้เป็นไทยได้จริง ๆ " ¹ นับเป็น
 พระราชดำริที่ถูกต้องควรแก่การสรรเสริญพระปรีชาญาณอย่างยิ่ง การปฏิรูปทางสังคมที่จะมีผลอย่าง
 ลึกซึ้งในเวลาต่อไปได้แก่การยุบระบบไพร่ อันเป็นทั้งระบบการควบคุมกำลังคนและการบริหารราชการ
 แบบโบราณของไทย ระบบไพร่เป็นระบบที่ก่อให้เกิดความยุ่งยากนำไปสู่การกดขี่และเป็นพันธะที่พินสมัย²
 การยุบระบบไพร่จึงเท่ากับการ "ปลดปล่อย" พลเมืองที่สำคัญอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งนอกจากจะแสดงให้เห็น
 ถึงแนวพระราชดำริที่ทรงเกียจความไม่เป็นธรรมในสังคมแล้ว ยังเป็นการผนึกกำลังของชาติให้เป็น
 อันหนึ่งอันเดียวกันด้วย การจัดการศึกษาจะมีบทบาทสำคัญในเรื่องนี้คงจะกล่าวถึงต่อไป

การปฏิรูปที่ดำเนินไปอย่างรวดเร็วกว้างขวางในด้านการบริหารราชการแผ่นดินการคลัง
 และสังคมทำให้เกิดความกดดันทางการเมืองจากกลุ่มการเมืองเก่าที่รู้สึกว่าการปฏิรูปเสียเปรียบและ
 ผลประโยชน์ของตน การทดสอบพลังของกลุ่มปฏิรูปครั้งสำคัญคือ กรณีการปลดพระยาธำมหารบริรักษ์
 (นุช บุญหลง) เสนาบดีกรมนาในเดือนตุลาคม พ.ศ.2417 ตัวอย่างกล่าวหาเรื่องเบียดบังภาษี
 อากกรไวกู้ส่วนตัว ³ นับเป็นกรณีสำคัญที่กระทบกระเทือนกลุ่มอำนาจเก่าโดยเฉพาะ สมเด็จ

¹ วิชัย เสวระมัทย์ การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 หน้า 115 - 116 (วงเล็บโดยผู้เขียน)

² การศึกษาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่จนถึงการยุบระบบนี้โดยเก็ดซากที่ค้ำที่สุด
 ขณะนี้คืองานของ อังฤษดี ตูสยาพันธ์ ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่องสังคมไทยในรัชสมัย
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 346 หน้า

³ David R.J. Adams. Monarchy and Political Change: Thailand Under
Chulalongkorn. p. 63 - 64.

เจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เนื่องจากพระยาอาหารบริรักษ์ (นุช บุญหลง) เป็นหลานชายของท่าน การต่อต้านการปฏิรูปครั้งสำคัญเกิดขึ้นระหว่างเดือน ธันวาคม - กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2417 ซึ่งเรียกว่า วิกฤตการณ์วังหน้า (The Wangna Crisis) ¹ กรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ ทรงสูญเสียผลประโยชน์จากการปฏิรูปทางการเมืองหลายประการรวมทั้งได้เกิดความหวาดระแวงกันขึ้นว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเกิดการระดมกำลังกันขึ้น ความตึงเครียดดำเนินไปประมาณสองเดือนจึงยุติลงโดย เซอร์ แอนดรู คลาร์ก (Sir Andrew Clarke) ข้าหลวงอังกฤษที่สิงคโปร์ เข้ามาไกล่เกลี่ยการประกันความปลอดภัยและผลประโยชน์ของวังหน้าตามใดที่ไม่เป็นการบั่นทอนหรือขัดแย้งกับ "อำนาจสูงสุดของพระมหากษัตริย์สยาม" ² ในการตกลงขั้นสุดท้ายกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ เสด็จกลับพระบวรราชวังตามเดิม แต่ถูกลดพระราชอำนาจลงอย่างมาก กองทหารวังหน้าถูกตัดลงเหลือเพียง 200 คน

วิกฤตการณ์วังหน้ายุติลงพร้อมกับความโหม่นมั่งและหวั่นไหวของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่ประเทศตกอยู่ในภาวะตึงเครียดและแตกแยกจนเกือบจะกลายเป็นสงครามกลางเมือง รวมทั้งท่าทีของมหาอำนาจตะวันตกที่จะเข้าแทรกแซงอย่างชัดเจนทำให้พระองค์เข้าพระทัยถึงความเป็นจริงแห่งการเมือง และอำนาจมากขึ้น การดำเนินงานของสภาที่ปรึกษาทั้งสองซึ่งสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เรียกว่า "สภาของเจ้านักเรียน" ³ ลดลงมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ David B.J. Adams. Monarchy and Political Change : Thailand Under Chulalongkorn, (1868 - 1885) p. 79-102 และดู ณัฐฉิ สุทธิสงคราม สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เล่ม 1 หน้า 1 หน้า 530 - 652

² Sir Andrew Clarke "My First Visit to Siam" (การมาเยือนสยามครั้งแรกของข้าพเจ้า) แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ 3 : 133 เมษายน 2518

³ David B.J. Adams. Monarchy and Political Change : Thailand Under Chulalongkorn, (1868 - 1885), p. 98.

ทรงชงักแผนการปฏิรูปที่สำคัญของพระองค์ไว้ถึง 10 ปี ในระหว่างนี้พระองค์ทรงปฏิรูปภายในขอบเขตจำกัดเท่าที่จำเป็นและพยายามสร้างฐานอำนาจการเมืองจากกลุ่มคนรุ่นใหม่ สิ่งที่สำคัญคือ ทรงใช้โรงเรียนแบบใหม่เป็นเครื่องมือ "สร้างคน" ของพระองค์ขึ้นมาอย่างช้า ๆ แต่มั่นคง ทั้งที่มีผู้กล่าวสรุปถึงกรณีนี้ในปี พ.ศ. 2423 ว่า

"กลุ่มก้าวหน้า (พวกสยามหนุ่ม) นั้นได้ยึดถือสุภาษิตไทยโบราณที่ว่า ยิ่งรีบยิ่งช้า เพราะฉะนั้นการดำเนินนโยบายต่าง ๆ จึงควรดำเนินไปอย่างช้า ๆ ค่อยเป็นค่อยไป ต้องออกหนวดย่อยเวลา ค่อยพยายามชักจูงพวกกลุ่มเดิมที่มีลักษณะอนุรักษนิยมให้หมดเสียก่อน เพื่อจะเปิดทางให้ความคิดใหม่ที่ดีกว่า มีประสิทธิภาพกว่าเข้าไปแทนที่ พระมหากษัตริย์ยังทรงมีพระชนม์ไม่มาก ส่วนพระสหายและที่ปรึกษาของพระราชบิดานั้นอายุมากแล้ว พระองค์ทรงได้เปรียบอยู่แล้วในแง่ที่มีเวลาอีกมากที่สามารถจะรอได้"¹

2. การปฏิรูปการศึกษาและบทบาทของสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หลังกรณีวิกฤตการณ์วังหน้าแล้วไม่นาน ก็มีความเคลื่อนไหวที่สำคัญทางการศึกษา คือ การประกาศ "โปรดเกล้าฯ จะให้มีอาจารย์สอนหนังสือไทยและสอนเลขทุก ๆ พระอาราม"² ในวันที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2418 ในประกาศนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิจารณ์คุณภาพการศึกษาในพระอารามขณะนั้นว่ายังไม่ดีพอ การเรียนการสอนทำกันอย่างไม่เป็นระเบียบจริงจัง ความสัมพันธ์เป็นส่วนตัวและตามสบายระหว่างพระที่เป็นอาจารย์กับศิษย์และครอบครัวของศิษย์เป็นสาเหตุที่ทำให้การศึกษาไม่มีมาตรฐาน พระองค์ทรงตั้งคำถามถึงความสามารถของพระสงฆ์ วิธีการสอนและตำราเรียนว่ามีความเหมาะสมหรือไม่ ดังนั้นพระองค์จึงมีพระราชประสงค์ที่จะให้การเรียนในวัดทั้งหลายจัดขึ้นเป็นชั้นเรียนอย่างเป็นทางการใช้ตำราของรัฐบาล

¹ David K. Wyatt. The Politics of Reform in Thailand : Education in The Reign of King Chulalongkorn. p. 83.

² เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(ซึ่งใช้เรียนอยู่ในโรงเรียนของพระบรมมหาราชวัง) นับเป็นความพยายามที่จะเปลี่ยนการศึกษาแบบดั้งเดิมภายในวัดให้เป็นการศึกษาในระบบใหม่ โดยรัฐบาลจะให้ความสนับสนุน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระบรมราชโองการว่า " เพราะหนังสือไทยเป็นประโยชน์ที่จะเล่าเรียนพระไตรปิฎกต่อไป เป็นการ เกื้อกูลแก่พระพุทธศาสนา ถ้าเป็นคฤหัสถ์จะได้เป็นกำลังราชการ แลในประโยชน์ของผู้นั้น... การอ่านออกเขียนได้ก็พิเศษเป็นอันไม่ใช่มุ่งเพียงเพื่อการศึกษาก็พอประสงค์ทางศาสนา (ซึ่งการศึกษาของพระสงฆ์เน้นความเข้าใจในพุทธศาสนามากกว่าการอ่านออกเขียนได้) แต่ยังคงให้ได้ใช้สำหรับราชการและเป็นเครื่องส่งเสริมความก้าวหน้าของแต่ละบุคคลได้ด้วย กล่าวโดยสรุปคือ เป็นการรวมเอานโยบายจัดการศึกษาของรัฐบาลเข้าไปไว้ในสถาบันทางศาสนาซึ่งจะทำให้ทั้งสองฝ่ายมีความใกล้ชิดกันมากขึ้นและช่วยให้มาตรฐานการศึกษาสูงขึ้นอันจะเป็นประโยชน์ต่อสังคมโดยรวม

อย่างไรก็ตามคำประกาศนี้ไม่มีผลบังคับใช้หรือมีการนำไปปฏิบัติเลย สาเหตุของความล้มเหลวคงจะเนื่องมาจากขณะนั้นยังไม่มีใคร เชื่อถือในการปฏิรูปการศึกษาแบบใหม่ และโอกาสที่จะเข้าทำงานราชการหลังจบการศึกษาแล้วยังมีไม่มากนัก² รวมทั้งอาจเป็นผลสะท้อนทางการเมืองจากวิกฤตการณ์วังหน้าด้วยก็ได้³ แต่อาจกล่าวได้ว่า แนวความคิดที่จะขยายการศึกษาแบบใหม่โดยใช้วัดเป็นโรงเรียน จะเป็นทางออกในการแก้ปัญหาการปฏิรูปการศึกษาที่สำคัญมากในระยะต่อไป ประโยชน์ของการเล่าเรียนทั้ง 3 ประการคือ ทางการศึกษาพุทธศาสนา เป็นกำลังของทางราชการ และเพื่อประโยชน์ของกุลบุตรผู้เล่าเรียนยังเป็นเป้าหมายสำคัญและชัดเจนยิ่งขึ้นด้วย

¹ เอกสารเรื่อง การวัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 10

² David K. Wyatt. "Education and the Modernization of Thai Society," in Change and Persistence in Thai Society. p. 134

³ วัชรชัย มุลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 90

ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2420 ศาสนจารย์แมคฟาร์แลนด์ (Revorend McFarland) หมอสอนศาสนาอเมริกันซึ่งเข้ามาเมืองไทยในปี พ.ศ. 2403 และทำงานเผยแพรศาสนาที่ จังหวัดเพชรบุรี ได้เสนอแผนการจะจัดตั้ง "วิทยาลัยที่กรุงเทพฯ สำหรับให้การศึกษาแก่เด็ก หนุ่มสาวของไทยคล้าย ๆ กับวิทยาลัยโรเบิร์ต (Robert College) ณ กรุงคอนสแตนติโนเปิล"¹ เป็นแบบจกหมายเปิกฉนิก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสนพระทัยในแผนการนี้ เมื่อแมคฟาร์แลนด์เดินทางเข้ามากรุงเทพฯ ในเดือนพฤศจิกายน จึงได้พบกับพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ภายหลังเป็นเจ้าพระยาในนามบรรดาศักดิ์เดียวกัน) ราชเลขาธิการส่วนพระองค์ ซึ่งแจ้งพระราชประสงค์ให้ศาสนาจารย์แมคฟาร์แลนด์ทราข ศาสนจารย์แมคฟาร์แลนด์ตกลงรับงาน ที่เขาเป็นผู้เสนอใน 2 - 3 เดือนต่อมาและได้ลาออกจากงานเผยแพรศาสนา

เดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2421 ศาสนจารย์แมคฟาร์แลนด์ ได้นำแผนการนี้ของท่านขึ้น กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพร้อมทวยความเห็นของพระยาภาสกรวงศ์ พระองค์ ทรงบันทึกเรื่องนี้ในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ประจำวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2421 ว่า

"พระยาภาสกรวงศ์ถวายหนังสือว่าด้วยการตั้งโรงสกูลการสอนเอกเขชน แก่เห็นว่า ที่ทรงพระราชดำริจะให้หมอแมคฟาร์แลนด์มาตั้งโรงสอนกรุงเทพฯ และจะพระราชทาน เงินปีละ 200 ซึ่ง นั้นพอที่อยู่แล้ว...เงิน 200 ซึ่งนั้นยกเป็นล่วนพระราชทานหมอ เพียงปีละ 80 ซึ่ง เสมอทุกปีไปจนครบ 5 ปี เป็นกำหนดคราวแรก เงินอีก 120 ซึ่งนั้น พระราชทานเป็นเงินซื้อของใช้และซ่อมโรงสกูลและแจกเงินเดือนครสอน หนังสือ...การสอนนั้นห้ามไม่ให้สอนศาสนาคริสต์นเป็นอันขาดให้สอนแต่ธรรมเนียม การหนังสือและให้ฝึกหัดลายมือให้ใช้เป็นเสมียนได้ วิชาคิคเลข และวิชาช่างที่เป็น

¹

David K. Wyatt "Samuel McFarland and Early Educational Modernization in Thailand, 1877 - 1895" in Felicitatation Volumes of Southeast - Asian Studies. p. 2 (Quoat in Siam Weekly Advertiser. 16 May 1878)

ประโยชน์และธรรมเนียมต่าง ๆ ที่จะเป็นคุณแก่แผ่นดิน"¹

แผนการนี้ของศาสตราจารย์แมคฟาร์แลนด์ ได้รับการรับรอง โรงเรียนเปิดเมื่อวันที่ 2 มกราคม พ.ศ. 2421 (ค.ศ. 1879) ที่วังนันทอุทยานหรือสวนอนันต์ ในปีแรกมีนักเรียน 100 คน ประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และบุตรขุนนาง² มีการสอบครั้งแรกในประเทศไทยเมื่อวันที่ 19 ธันวาคม พ.ศ. 2422 ปรากฏผลเป็นที่พอใจ หลักสูตรของโรงเรียนกำหนดไว้ 5 ปี สอนทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษในระดับมัธยมศึกษา ในระยะต่อมาได้เพิ่มการสอนวิชาดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์และฟิสิกส์เข้าไปด้วย³ การที่โรงเรียนสอนหลักสูตรแบบตะวันตกอาจทำให้พวกหัวเก่าเห็นว่าเป็น "ฝรั่ง" มากเกินไปและที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ เพราะว่ามีการจัดตั้งโรงเรียนสวนกุหลาบขึ้นในปี พ.ศ. 2424 สำหรับพระราชวงศ์รวมทั้งบุตรหลานข้าราชการ ในระยะหลัง โรงเรียนสวนอนันต์(ย้ายมาอยู่ที่โรงเรียนสุนันทาลัยและเรียกชื่อนี้ในปี พ.ศ. 2433) จึงเปิดรับนักเรียนกว้างขึ้นส่วนใหญ่มีเชื้อสายจีน แสดงให้เห็นว่าในระยะแรกการปฏิรูปการศึกษา

¹ วุฒิชัย มุลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 46 (อ้างอิงจาก จดหมายเหตุ พระราชกิจรายวัน ภาค 7 หน้า 164 - 165 ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

² David K. Wyatt "Samuel McFarland and Early Educational Modernization in Thailand, 1877 - 1895" in Felicitation Volumes of Southeast - Asians Studies. p. 3

³ Ibid.

ของไทยยังได้รับอิทธิพลทั้งทางความคิดและตัวบุคคลจากตะวันตกอยู่มาก

การขยายตัวของงานราชการใหม่ ๆ และการเติบโตทางค้าเศรษฐกิจ ทำให้เกิดความจำเป็นต้องใช้คนที่มีความรู้แบบใหม่มากขึ้น เช่น ภาษาต่างประเทศ คณิตศาสตร์สมัยใหม่ การทหาร สมเด็จพระยาตากำรงราชานุภาพ (พระเจ้านั่งยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรกุมาร ผู้บังคับการทหารมหาดเล็กขณะนั้น) ทรงจัดตั้งโรงเรียนสวนกุหลาบขึ้นในเดือนกันยายน พ.ศ. 2424 ด้วยความเห็นชอบและได้รับพระบรมราชูปถัมภ์จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระยาตากำรงราชานุภาพ ทรงตั้งโรงเรียนนี้ขึ้นเพื่อฝึกหัดนายทหารในกรมทหารมหาดเล็กให้มีความสามารถในวิชาการแผนใหม่ โดยคัดเลือกจากพระราชวงศ์ชั้นหม่อมเจ้าและหม่อมราชวงศ์¹ แม้ว่าในปีแรกที่เปิดเรียนจะมีนักเรียนเพียง 10 คน² แต่ในปีที่สองปรากฏว่ามีนักเรียนทั้งที่เป็นพระราชวงศ์และบุตรหลานข้าราชการสมัครเข้าเรียนจนเกินที่จะฝึกหัดเป็นนายทหารมหาดเล็ก จึงเกิดปัญหาว่าโรงเรียนสวนกุหลาบซึ่งจัดเป็นโรงเรียนสำหรับนายทหารมหาดเล็กควรจะขยายให้เข้าโรงเรียนสำหรับฝึกหัดราชการทั่วไปหรือไม่ "ถ้าจะรับนักเรียนให้มากจะต้องเปลี่ยนวิธีการฝึกสอนไปจัดเป็นโรงเรียนสำหรับข้าราชการทั่วไป"³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่า

"การเล่าเรียนเป็นการสำคัญของบ้านเมืองอย่างหนึ่ง เมื่อความนิยมเริ่มเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว ที่จะสะกิดกันเสียด้วยหวังแต่ประโยชน์ของกรมทหารมหาดเล็กกรมเดียวเท่านั้น

¹ สมเด็จพระยาตากำรงราชานุภาพ ประวัติสังเขปแห่งการปกครองศึกษาปรัญัน
แห่งประเทศไทย ภาคที่ 1 (พ.ศ. 2414 - 2434) หน้า 4

² สมเด็จพระยาตากำรงราชานุภาพ ตำนานสวนกุหลาบ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาลักษณมณีสุพรรณ (บุญ ศาลยาชีวิต) 25 มีนาคม 2506 หน้า 27

³ ฎ. หน้า 28

หาควรมิ ในกระทรวงราชการต่าง ๆ ก็ต้องการคนที่ได้เล่าเรียนมีวิชาความรู้
เข้าตำแหน่งรับราชการอยู่เป็นอันมากเหมือนกัน ให้คิดจัดเป็นโรงเรียนชั้นสูง
สำหรับพระราชวงศ์และผู้ที่จะเป็นข้าราชการให้เป็นประโยชน์กว้างขวางสำหรับ
ราชการบ้านเมืองทั่วไป"¹

โรงเรียนสวนกุหลาบจึงเปลี่ยนเป็นโรงเรียนพลเรือน เพื่อฝึกสอนผู้ที่willออกไปรับราชการ
เป็นสำคัญ วิชาที่สอนได้แก่วิชาความรู้สำหรับเสมียนในราชการพลเรือนกระทรวงต่าง ๆ เช่น
คัลลามี อ เขียนรายงาน ย่อความ เลข ภาษาอังกฤษ² โรงเรียนสวนกุหลาบจึงเป็นโรงเรียน
แบบใหม่ บริหารตามแบบใหม่ โดยได้รับอิทธิพลจากแนวความคิดของโรงเรียนฝรั่งในขณะนั้น

โรงเรียนสวนกุหลาบ เป็นเครื่องชี้ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยได้อีกทางหนึ่งด้วย
หลังจากการก่อตั้งโรงเรียนเมื่อปี พ.ศ. 2424 จนถึงปี พ.ศ. 2432 จากจำนวนนักเรียน 19 คน
ที่จบการศึกษาเทียบเท่าระดับมัธยมศึกษา (เรียกว่าประโยค 2 ขณะนั้น) 17 คน เป็นเชื้อสาย
พระราชวงศ์ เหตุที่เป็นเช่นนี้เป็นที่เข้าใจได้จากพระเชษฐภคินีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ 5 พระองค์ทรงอธิบายสาเหตุที่ตั้งโรงเรียนนี้ขึ้นในคราวเสด็จไปพระราชทานรางวัล
นักเรียนที่โรงเรียนสวนกุหลาบเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ 23 มีนาคม พ.ศ. 2427 ความว่า

"วิชาหนังสือเป็นวิชาที่นับถือ แลเป็นที่สรรเสริญมาแต่โบราณว่าเป็นวิชาอย่างประเสริฐ
ซึ่งผู้ที่ใหญ่ยิ่งนับแต่พระมหากษัตริย์เป็นต้นจนตลอดราษฎรพลเมืองสมควรแลจำเป็น
จะครองรู้ เพราะเป็นวิชาที่อาจทำให้การทั้งปวงสำเร็จไปได้ทุกสิ่งทุกอย่าง...ใน

¹สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาปฏิบัติกัน
แห่งประเทศสยาม ภาคที่ 1 (พ.ศ. 2414 - 2434) หน้า 7

²สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ สวนกุหลาบ พิมพ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพพระยาลักษมณ์สุพรรณ (บุญ ศาลยาชีวิน) 25 มีนาคม 2506 หน้า 31 - 32

การเวลานี้ผู้ซึ่งจะเป็นข้าราชการ ไม่รู้หนังสือแล้วเกือบจะเป็นอันใช้ไม่ได้ทีเดียว ได้คิดตั้งใจอยู่ว่า การต่อไปภายหน้า จะต้องเลือกกว่าผู้ใดไม่รู้หนังสือได้ก็ตามควร แก่ที่จะกำหนด ผู้นั้นจะเป็นขุนนางไม่ได้เลย... เพราะฉะนั้นจึงได้มีความมุ่งหมาย ตั้งใจที่จะจัดการเล่าเรียนทั่วไป ทั้งบ้านทั้งเมืองให้เป็นการรู้เรื่องเจริญขึ้น โดยเร็ว บัดนี้จะว่าถึงโรงเรียนสวนกุหลาบนี้เอง ความปรารถนาที่ฉันได้จัด โรงเรียนสวนกุหลาบขึ้น เพราะมีความสังเวชด้วยเชื้อวงศ์แห่งราชตระกูล... เป็นการชักของลำบากแก่หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์อยู่มาก ด้วยไม่มีทางที่จะเข้ารับราชการได้ ใช่ว่าหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์นั้นจะใช้ไม่ได้เลยสักคนหนึ่งเมื่อไร... ที่เป็นคนก็ ๆ ก็มีมาก แต่ไม่มีช่องที่จะได้ฝึกหัดทดลองให้รู้ตัว เพราะเป็นเจ้า เสียไม่ได้เป็นขุนนางจึงคิดหาโอกาสที่จะให้เรียนหนังสือได้ไววิชาเหมือนหนึ่งได้ ถวายตัวเช่นข้าราชการ... ฉันก็มีความหมายใจว่าโรงเรียนที่สร้างขึ้นนี้ จะเป็นเครื่อง ประคองไม่ให้ลูกหลานเหลนฉันยับเยินไปเหมือนอย่างแต่ก่อน"¹

เมื่อพิจารณาจากพระราชดำรัสในที่ขุนนางของพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการและนักเรียน ของโรงเรียนสวนกุหลาบข้างบนแล้ว จะเห็นได้ว่า นอกจากจะย่ำถึงความสำคัญของวิชาหนังสือและ กำหนดเป็นคุณสมบัติอย่างหนึ่งที่ข้าราชการจะต้องรู้หนังสือในเวลาต่อไปแล้ว ยังทรงพระราชดำริที่จะให้โรงเรียนสวนกุหลาบเป็นเครื่องมือในการรักษาสถานภาพของพระราชวงศ์ พระองค์ทรงเห็นว่าจำเป็นที่จะต้องมีการศึกษาที่มีความรู้และจงรักภักดีต่อพระองค์ การที่พระราชวงศ์จะเข้ารับราชการจึงไม่มีอะไรชักขวาง ในแง่หนึ่งโรงเรียนสวนกุหลาบจึงเป็นเครื่องลบล้างอิทธิพลของตระกูล ขุนนางที่ครอบงำหน่วยงานราชการ (โดยเฉพาะตระกูลขุนนาง ที่น่าสังเกตคือพระราชดำรัสนี้ได้

¹ เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กล่าวภายหลังที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้นำกลุ่มอนุรักษนิยมถึงแก่อสัญกรรมประมาณปีเศษ) โรงเรียนสวนกุหลาบจะมีบทบาทสำคัญในเรื่องการผลิตรายการที่มีความรู้ในวิชาการแผนใหม่ต่อมาอีกเป็นเวลานานรวมทั้งจะปลูกฝังประเพณีความนิยมรับราชการขึ้นอย่างมั่นคงด้วย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริในคราวเดียวกันนี้คว่าวางตั้งพระทัยที่จะให้การศึกษาเล่าเรียนแพร่หลายและสอนวิชาขั้นสูงขึ้นไปอีกเพื่อให้ "เจ้านายราชตระกูลทั้งแก่ลูกฉันเป็นกันลงไปตลอดจนถึงราษฎรที่ต่ำสุด จะให้มีโอกาสเล่าเรียนได้เสมอกัน ไม่ว่าเจ้าวาขุนนางว่าไพร่" ¹ แนวความคิดที่จะปฏิรูปการศึกษาของไทยจึงเป็นนโยบายของรัฐบาลอย่างเด่นชัด ในปีเดียวกันนี้ (พ.ศ.2427) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบหมายให้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพขยายงานจัดตั้งโรงเรียน ให้มีแพร่หลายออกไปเป็นประโยชน์แก่ราษฎรทั่วไปด้วย ในเดือนกันยายน พ.ศ.2427 การศึกษาสำหรับกุลบุตร หรือที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเรียกว่า "โรงเรียนสำหรับราษฎร" ² ที่จัดขึ้นในวัดคามาแนวที่เคยประกาศ "โปรดเกล้าฯ จะให้มีอาจารย์สอนหนังสือไทย แลสอนเลขทุก ๆ พระอาราม" (เมื่อ พ.ศ.2418) จึงเริ่มขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินงานขึ้นคณะหนึ่งประกอบด้วย พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตกรกุมาร (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ) พระยาศรีสุนทรโวหาร, พระยาศรีสุทนต์ (พร บุนนาค) พระยาสมุทรบุรานุรักษ์ (สิน), พระลจฺรสาครพัลลังก์ (Col. G.B. Gerini) ขุนโอวาทวรกิจ (แกน)

¹ เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หน้า 20

² วุฒิชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 91 (อ้างอิง จากประวัติสังเขปแห่งการศึกษาของประเทศไทย หน้า 16 โดยสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ และยอนสัน)

และศาสตราจารย์แมกฟาร์แลนด์ (Reverend McFarland)¹

โรงเรียนสำหรับราษฎรในวัดแห่งแรกคือ โรงเรียนวัดมหรณพาราม ในตำบลหัวลำโพง หลังจากนั้นก็มี การตั้งโรงเรียนอื่น ๆ บางโรงเรียนตั้งขึ้นโดยการอุทิศของข้าราชการ มีการประกาศชักชวนให้ราษฎรส่งบุตรหลานเข้าเรียนได้โดยไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน การเรียนจักเป็นชั้นเรียนให้หนังสือเรียนของรัฐบาล รัฐบาลจะทำการสอบไล่ให้ ค่อยมาไม่นานก็เกิดข่าวลือว่าความเข้าใจกันว่า รัฐบาลตั้งโรงเรียนขึ้นโดยหวังจะเก็บเอาเด็กนักเรียนไปเป็นทหารจึงได้มีประกาศพระบรมราชโองการชี้แจงแก่ราษฎรทั่วไป เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้องใน "ประกาศตั้งโรงเรียน" ความตอนหนึ่งว่า

"ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า การวิชาหนังสือเป็นต้นทางของวิชาความรู้ทั้งปวง สมควรที่จะหนุนบำรุงให้เจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นไป เพราะคนในพื้นบ้านเมืองสยามเรานี้ที่จนโคใหญ่ไม่รู้หนังสือก็มีโดยมาก เพราะคนในพื้นบ้านเมืองสยามเรานี้ที่จนโคใหญ่ไม่รู้หนังสือก็มีโดยมาก เพราะโรงเรียนที่สอนวิชาตามแบบหลวงยังมีน้อยไม่พอกับผู้ที่จะได้เรียน...ซึ่งโปรดเกล้าฯให้จัดการโรงเรียนทั้งปวงนี้ ก็เพราะทรงพระมหากรุณาแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน แลมีพระราชประสงค์จะให้วิชาหนังสือไทยรุ่งเรืองแพร่หลายเป็นคุณแก่ราชการแลเป็นความเจริญแก่บ้านเมืองยิ่งขึ้นไป

บัดนี้ ทรงทราบได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า ราษฎรตื่นเล้าถากันว่าซึ่งโปรดเกล้าฯให้ตั้งเป็นโรงเรียนขึ้นนั้นพระราชประสงค์จะเก็บเด็กนักเรียนเป็นทหาร ผู้ที่จะส่งบุตรหลานเข้ามาเล่าเรียนหนังสือก็มักจะพากันหวาดหวั่นครั่นคร้ามว่าบุตรหลานจะต้องเป็นทหารเป็นอันมาก ที่พูดเล้าถากันอย่างนี้เป็นการไม่จริง ห้ามอย่าให้ผู้ใดพลอยตื่นเต้น เชื่อฟังคำเล้าถากันเป็นอันขาด คนที่ควรจะชักเป็นทหารก็มีอยู่พวกหนึ่ง

¹

David K. Wyatt. The Politics of Reform in Thailand : Education in the Reign of King Chulalongkorn. p. 112

ต่างหาก ไม่ต้องตั้งโรงเรียนเกลี้ยกล่อมเด็กมาเป็นทหารเลย¹

ตามประกาศตั้งโรงเรียนนี้ ในตอนแรกทรงชี้แจงถึงคุณค่าของการศึกษา ต่อมาทรงชี้แจงเรื่องค่าเล่าเรียนด้วยความเข้าใจผิด พร้อมทั้งให้เหตุผลเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง สุดท้ายทรงเตือนให้ราษฎรพากันส่งบุตรหลานไปเข้าโรงเรียนที่อยู่ใกล้บ้าน เหตุที่มีการเล่าลือเช่นนี้คงเป็นเพราะว่า เนื่องจากสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงรับราชการอยู่ในกรมทหารมหาดเล็กในขณะนั้น เมื่อมีการตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นรับผิดชอบในวันที่ 6 พฤษภาคม พ.ศ. 2430² แล้วประกอบกับไม่มีการเอานักเรียนเป็นทหาร ค่าเล่าเรียนต่าง ๆ จึงค่อย ๆ หมกไป อย่างไรก็ตามปรากฏว่า จำนวนนักเรียนและโรงเรียนก็เพิ่มขึ้นอย่างช้า ๆ เมื่อสิ้นปี พ.ศ. 2428 มีโรงเรียนทั้งหมด 30 โรงเรียน นักเรียน 2,044 คน³ และพอถึงสิ้นปี พ.ศ. 2434 เมื่อสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงย้ายไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยมีโรงเรียนเพิ่มขึ้นเป็น 48 โรงเรียน นักเรียน 2,425 คน⁴

ความเคลื่อนไหวทางการเมืองที่สำคัญภายหลังวิกฤตการณ์วังหน้าคือ การค่อย ๆ หมกอำนาจของกลุ่มอนุรักษนิยม ขณะที่กลุ่มพลังปฏิรูปขยายอำนาจเพิ่มขึ้น ระหว่างปี พ.ศ. 2418 - 2434 มีพระอนุชาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 15 พระองค์ได้ทรงกรม⁵ พระอนุชาส่วนใหญ่ทรงทำงานอย่างใกล้ชิดกับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เช่น ในกรมราชเลขาธิการ กรมชำระ

¹ เอกสาร เรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 22 - 23 (ประกาศเมื่อวันที่ 1 พฤษภาคม พ.ศ. 2428)

² เอกสาร เรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 38

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ข.1/1 รายงานกรมศึกษาธิการ ปีงบประมาณ จ.ศ. 1248 (พ.ศ. 2428)

⁴ David K. Wyatt. The Politics of Reform in Thailand : Education in the Reign of King Chulalongkorn. p. 387

⁵ Ibid p. 86

บัญชีหลวง กรมทหารมหาดเล็กและ เป็นสมาชิกสภาที่ปรึกษาราชการในพระองค์ สมเด็จพระยา
บรมมหาศรีสุริยวงศ์ถึงแก่อนิจกรรมในเดือนมกราคม พ.ศ.2425 และกรมพระราชวังบวรวิชัยชาญ
สิ้นพระชนม์ในเดือน สิงหาคม พ.ศ.2428 พร้อม ๆ กับการเสื่อมอำนาจของกลุ่มการเมืองเก่า ได้
มีกลุ่มพระราชวงศ์และข้าราชการในยุโรป 11 นาย เข้าชื่อร่วมกันถวายความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลง
ราชการแผ่นดินขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเดือนมกราคม
พ.ศ.2427 ความมุ่งหมายสำคัญในคำกราบบังคมทูลฯ คือให้แก้ไขเปลี่ยนแปลงวิธีการปกครองของ
ไทยที่เป็นอยู่ขณะนั้นซึ่งมีความบกพร่องมากให้ทันสมัยใกล้เคียงกับวิธีการปกครองของประเทศในยุโรป
ที่เจริญแล้ว ทั้งนี้เพราะสถานการณ์ของโลกเกี่ยวกับการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกเพิ่มขึ้น
อย่างน่าวิตกความล่าช้าในการปกครองภายในประเทศทำให้เกิดอันตรายว่าจะถูกยึดครองอย่างง่าย
คาย เมื่อเห็นว่าจะเกิดอันตรายขึ้นเช่นนั้นจึงได้กราบบังคมทูลขอเท็จจริงตามที่รู้เห็น โดยถือว่า
"ถ้ามีใคกราบบังคมทูลพระกรุณาตามที่รู้เห็นแล้ว ก็เป็นการขาดจากความกตัญญู และนำพระพิพัฒน์
ทั้งความรักใคร่ในใฝ่มาละของอุลิตพระบาท และทั้งพระราชอาณาเขตซึ่งเป็นของชาพระพุทธเจ้าชาว
สยามทั่วกันหมด" ² ข้อความที่ย้ำว่าพระราชอาณาเขตนั้นเป็นของชาวสยามทุกคน จะเป็นฐานของ
ความคิดที่ว่าทุกคนจะต้องร่วมกันดูแลรักษาชาติบ้านเมือง และต้องช่วยจัดการฉอราฐบรรพชิตหลวง
จักระบบบริหารราชการที่มีการแบ่งแยกความรับผิดชอบเป็นระเบียบชัดเจน ปรากฏหมายเพื่อให้ความ
ยุติธรรมแก่ราษฎรทุกคนอย่างเท่าเทียมกัน ยกเลิกชนชั้นวรรณะนิยมกฎหมายที่ทันสมัย ให้เสรีภาพในการ
แสดงความคิดเห็น ข้อเสนอที่ทูลเกล้าถวายเหล่านี้ก็เพื่อให้ราษฎรทั่วไปเห็นว่า "กรุงสยามนั้นเป็น
เมืองของราษฎร และจะต้องช่วยกันบำรุงรักษา" ³ สรุปราย "เมื่อราษฎรมีความรักบ้านเมือง

¹ ฎีกาขอแก้ไขใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา วรรณสูตร (รวบรวม) เอกสาร
การเมือง - การปกครองไทย หน้า 36 - 75

² ฎ. หน้า 47

³ ฎ. หน้า 61

อย่างยิ่งถึงนั้นแล้ว ก็นับว่าเป็นทหารอันใหญ่ซึ่งจะป้องกันได้จริง ยิ่งกว่าที่จะคิดสะสมขึ้นเป็นคราว ๆ เป็นพวกหนึ่งต่างหากอีก"¹

ควรจะกล่าวได้ว่าแนวความคิดที่ปรากฏในคำกราบบังคมทูลฯ นี้เป็นการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดเกี่ยวกับการปกครองบ้านเมืองของไทยจากคติเดิมที่ถือว่าบ้านเมืองปราศจากโจรผู้ร้าย ก็เป็นสุขมาเป็นความคิดที่ว่า จะให้บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข ต้องจัดการทำนุบำรุงในเวลาบ้านเมืองเป็นปกติด้วย²

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชดำริสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ. 1247 ว่าอันตรายทั้งหลายนั้นทรงตระหนักถึงอยู่แล้วทั้งสิ้น ทรงกล่าวว่า "เราไม่ไ้เป็นพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเหมือนอย่างกับคางคกอยู่ในกะลาครอบ ที่จะพึงทราบให้สิ้น หิริถือว่าตัวโกนั้นควยอย่างหนึ่งอย่างใดเลย"³ ทรงมีพระบรมราชาธิบายถึงความซัดซังทั้งหลาย ที่ผ่านมามาทำให้พระองค์ไม่อาจแก้ไขเปลี่ยนแปลงสิ่งใดได้มากนักควรวา

"เป็นการจำเป็นที่จะต้องพูดว่า อำนาจเสนาบดีได้เจริญขึ้นเพราะมีอำนาจไ้ทั้งเจ้าแผ่นดินมาแต่ก่อนมากนักแล้ว จนตลอดถึงเวลาเราไ้เป็นเจ้าแผ่นดินขึ้น ก็เป็นเวลาเคราะห์ร้ายที่ตัวเราเป็นเด็ก เป็นโอกาสยิ่งใหญ่ที่จะถอนอำนาจเจ้าแผ่นดินไ้หมด เหมือนวาวที่ปล่อยจนหมดสายป่านไม่มีเหลือเลย ยังเหลือแต่ฐานะที่เราจะทำอยู่

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัชติยา กรรณสูตร (รวบรวม) เอกสารการเมือง - การปกครองไทย หน้า 61

² สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เทศาภิบาล พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพพระยาจินการักษ์ (จำลอง สวัสดิ์ - ชูโต) ม.ป.ป. หน้า 24

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชดำริสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ. 1247" ใน เอกสารการเมือง - การปกครองไทย ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัชติยา กรรณสูตร (รวบรวม) หน้า 79

เพียงจะซังก้างก็ว่าเมื่อเราเป็นเด็กยังมีกำลังเพียงเท่านั้น จะร้องว่า
นั้นไว้ไม่ให้กลมเราจะปล่อยไว้ว่าหลุดลอยเสีย แต่เป็นเศษบุญที่
เราเป็นเด็กกำลังเดียวเท่านั้น ใ้เราเสียเวลานานพันหลักคอง ... สาว
เข้ามา จนไม่มีอันตรายหลุดลอยไปได้ แต่ก็ยังเป็นพนักงานอย่างเดียว
ที่จะสาวสายพานให้มันเข้าทุกที สั้นเข้ามาทุกที เมื่อเหลือกำลังก็
หย่อนไป เมื่อพอที่จะสาวก็สาวเข้ามาพันหลักไว้ เมื่อผู้ใดได้รู้การ
เก่าผู้นั้นจะเห็นได้ว่าความยากลำบากของเราเป็นประการใด ถ้าผู้
ได้เห็นแต่การภายหลังก็จะเข้าใจว่า เราได้นั่งชั่งเกียจจำใจเออะ
มาเป็น 17 - 18 ปี ¹

เมื่อพิจารณาพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ประกอบกับสภาพการเมืองที่เป็นมานับแต่ที่พระองค์ขึ้นครองราชย์แล้วจะเข้าใจได้ว่า
เหตุใ้การปฏิรูปทั้งหลายรวมทั้งการปฏิรูปการศึกษาจึงดำเนินไปอย่างไม่ต่อเนื่อง และ
ขาดความสนใจสนับสนุนอย่างเพียงพอจากข้าราชการรุ่นเก่า พระองค์ทรงพยายาม
รวมอำนาจมาไว้ที่สถาบันพระมหากษัตริย์อย่างช้า ๆ รอคอยการเติบโตของคนรุ่นใหม่
โดยเฉพาะบรรดาพระอนุชาทั้งหลายเพื่อเข้ารับบทบาทแทนข้าราชการรุ่นเก่า ในส่วน
ของการปฏิรูปการศึกษานั้น เรายังต้องอาศัยพึ่งพาตัวบุคคลและแนวความคิดจาก
ตะวันตกอยู่มากในระยะแรก เพราะพื้นฐานแนวความคิดและวิธีการจัดการศึกษา
ของไทยกับของตะวันตกสมัยใหม่นั้นแตกต่างกันมาก ทั้งจำเป็นต้องเรียนรู้วิชาการ
แผนใหม่ของตะวันตกเพื่อให้มีความรู้ความสามารถและเท่าทันความคิดอ่านของชาว
ตะวันตกอีกด้วย อย่างไรก็ตามควรกล่าวด้วยว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว และกลุ่มผู้นำของไทยต้องเผชิญกับการคุกคามจากจักรวรรดินิยมตะวันตก

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชดำรัสตอบความ
เห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ. 1247" ใน เอกสารการเมือง-การปกครองไทย
ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัชติยา วรรณสูตร (รวบรวม) หน้า 79

(ที่สำคัญคือ อังกฤษและฝรั่งเศส) อย่างรุนแรงและต่อเนื่องในระยะต่อไป * ทำให้ต้องทุ่มเทความสนใจและเงินงบประมาณส่วนใหญ่ให้แก่การป้องกันประเทศและรักษาความสงบภายใน รวมทั้งงานด้านการปฏิรูปการปกครอง เพื่อเปลี่ยนแปลงลักษณะการปกครองแบบเดิมที่เป็นจริง "ประเทศราชาธิราช" (Empire) อันถือเอาว่ามีคนต่างชาติเป็นเมืองขึ้นในพระราชอาณาเขต ซึ่งเป็นแต่จะให้โทษ และเป็นสิ่งทันสมัยมาเป็นลักษณะการปกครองอย่างพระราชอาณาเขต (Kingdom) ประเทศไทยรวมกับ"¹ เมื่อเป็นเช่นนี้ การปฏิรูปการศึกษาต้องสนองตอบต่อความจำเป็นเร่งด่วนของประเทศ เฉพาะหน้า ซึ่งได้แก่ การผลิตข้าราชการรุ่นใหม่ให้ทันกับการจัดบริหารการปกครอง การป้องกันและรักษาความสงบภายใน และพยายามสร้างความสำนึกในชาตินิยมเมืองแก่พลเมืองทั่ว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการถึงความต้องการของบ้านเมืองอย่างถึงขั้นนั้น (พ.ศ. 2428) แก่เจ้านายและข้าราชการ ผู้กราบบังคมทูลว่า "คือหลวงจนเม่นศรีพ้อม จำเป็นที่จะให้พนักงานของราชการ แ่่นกินทุก ๆ กรมทำการให้ไ้เนื้อเต็มหน้าที่.....ความต้องการอีกอย่างหนึ่งนั้น คือ ผู้นำกฎหมายให้เป็นผู้สำหรับที่จะตรวจตราตรวจสอบการทุกสิ่งทุกอย่างในพวกที่ว่ามาแล้วนั้น

*รายละเอียดเรื่องนี้ส่วนที่เกี่ยวกับฝรั่งเศสซึ่งคุกคามไทยอย่างหนัก ฎได้จาก สุวิทย์ ชีรสอวก ความสัมพันธ์ไทย-ฝรั่งเศส รศ. 112-126 การเสียดินแดน ฝั่งขวาแม่น้ำโขง 618 หน้า

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ นิทานโบราณคดี หน้า 305 และดูในงานที่เกี่ยวเนื่องกับการปกครองระบบเทศาภิบาลจาก Tej Bunnag. The provincial Administration of Siam 1992 - 1915, 321 p.

จะทำดัดสันการชักข้อ" ¹ ความเปลี่ยนแปลงในไม้ซ้าได้แก่ การปฏิรูปโครงสร้างระบบการปกครองและการบริหาร (จนเวอนเมนทร์ฟอม) ที่ดัดแปลงจากประเทศในยุโรป ² ในการประชุมวาระพิเศษเมื่อวันที่ 8 มีนาคม พ.ศ. 2430 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการถึงความจำเป็นที่จะต้องแก้ไขการปกครองแผ่นดินอย่างละเอียด ³ และโปรดให้จัดการเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมโครงสร้างการปกครองและการบริหารที่มีการแบ่งแยกหน้าที่เป็น 12 กระทรวง เพื่อเป็นการทดลอง กระทรวง 6 กระทรวงที่ทั้งขึ้นใหม่ได้แก่ พระคลังมหาสมบัติ ยุทธนาธิการ ยุติธรรม ขบวนการโยธาธิการ และมรุชาคร ⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกกรมศึกษาธิการ ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกระทรวงธรรมการ ใน พ.ศ. 2432 กระทรวงธรรมการประกอบด้วยกรมต่าง ๆ คือ กรมธรรมการ กรมสังฆการี กรมพยาบาล กรมพิพิธภัณฑสถาน และกรมศึกษาธิการ ในที่สุดก็โปรดเกล้าให้ประกาศตั้งกระทรวง และเสนาบดีแบบใหม่ที่ให้ทดลองและปรับปรุงบางอย่างแล้วในวันที่ 1 เมษายน 2435 ⁵

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชดำรัสตอบความเห็นของผู้จะให้เปลี่ยนการปกครอง จ.ศ. 1247" ในเอกสารการเมือง-การปกครองไทย ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัคคิยา กรรณสูตร (รวบรวม) หน้า 79

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมศึกษาธิการ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ พระยาจินดารักษ์ (จำลอง สวัสดิ์-ชูโต) ม.ป.ป. หน้า 3 - 4

³ กุ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชโองการแก้ไขการปกครองแผ่นดิน" ในประวัติศาสตร์และการเมือง หน้า 126 - 170

⁴ กุ. หน้า 165 - 166

⁵ Tej Bunnag. The Provincial Administration of Siam : 1892-1915.

การปฏิรูปการศึกษาที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงรับผิดชอบ ได้แก่ การตรวจทำให้ความสนับสุนนและจัดสอบไล่ในโรงเรียน รวมทั้งการปรับปรุงวิธีสอน และคุณภาพของหลักสูตรให้ดีขึ้น โรงเรียนที่มีบทบาทเด่นชัดในการผลิตข้าราชการ ตามความต้องการของกระทรวงและกรมที่ทั้งขึ้นใหม่ ๆ คือ โรงเรียนสวนกุหลาบ¹ หลักสูตรการสอนของโรงเรียนต่าง ๆ เน้นความรู้ความสามารถในวิชาหนังสือ เลขคณิต และวิชาอื่นที่จำเป็นแก่การเป็นเสมียน สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงต้องการทราบว่ากรมต่าง ๆ ต้องการให้มีการสอนวิชาพิเศษอย่างไรเพิ่มเติมอีก เพื่อให้ "ผู้เรียนรู้ไปรับราชการตามกรมต่าง ๆ ให้มีประโยชน์ในกรมนั้น ๆ ยิ่งขึ้น กว่าแต่ก่อน"² ต่อมาจึงออก "พระราชบัญญัติการสอบวิชา" กำหนดความรู้ของผู้ เข้าสอบประโยค 1 ถึง ประโยค 3³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสพระราชทานแก่นักเรียนอยู่เสมอว่า ตำแหน่งราชการทั้งปวง ที่จำเป็นต้องใช้เสมียนมีมากขึ้นแต่ยังขาดแคลนคนมาก⁴ และที่น่าสนใจและแสดงให้เห็นว่าการปฏิรูปการศึกษาในระยะนี้เน้นการผลิตข้าราชการแบบใหม่ได้แก่ "ประกาศให้กุลบุตรข้าราชการเข้ารับราชการตามออฟฟิศต่าง ๆ" (สิงหาคม พ.ศ. 2433) มีข้อความสำคัญว่า

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ตำนานสวนกุหลาบ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาลักษณมัยสุพจน์ (บุญ ศาลยาชีวิน) 25 มีนาคม 2506 หน้า 33-40

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.1/5 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นคำรงราชานุภาพกราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 365 วันที่ 5 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

³ เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 134 - 138

⁴ ก. หน้า 18 - 21 หน้า 57 - 58 หน้า 89 - 90 หน้า 110 - 112

"มีพระราชประสงค์จะใคร่ได้ข้าราชการจึงสมควรจะรับราชการใน
เวลานี้โอกาสนี้ ด้วยราชการทั้งปวงมากกว่าตัวผู้ที่จะทำ...ถึงว่ามี
ตระกูลก็ ไม่มีตระกูลก็ ถ้ามีสติปัญญาวิชาความรู้สมควรแล้ว ก็
จะทรงอุปเลี้ยงให้รับราชการทั่วหน้า ไม่เลือกเอาเจ้าหรือขุนนาง
หรือพลเรือนพวกหนึ่งใดเลย...แต่ถ้าเป็นคนมีตระกูลเพื่อเกลาเหล่ากอ
ก็จะยิ่งทรงยินดีมากขึ้น ¹

นอกจากนั้น ยังมีการประกาศยกเลิกการเกณฑ์ราชการตลอดชีวิตแก่ผู้ที่
สอบไล่ได้ประโยค 2. เพื่อชักชวนให้ราษฎรสนใจเข้าเรียนในโรงเรียนมากขึ้น ²
สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงปรับปรุงให้การเรียนหนังสือไทยง่ายขึ้นอีกมาก
เนื่องจากแบบเรียนชุดมูลบทบรรพกิจ 6 เล่ม ของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย
อาจริยางกูร) ต้องใช้เวลาเรียนถึง 3 ปี ซึ่งไม่เหมาะสมกับนักเรียนที่มีเวลา
เรียนน้อยต้องเพิ่มเติมวิชาเรียนอีกหลายแห่ง พระองค์ทรงแก้แบบเรียนเร็วขึ้น
และเริ่มใช้ในโรงเรียนมาตั้งแต่ พ.ศ. 2431 ³ ภายหลังจะนิยมใช้กันอย่างแพร่หลาย

ใน พ.ศ. 2433 สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ อธิบดีกระทรวงธรรมการ
ทรงทำโครงการเพื่อขยายการศึกษาไปยังหัวเมืองใหญ่ขึ้นกราบบังคมทูล ในเดือน
มกราคม และถูกภาพันซ์ พ.ศ. 2433 สรุปได้ว่า ⁴

¹ เอกสาร เรื่องการจักการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
หน้า 131

² ก. หน้า 36 - 37

³ วุฒิชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 101 - 103

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.1/5 ลาย
พระหัตถ์กรมหมื่นคำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ที่ 337
วันที่ 7 มกราคม ร.ศ. 109 และที่ 385 วันที่ 18 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 109

1. จะให้มีโรงเรียนหลวงเมืองละโรงตั้งอยู่ใกล้กับจวนผู้ว่าราชการ
2. อาจารย์ผู้สอนจะมีเงินเดือน ๆ ละ 15 - 20 บาท
3. นักเรียนชายและหญิงเรียนโดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมใด ๆ
แต่ต้องซื้อหนังสือเรียนเอง โดยกรมศึกษาธิการจะจำหน่ายให้ในราคาถูก
4. ผู้ว่าราชการเมืองต้องเป็นพระคุณเล่าให้ครูทั้งใจสอนและแนะนำ
ให้ราชครูสงฆ์ภิกษุสงฆ์และเจ้าเลาเรียน และส่งรายงานความก้าวหน้าของโรงเรียน
แก่กรมศึกษาธิการปีละ 2 ครั้ง
5. โรงเรียนหลวงที่ตั้งขึ้นนี้มุ่งเพื่อเป็นโรงเรียนตัวอย่างแก่โรงเรียน
วัดและโรงเรียนอื่น ๆ ในเมือง
6. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะพระราชทานเงินอุดหนุนแก่
โรงเรียนไม่เกินปีละ 320 บาท

แต่โครงการนี้ไม่ได้นำออกปฏิบัติ เพราะหลังจากที่สมเด็จพระยาคำรง
ราชานุภาพฯ เสด็จถวายโครงการทั้งโรงเรียนในวันที่ 18 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2433
วันต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมอบหมายให้พระองค์เจ้า
ออกไปรับ แกรนด์ดุ๊ก ซาร์วิช (Tsarevich) รัชทายาทแห่งรัสเซีย ที่สิงคโปร์
เมื่อแกรนด์ดุ๊ก ซาร์วิช เสด็จออกจากประเทศไทย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เป็น
ราชทูตพิเศษเสด็จไปรัสเซียและยุโรปเพื่อเยี่ยมทอบ ทรงมีโอกาสดูงานการจัดการ
ศึกษาในประเทศต่าง ๆ เมื่อเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ 24 มีนาคม พ.ศ. 2434
ได้ไม่นาน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายสมเด็จ
กรมพระยาคำรงราชานุภาพไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทันที ในวันที่
ที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2435

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยนั้นเป็นพระบรมราชวินิจฉัยโดยทรงเห็นการณ์ไกลถึงอันตรายของบ้านเมืองประกอบกับความเชื่อถือว่าว่างพระราชพิทัยในพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพอย่างซัดเจน¹ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีใ้ตราสั่งตามหรือแจ้งพระราชประสงค์ของพระองค์ให้พระอนุชาทราบแต่อย่างใด สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเล่าในภายหลังว่าเมื่อพระองค์ทราบถึงมูลเรื่องนี้เป็นการเล่นพระองค์หลังจากมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งไม่นาน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายว่าในส่วนพระองค์แล้วทรงเชื่อมั่นว่าพระอนุชาจะสามารถจัดการทรงธรรมการให้ได้ดี พระองค์ตรัสต่อไปว่า

¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเล่าว่า ในระหว่างที่ทรงเรียนภาษาอังกฤษกับครูอังกฤษชื่อแปกเตอร์สัน ทรงเป็นศิษย์ "คิกครู" และเมื่อแปกเตอร์สันเข้าไปถวายพระอักษรแก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเข้าเฝ้าอยู่ด้วยทุกครั้ง เป็นเหตุให้ทรงพระกรุณาและตั้งเกศเห็นพระปรีชาสามารถแต่ครั้งนั้น ฎ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ความทรงจำ หน้า 278 - 279

"แต่การบ้านเมืองซึ่งสำคัญกว่านั้นยังมีอยู่ บางที่ข้าพเจ้า* จะยังมิได้คิดไปถึง ภัยทางประเทศกำลังตั้งท่าจะรุกเมืองไทยอยู่แล้ว ถ้าเราประมาท ไม่จัดการปกครองบ้านเมืองเสียให้เรียบร้อย ปล่อยให้หละหลวมอย่างเช่นเป็นอยู่ ข้าไปเห็นจะมีภัยแก่บ้านเมือง บางทีอาจจะถึงเสียอิสรภาพของเมืองไทยก็เป็นได้ ถ้าบ้านเมืองเสียอิสระแล้วกระทรวงธรรมการจะได้อยู่ได้หรือ การรักษาสถระราชอาณาเขตด้วยจัดการปกครองหัวเมืองให้เป็นระเบียบเรียบร้อย จึงเป็นการสำคัญกว่ามาก การนั้นตกอยู่ในหน้าที่กระทรวงอื่น"¹

จากพระบรมราชวินิจฉัยนี้ เห็นได้ชัดว่าความเป็นความตายของประเทศมีความสำคัญมากกว่าและจะมากขึ้นอีกเมื่อมหาอำนาจจักรวรรดินิยมได้กำลังอาวุธเป็นเครื่องมือสำคัญเพื่อเรียกร้องสิ่งที่ต้องการจากไทย กรณีที่ชัดเจนมากได้แก่ความขัดแย้งระหว่างไทยกับฝรั่งเศสเกี่ยวกับสิทธิปกครองในบริเวณฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง จนนำไปสู่การปะทะกันทางทหารที่เรียกว่า "วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112"

* หมายถึง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราไชย

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมขุนเพ็ชรบูรณ์อินทราไชย พระยาจินดารักษ์ (จำลอง สวัสดิ์-ชูโต) ม.ป.ป. หน้า 6

3. ความพยายามในการปฏิรูปการศึกษาของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร นุนาค)

การที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ย้ายไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในครั้งนี้มีผลเสียแก่การศึกษาของชาติในระยะแรกหลายประการ¹ กล่าวคือ ประการแรก ทำให้โครงการตั้งโรงเรียนหลวงในกรุงเทพฯ และหัวเมืองสำคัญ ปี พ.ศ. 2433 ไม่ได้นำออกไปปฏิบัติ ประการที่สอง แบบแผนการจัดการศึกษาในประเทศต่าง ๆ ที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงศึกษาและได้เห็นมาทั้งในยุโรปและเอเชียไม่มีโอกาสใช้ ประการที่สาม พระยาภาสกรวงศ์ (พร นุนาค) ต่อมาจะเป็นเจ้าพระยาในบรรดาศักดิ์เดียวกัน) เสนาบดีกระทรวงธรรมการคนใหม่ดำเนินงานต่าง ๆ ด้วยความยากลำบากเพราะโครงการจัดการศึกษาของท่านไม่ได้รับการสนับสนุนเห็นชอบจากที่ประชุมเสนาบดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งงบประมาณที่กระทรวงธรรมการตั้งไว้ถูกตัดลงมาก² งบประมาณและความสนใจของรัฐบาลมุ่งไปในด้านกำกับการปกครองและการป้องกันประเทศมาก เนื่องจากเป็นระยะที่ไทยถูกคุกคามจากมหาอำนาจจักรวรรดินิยมอย่างรุนแรง นอกจากนั้นเมื่อสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงย้ายไปดำรงตำแหน่งใหม่ พระองค์ได้นำบุคคลสำคัญที่เคยร่วมงานในกระทรวงธรรมการย้ายติดตามอีก 2 นาย และมีเจ้าหน้าที่อีก 3 นาย ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้ย้ายไปทำงานในกระทรวงอื่น³ การย้ายบุคคลสำคัญในกระทรวงธรรมการออกไปถึง 5 นาย รวมกันน่าจะทำให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ซึ่งเพิ่งเข้ามารับตำแหน่งใหม่ต้องลำบากในการหาคนมาแทน

¹ ฐาปน วัชรชัย มุลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 111 - 113

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.1/3 หนังสือพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ ศ. 121/323 วันที่ 6 มิถุนายน ร.ศ. 111

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 1/22 หนังสือพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ ศ.91/180 วันที่ 12 พฤษภาคม ร.ศ. 111

ตำแหน่งสำคัญ เช่น อธิบดีกรมศึกษาธิการนั้น เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ รู้ดีกว่าควรจะเป็น
เจ้านายเพราะจะทำให้หน้าหนักของขอเสนอในเสนาบดีสภาที่ส่วนใหญ่เป็นเจ้านายนั้นมี
มากขึ้น¹ อย่างไรก็ตามถ้าพิจารณาจากเงินงบประมาณที่กระทรวงธรรมการได้รับระหว่าง
ปี พ.ศ. 2435 - พ.ศ. 2439 ก็พบว่า ได้รับเงินไม่มากนัก คือ ปี พ.ศ. 2435
ได้รับ 297,420 บาท (อันดับที่ 7) ถึงปี พ.ศ. 2439 ได้รับเพียง 294,874 บาท
(อันดับที่ 10)² กล่าวโดยสรุประหว่างปี พ.ศ. 2435 - 2441 กระทรวงธรรมการ
ไม่เคยได้รับงบประมาณเฉลี่ยเกินกว่า 2.5% ของงบประมาณรายจ่าย³

เจ้าพระยาภาสกรวงศ์นั้นแม้ว่าจะเผชิญปัญหาต่าง ๆ ตั้งแต่เริ่มแรกก็มีโดยข้อ
ในประเภทที่ได้รับตำแหน่งมีโรงเรียนในพระอารามต่าง ๆ 51 โรงเรียน อยู่ในความ
รับผิดชอบและคิดจะขยายออกไปอีก แต่ที่ประชุมเสนาบดีสภาพิจารณางบประมาณประจำปี
ตัดงบประมาณจากที่เสนอไป 32,000 บาทเศษ เหลือเพียง 9,600 บาท และให้จ่าย
เงินแก่โรงเรียนวัดเพียงเดือนละ 10 บาทต่อโรงเรียน⁴ เมื่อเป็นเช่นนี้ท่านจึงเปลี่ยนแปลง
การจัดการศึกษาใหม่โดยเสนอร่างโครงการ 3 ตอน⁵ คือร่างกฎที่ 1 พักทางศึกษาและ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.1/22 หนังสือ
พระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ ศ. 91/180 วันที่ 12 พฤษภาคม
ร.ศ. 111

² ดู จักรกฤษณ์ นรนิติธาดา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพ กับ กระทรวงมหาดไทย หน้า 369 - 370

³ David K. Wyatt. The Beginnings of Modern Education in Thailand,
1868 - 1910. p. 661 (Appendix K)

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 1/3 หนังสือ
พระยาภาสกรวงศ์ กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ ศ. 121/323 วันที่ 6 มิถุนายน
ร.ศ. 111

⁵ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 2/2
ร่างกฎพักทางศึกษาและศึกษาสถานในกรุงเทพฯ (เอกสารไม่ระบุวันเดือน ร.ศ. 111)

หลักสูตรที่จะเล่าเรียนในโรงเรียนมูลสามัญ" "ร่างกฎที่ 2 พิกัดทางศึกษาในโรงเรียน มูลสามัญชั้นต่ำอย่างง่าย" และ "ศึกษาสถานในกรุงสยาม" ในร่างกฎที่ 1 แบ่ง โรงเรียนมูลสามัญออกเป็น 2 ระดับ คือ มูลสามัญชั้นต่ำ 3 ปี และมูลสามัญชั้นสูง 4 ปี กำหนดหลักสูตรเวลาเรียนไว้เช่นเดียวกับหลักสูตรปัจจุบัน ร่างกฎที่ 2 กล่าวเฉพาะ การเรียนการสอนในโรงเรียนมูลสามัญชั้นต่ำตามชนบท ใ้วัดเป็นโรงเรียน รายละเอียดอื่น ๆ เช่นเดียวกับร่างกฎที่ 1 แต่เนื้อหาวิธีย่างกว่า สำหรับศึกษาสถานในกรุงสยามนั้น เจ้าพระยาภาสกรวงศ์แบ่งการศึกษาออกเป็น 3 ชั้น คือ มูลศึกษา (ประถมศึกษา) มี 2 ระดับ มัธยมศึกษา มี 2 ระดับ เช่นกัน และชั้นสูงสุดคืออุดมศึกษา จัดเป็นวิทยาลัยและมหาวิทยาลัย

ที่สำคัญอย่างหนึ่งคือการเสนอความคิดในเรื่องการศึกษาภาคบังคับ เจ้าพระยา ภาสกรวงศ์เสนอว่าเมื่อ "โรงเรียนมูลได้ตั้งตามพระอารามแล้วจะต้องออกพระราชบัญญัติ บังคับให้เด็กอายุตั้งแต่ 7 ขวบ จน 15 ปีต้องเข้าโรงเรียน"¹ นับเป็นความคิดที่ก้าวหน้า แต่จะเห็นได้ว่ายังต้องใช้เวลาอีกมากจึงจะประสบความสำเร็จ ในขณะนั้นจึงเพียงแต่ออก "ประกาศตั้งโรงเรียนชั้นมูลศึกษา" ในวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ. 2435² เพื่อชักชวนให้ การตั้งโรงเรียนหลวงในวัดและตั้งโรงเรียนราษฎร์ซึ่งในสมัยนั้นเรียกว่า โรงเรียน เพลย์ศักดิ์ กำหนดหลักสูตรและเวลาเรียนตามพิกัดทางศึกษาที่ออกมาก่อนหน้านี้ มีวิชาใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นหลายวิชาโดยเฉพาะในระดับมูลสามัญชั้นสูง เช่น ภูมิศาสตร์ พงศาวดาร (ประวัติศาสตร์) วิชาการ (วิทยาศาสตร์) เป็นต้น³

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศึกษากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 2/2
ร่างกฎพิกัดทางศึกษาและศึกษาสถานในกรุงเทพฯ (เอกสารไม่ระบุวันเดือน ร.ศ. 111)

² เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว หน้า 160 - 165

³ วุฒิชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 116 - 117

ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2435 ก็มีการตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูของกระทรวง
ธรรมการขึ้น มีนาย ปี.เอส.กรีนรอค ชาวอังกฤษเป็นอาจารย์ใหญ่ ในปีแรก มีนักเรียน
เพียง 3 คน แต่จำนวนนักเรียนก็เพิ่มขึ้นอย่างช้า ๆ ถึงปี พ.ศ. 2439 มีนักเรียนเพิ่มขึ้น
เป็น 26 คน¹ ในระยะนั้นแม้จะมีการให้เงินเดือนแก่นักเรียนเป็นการจูงใจแต่คนยังสนใจ
กันน้อย²

เป็นไปได้ว่าก่อนปี พ.ศ. 2441 แนวความคิดที่จะจัดการศึกษาแบบใหม่ให้แก่
ประชาชนทั่วไปยังไม่มีใครยอมรับอย่างชัดเจนและเพียงพอ ทั้งนี้คงจะเนื่องมาจาก
การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกรุนแรงมากขึ้นและการจัดระเบียบการปกครอง
หัวเมืองเป็นเรื่องที่ต้องให้ความสำคัญ³ โดยข้อเท็จจริงซึ่งปรากฏในภายหลังชี้ให้
เห็นว่า การจัดการศึกษาแบบใหม่ที่ราชอาณาจักรจะบรรลุความสำเร็จใดต้องพึ่งพา
ความร่วมมือช่วยเหลือของหลายฝ่ายทั้งจากประชาชน ฝ่ายปกครอง และพระสงฆ์ด้วย
อีกประการหนึ่งถ้าพิจารณาจากความสนใจของผู้นำการศึกษาไทยขณะนั้นก็ยังมุ่งจะผลิต
ข้าราชการและให้การศึกษาอย่างดีแก่ชนชั้นสูงต่อไป โรงเรียน "พิเศษ" ซึ่งเป็นโรงเรียน
ของเจ้านายและบุตรหลานข้าราชการมีการจัดการเรียนการสอนอย่างดี มีครูที่เป็นฝรั่ง
เน้นการสอนภาษาอังกฤษมาก⁴ ในปี พ.ศ. 2435 โรงเรียนพิเศษที่สำคัญได้แก่โรงเรียน

¹ดู บำรุง กัดกเจริญ ประวัติการฝึกหัดครูของประเทศไทย หน้า 21 - 23

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แรม ค.1/5 หนังสือ
พระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ ค. 110/224 วันที่ 18 พฤษภาคม
ร.ศ. 111

³ดู Tej Bunnag. The Provincial Administration of Siam 1892 - 1915.
p. 90 - 91

⁴การวิจารณ์เรื่องนี้ดูจาก David K. Wyatt. The Politics of Reform in
Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn. p. 160 - 170.

สวนกุหลาบ โรงเรียนสุนันทาลัย และโรงเรียนใหม่ เป็นแหล่งกลาง

ในการสอนภาษาอังกฤษ ซึ่งใช้จ่ายเงินมากจากงบประมาณของกระทรวงธรรมการ กล่าวคือ เมื่อศึกษาเล่าเรียนต่อหัวต่อปีของนักเรียนเฉลี่ยแล้วจะเป็น 416 บาท (สวนกุหลาบ) 190 บาท (สุนันทาลัย) และ 21.50 บาท (โรงเรียนใหม่) ค่าเล่าเรียนของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชและพระเจ้าลูกยาเธอในปีนี้เป็นเงิน 13,440 บาท¹ ในขณะที่โรงเรียนตามวัดได้รับเงินอุดหนุนเดือนละ 10 บาท เท่านั้น²

ปัญหาเรื่องการเขียนตำราเป็นเรื่องหนึ่งที่สำคัญในการปฏิรูปการศึกษาแต่เนื่องจากส่วนใหญ่เจ้าหน้าที่ในกองตำราเป็นพวกเปรียญที่มีประสบการณ์จำกัดเกี่ยวกับวิชาความรู้แบบใหม่ของตะวันตก จึงไม่อาจยอมรับเขียนตำราได้เช่นในปี พ.ศ. 2441 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชวิจารณ์ตำรา 24 เล่ม ที่กองตำราแต่งขึ้น ว่าไม่เป็นประโยชน์และทันสมัยหรือไม่มีมาตรฐานเพียงพอ³ การเรียนการสอนในโรงเรียนก็ยังมีคุณภาพต่ำมากแม้แต่ในบริเวณกรุงเทพฯ เอง เช่นรายงานการตรวจการศึกษาในปี พ.ศ. 2438 ของพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์พบว่าโรงเรียนที่จัดตามวัดยังไม่มีวิธีสอนแน่นอน ครูขาด

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.1/3 หนังสือ พระยาภาสกรวงศ์ กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ ศ. 111/225 วันที่ 18 พฤษภาคม ร.ศ. 111

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.1/3 หนังสือ พระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ ศ. 121/323 วันที่ 6 มิถุนายน ร.ศ. 111

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.1/35 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (ไม่มีวัน เดือน ปี)

ความเอาใจใส่ในการสอน นักเรียนไม่มีวินัย ฯลฯ¹ อาจกล่าวได้ว่า สำหรับผู้ที่ปรารถนาจะเห็นความก้าวหน้าในการปฏิรูปการศึกษาอย่างจริงจังแล้ว สภาพต่าง ๆ เหล่านี้ยังไม่เป็นที่น่าพอใจนัก เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เองก็มีอิทธิพลทางการเมืองไม่มากนัก ดังที่ท่าน กล่าววว่า "จะกีดกันอยู่ด้วยข้าพระพุทธเจ้าที่ไม่น่าหนักนอย และโหวง คดีจะอธิบายไม่เพียงพอแก่ความเห็นข้างมาก"² ท่านเชื่อว่าการศึกษาไม่กว้างขวางเจริญไปได้ก็เพราะในการจัดสรรทำแต่ส่วนที่มีพุนำไปได้เท่านั้น... แลการที่ถูกคัดกรองเพราะความเห็นข้างมากนึกสมัยกับเวลา เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเป็นพระธุระจัดการอยู่เพราะอาไศรยพระบารมีปกเกล้าฯ แลยังไม่ได้มีการตรวจงบประมาณ³ จะเห็นได้ว่า เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เข้าใจฐานะของท่านในเสนาบดีสภาดีและจำกัดการทำงานอยู่ในขอบเขตและเงินอุดหนุนที่กระทรวงธรรมการได้รับด้วย

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แห่ง ศ.1/35
รายงานการตรวจโรงเรียนของพระองค์เจ้ากิติยกรวรดิษฐ์ กรมมังกมพลพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 31 สิงหาคม ร.ศ. 114

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แห่ง ศ.1/35
หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 37/2032 วันที่
 21 มิถุนายน ร.ศ. 117

³ ก.

บทที่ 3

แนวความคิดใหม่ในการปฏิรูปการศึกษา พ.ศ. 2441 - 2453

การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2440) ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในการปฏิรูปการศึกษาของไทย และรวมทั้งงานปฏิรูปอื่น ๆ ในประเทศด้วย นอกจากงานรับเสด็จพระราชดำเนินกลับ และพระบรมราโชวาทอันน่าประทับใจจำนวนมากแล้ว ที่น่าสนใจเป็นพิเศษคือพระราชดำรัสตอบนักเรียนในกรุงเทพฯ ที่พลับพลาท้องสนามหลวง เมื่อวันที่ 11 มกราคม ร.ศ. 116 ความสำคัญในพระราชดำรัสว่า

การเล่าเรียนเพื่อให้พอแก่ประโยชน์การงานทั้งปวงในเมืองเรา
ไม่สำคัญอยู่แต่ผู้ไปเรียนประเทศยุโรปนั้นเลย เพราะเหตุว่าทาง
เล่าเรียนของเราในเมืองต่างประเทศนั้นบางทีมากเกินไปกว่าความต้องการ
หรือไม่ตรงต่อความต้องการในเมืองเรา แต่เล่าเรียนนั้นแพงกว่าในเมือง
เราเป็นอันมาก ไม่พอกกล่าวถึงผู้ที่ไม่มีความอดสาละเล่าเรียนนั้นเลย แต่
เพียงผู้ซึ่งไม่มีความรู้ในภาษาตัวเองเสียในเบื้องต้น แลหอกุระเสีย ทั้งหน้า
เรียนเอาแบบฝรั่งแท้ บางทีเป็นเหตุให้เสียเวลา แลกลับมาทำไม่ได้สะดวก
ทันที... เราจึงได้คิดเตือนนักเรียนเหล่านั้นว่าให้พึงนึกในใจไว้ว่าเราไม่ได้มา
เรียนจะเป็นฝรั่ง เราเรียนเพื่อจะเป็นคนไทยที่มีความรู้เสมอด้วยฝรั่ง
เมืองเราเวลานี้ต้องการคนที่มีความรู้ที่จะรับราชการในหน้าที่ต่าง ๆ
แลประกอบกิจการต่าง ๆ ทั่วไปเป็นอันมาก เพื่อจะให้การปกครองบ้านเมือง
เป็นผลสำเร็จแท้จริง แลให้ชาติเราเจริญด้วยทรัพย์สมบัติแล วิชาความรู้
แลการช่างเฟื่องฟูแพร่หลายเสมอเหมือนกับชาติอื่น การเรียนจึงเป็นข้อ

สำคัญในความเจริญของบ้านเมืองเป็นอันมาก¹

เมื่อพิจารณาจากพระราชดำริจะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญแก่การศึกษาภายในประเทศของประชาชนไทยมาก การส่งนักเรียนไปศึกษาต่างประเทศนอกจากจะเสียค่าใช้จ่ายมากแล้ว บางทีก็เกินกว่าจะได้ประโยชน์แก่บ้านเมือง นักเรียนที่ไปเรียนต่างประเทศบางคนก็เรียนเพื่อเป็นฝรั่งที่เลียดพระองค์จึงทรงย้ำว่า "เราไม่ได้มาเรียนจะเป็นฝรั่ง เราเรียนเพื่อจะเป็นคนไทยที่มีความรู้เสมอด้วยฝรั่ง" ยิ่งกว่านั้นทรงเห็นว่าการศึกษาเล่าเรียนไม่ใช่จำกัดแค่เพียงรู้หนังสือหรือทำงานราชการเท่านั้น แต่ยังเรียนเพื่อ "ประกอบกิจการต่าง ๆ" เพื่อความมั่นคงรุ่งเรืองเสมอชาติอื่น ๆ ด้วย

ประสบการณ์จากประเทศที่เจริญแล้วในยุโรปทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระทัยในการดำเนินนโยบายปฏิรูปประเทศด้านต่าง ๆ เพิ่มขึ้น ในด้านการปฏิรูปการศึกษาทรงเห็นว่านักเรียนไทยที่ส่งไปเรียนไปยุโรปต้องเสียเวลาเรียนนานเกินไปและไม่ค่อยได้ผลดี จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) ทอมาได้รับบรรดาศักดิ์เป็นที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี) อัครราชทูตสยามประจำประเทศอังกฤษ และดูแลการศึกษาของ พระราชโอรสในยุโรป ทำรายงานวิธีการปรับปรุงการศึกษาของนักเรียนไทยในต่างประเทศ เข้ามารายงานบังคับมณฑลทรงทราบ พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ได้ส่ง "ความเห็นในการที่จะจัดการเล่าเรียนของนักเรียนสยาม ซึ่งมาเล่าเรียนวิชาต่าง ๆ ณ ประเทศอังกฤษ ให้เจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน"²

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 - 2453) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเถา ทองแถม 18 ธันวาคม 2510 หน้า 126 - 127

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2/3
พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
วันที่ 8 เมษายน ร.ศ. 117

³ดูรายละเอียดในภาคผนวก ข.

เข้ามากราบบังคมทูลเมื่อวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2441 ความเห็นดังกล่าวนี้ทำอย่างละเอียดครอบคลุมจนถือว่าเป็นแผนการศึกษาฉบับหนึ่งก็ได้ ข้อความสำคัญในหนังสือกราบบังคมทูลความเห็นฯ ตอนหนึ่งว่า "ไม่มีทางอันใดที่จะแก้ไขบำรุงการเล่าเรียนของนักเรียนชาวสยามในยุโรปให้จำเริญไ้คนนอกจากที่จะจัดการทำนุบำรุงการศึกษาในกรุงเทพฯ ขึ้นให้ไ้วิชาสูง ระเบียบให้ตอดึกและทันสมัยที่จะส่งออกมาเล่าเรียนณ ประเทศยุโรป"¹

จะเห็นไ้ว่าพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ไ้ความสำคัญต่อการจัดการศึกษาภายในประเทศมากกว่าการส่งนักเรียนไทยออกไปศึกษาในยุโรปเสียอีก ท่านอธิบายไ้อย่างชัดเจนว่า

กรุงสยามทุกวันนี้กำลังชักชวนคนไ้มีความรู้วิชาทำการงาน กำลังต้องการหาวิชาให้แกคนเหมือนดังที่นัชนัแห่งแล้ง วิธีที่ส่งคนออกมาเรียนที่ยุโรปนี้เปรียบเหมือนส่งคนวิ่งหอยบ ๆ ถัดถึงคนละใบมาวิคน้ำจากที่ไกลไปสากลงในนา พวกที่มามีน้ำนั้นต้องเดินทางไกลชั่ววันชั่วเวลา แลต้องเสียค่าเสบียงอาหาร มีหน้าข้าวหิวถึงกลับไ้ บางคนก็ไ้น้ำไปแต่ครึ่ง ๆ กลาง ๆ บางคนก็กลับไ้แต่ถึงเปล่า ฝ่ายผู้ไ้มีความอุสาหะประคับประคองหิวถึงน้ำเต็มมาได้ พอไปถึงสากลงที่กินปรากเคียวก็แห้งเหือด เพราะเหตุที่พื้นดินนั้นแห้งแล้ง เหตุนี้จึงเห็นว่าถ้าเจ้าของนาอุสาหะเห็นคเห็น้อย ลงทุนลงแรงซุกหอดรองทางไ้หน้า เค้นคทองนารักษาพื้นดินไ้ชุ่มชื้นไ้ไ้ ผู้ไ้ไปคักน้ำมาแต่ไกลก็ไ้จะไม่เห็น้อยเปล่า การที่จะแผ่แพร่หลายวิชาในเมืองไทยไ้เจริญไ้ไ้แก่ความอุปมานั้น²

พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ไ้ความเห็นว่ การบำรุงการศึกษาของประเทศไทยขณะนั้นต้องมุ่งใน 2 ทางคือ

1. บำรุงการศึกษาไ้ผู้ศึกษาไ้เรียนวิชาที่จะเรียนไ้ด้วยภาษาไทยไ้เต็มที่ โดยไ้ไม่เกี่ยวกับเรื่องการเรียนรู้ภาษาเพื่อไ้เป็นสะพานไปชนวิชา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ค.2/3
พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
วันที่ 8 เมษายน ร.ศ.117

2. วิชาใดที่จะเรียนด้วยภาษาไทยไม่ได้เต็มที่ ก็ต้องเรียนภาษา เพื่อ
จะทำให้การเรียนในวิชานั้นก้าวหน้าไปได้อย่างเต็มที่ ซึ่งวิธีนี้จะค่อย ๆ ลดน้อยลง

ในส่วนของการลดค่าใช้จ่ายและเวลาในการศึกษาของนักเรียนที่ส่งไปเล่าเรียน
ในยุโรปและให้ได้อะไรกลับมาอย่างแท้จริง พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์เห็นว่าต้องจัดการศึกษา
ภายในประเทศให้ได้มาตรฐาน นักเรียนที่จะส่งไปต้องผ่านการสอบแข่งขันก่อนเพื่อจะได้
"เหมือนกับได้อากเถลาไกลนรูปแล้วแต่ในกรุงเทพฯ ให้ได้เห็นได้ว่ามันนั้นไม่มีตาแลไม่เป็นพูน
พอที่จะตกแต่งให้เป็นรูปร่างได้"¹ เพื่อจะได้มาตรฐานตามนี้ควรมุ่งใน 3 ทาง คือ ถ้ายวิชา
จากต่างประเทศมาเป็นภาษาไทย เพิ่มเติมแทรกแซงการเรียนภาษาต่างประเทศใน
เมืองไทย และเตรียมนักเรียนไกลนให้รู้รูปที่จะส่งไปยุโรป โดยเฉพาะในทางแรก
เป็นข้อเสนอแนะที่ดีมาก แม้จนถึงปัจจุบันก็ควรจะได้รับการศึกษาและนำมาปฏิบัติให้
กว้างขวางขึ้น พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ให้เหตุผลเกี่ยวกับการแปลตำราต่างประเทศออกมา
เป็นภาษาไทยว่า

เมื่อวิชาใดเขียนเป็นคำรับตำราในภาษาของเราแล้ว ใครจะเรียนก็เรียนได้
โดยง่ายโดยสะดวก ไม่ต้องออกทุนรอนเงินทองมากเหมือนกับที่จะต้องเรียน
ภาษาอีกชั้นหนึ่งนั้น ถึงแม้ว่าการที่จะแปลหรือสร้างคำรับตำรา รัฐบาลจะต้อง
ออกเงินเป็นทุนมากในขั้นที่ทำตำรานั้นก็จริง แต่เมื่อคำรับตำราเสร็จแล้ว วิชา
จะแพร่หลายไปในบ้านเมืองโดยที่ราษฎรออกทุนแต่น้อยก็เรียนรู้ได้ เช่นนี้ก็เห็น
ปรากฏว่าเป็นกำไรของแผ่นดินอยู่²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2/3
พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
วันที่ 8 เมษายน ร.ศ. 117

² ฎ. รายละเอียดและการอภิปรายเกี่ยวกับความเห็นของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์
ในเรื่องต่าง ๆ ที่ปรากฏใน "ความเห็นที่จ.ว.ก.ร.เล่าเรียนฯ" ฎ.ใน วุฒิชัย มูลนิธิ
การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 121 - 129

"ความเห็นที่จะจัดการเล่าเรียนของนักเรียนสยามซึ่งมาเล่าเรียนวิชาต่าง ๆ ณ ประเทศอังกฤษให้เจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน" ของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับในเดือนพฤษภาคม (พระยาวิสุทธิฯ ได้ส่งให้กระทรวงธรรมการต่างหากอีกชุดหนึ่ง) ภายหลังจากที่พระองค์ทรงพิจารณาโดยละเอียดแล้วทรงมีพระราชหัตถเลขาไปยังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์เมื่อวันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ. 117 ว่า

"เราขอชมความอุตสาหพยายามและความคิดริตรองโดยรอบคอบ แลเจียมแหลมของพระยาวิสุทธิฯ ซึ่งได้ศึกษาแนะนำมายังกระทรวงในครั้งนี้เป็นอันมาก แลขอยืนยันว่า ได้เห็นชอบในความคิดนั้นทุกอย่าง"¹ พระองค์ยังทรงแสดงความห่วงใยในการทำงานของกระทรวงธรรมการอย่างมากที่มีกะทำงานล่าช้า และงบประมาณของกระทรวงนี้ "ถูกตัดยับยั้ง" ทุกปี ทรงกล่าวว่า "การที่เป็นเช่นนั้นเพราะเหตุที่ตัวเสนาบดีโดยมากไม่มีโวหารพอที่จะอธิบายใ้ท่าน แลความจริงการเปลี่ยนแปลงอันใดซึ่งจะให้เห็นว่าขึ้นสู่ทางเจริญเป็นพยานก็ไม่มีด้วย"²

ความสำคัญของการ เสนอความเห็นเกี่ยวกับการศึกษาของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ใน พ.ศ. 2440 ก็เป็นการกระตุ้นให้ผู้นำการศึกษาไทยสนใจปัญหาการศึกษาภายในประเทศกันอย่างจริงจังและทบทวนการทำงานของกระทรวงธรรมการที่ผ่านมาแล้ว คำกล่าวของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ที่ว่าจะต้องบำรุงการศึกษาในกรุงเทพฯ ให้มีคุณภาพสูงขึ้นจนเทียบเคียงกับยุโรป และที่สำคัญมากคือขอเปรียบเทียบมาตรฐานศึกษาวิชาในต่างประเทศเหมือนคนถือถังมาตักน้ำจากที่ไกลเพื่อไปรดพืชน้ำที่แห้งแล้ง "สาตลงที่ดินปราดเคียว"³

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ที่ ศ 2/5
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์
ที่ 3/289 วันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ. 117

² ก.

ก็แห้งเหือด เพราะเหตุที่พื้นดินนั้นแห้งแล้ง" ข้อเปรียบเทียบนี้คงจะก่อให้เกิดความคิด
วิพากษ์วิจารณ์งานที่กระทรวงธรรมการทำอยู่อย่างจำกัด ซึ่งส่วนใหญ่สนใจเฉพาะการ
จัดการศึกษาของชนชั้นสูง และโรงเรียนวัดจำนวนหนึ่งที่มาขึ้นทะเบียนเท่านั้น
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาไปยังพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์
ในคราวเดียวกันนี้ว่า

การศึกษาของเรายังเลวทรามยิ่งนัก จะได้ตั้งใจเร่งกันในครั้งนี้ ตามที่จะจัดได้
ให้ขึ้นตามลำดับ แต่ยังไม่สงสัยว่าน่าที่จะต้องมีอาจารย์ผู้รู้ดี ๆ ไม่ใช่สำหรับมาสอน
เอง เป็นผู้มาจัดการศึกษาอย่างเปนเอกไวเชอของเสนาบดี ถ้าเจ้ากรมศึกษา
คนหนึ่ง เพราะเห็นว่าคนไทยที่ไปเรียนมาได้เคยเป็นแท่นนักเรียน ไม่เคยเป็น
ผู้จัดการ ถ้ารู้ทางที่เคยจัดการชักชวนมาช่วยแนะนำ คงจะเป็นตำราที่จะคน
ได้ง่ายกว่าคู่มือ และจะเป็นน้ำหนักรุ่นก่อนเชื่อถือ¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาไปยัง
เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ในวันเดียวกันนี้ ทรงถามว่ากระทรวงได้รับความเห็นฯ ของ
พระยาวิสุทธิฯ แล้วหรือไม่ประการใด และทรงกระตุนว่า "การริฟอม (Reform)
ในกรมศึกษาควรจะคิดจะพูดเสียแต่เดี๋ยวนี้ จะได้ทันงบประมาณค. 118 ซึ่งจะต้องยื่น
ภายในเดือนธันวาคม ขอย้ำให้มีความสนใจเลย"² เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้มี

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2/3
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์
ที่ 3/289 วันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ. 117

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2/3
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์
ที่ 7/290 วันที่ 11 มิถุนายน ร.ศ. 117 (วงเล็บโดยผู้เขียน)

หนังสือกราบบังคมทูลในวันถัดมาว่าได้รับความเห็นของพระยาวิสุทธิแล้ว และกำลังอยู่ในระหว่างการประชุมปรึกษากันในปัดหาบางอย่างอยู่¹

ถึงวันที่ 21 มิถุนายน ร.ศ. 117 เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ก็มีหนังสือขึ้นกราบบังคมทูลวันเดียวกันถึง 3 ฉบับ ฉบับแรกกล่าวถึงปัญหาขัดข้องของการลงนักเรียนไปเรียนยุโรป² ฉบับที่ 2 เป็น "โครงการการศึกษาในกรุงสยาม" ของกรมศึกษาธิการ³ และ ฉบับที่ 3 เกี่ยวกับ "ความขัดข้องทางการศึกษาของกระทรวงธรรมการ"⁴

¹กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 2/3
หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นลพมณฑล ณ วันที่ 21 มิถุนายน ร.ศ. 117

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 2/4
หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นลพมณฑล ณ วันที่ 21 มิถุนายน ร.ศ. 117

³กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 2/5
หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นลพมณฑล ณ วันที่ 21 มิถุนายน ร.ศ. 117

⁴กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 1/35
หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นลพมณฑล ณ วันที่ 21 มิถุนายน ร.ศ. 117

1. แนวความคิดใหม่ในการปฏิรูปการศึกษา พ.ศ. 2441

การเสนอ "โครงการการศึกษาในกรุงสยาม" ของกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการถือได้ว่าเป็นแนวความคิดอย่างเห็นทางครั้งแรกในการปฏิรูปการศึกษาทั่วประเทศ มีความยาว 24 หน้า แบ่งเป็น 2 ภาค ภาคแรกว่าด้วยการศึกษาในกรุงเทพฯ ภาคที่ 2 ว่าด้วยการศึกษาในหัวเมือง

ในภาคแรกที่ว่าด้วยการศึกษาในกรุงเทพฯ มีความยาวถึง 20 หน้า (ประมาณ 7/8 ของทั้งหมด) ประกอบด้วยรายละเอียดในการจัดการศึกษาเรื่องต่าง ๆ แบ่งเป็น 10 หมวด เช่น แผนการศึกษาและลำดับชั้นในโรงเรียน การสอบไล่ ประมาณจำนวนเด็กในอายุเข้าโรงเรียนแต่ละชั้น การเพิ่มจำนวนโรงเรียนและครูอาจารย์ การตรวจตราและค่าใช้จ่ายในการจัดการศึกษา เมื่อพิจารณาโครงการการศึกษาในกรุงสยามอย่างละเอียด จะเห็นว่ากรมศึกษาธิการพยายามเสนอแนวทางแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับการจัดการการศึกษาให้มีรูปแบบแน่นอน โดยคัดแปลงจากระเบียบการจัดการศึกษาที่กรมศึกษาธิการเคยประกาศใช้มาก่อนและศึกษาจากรูปแบบของต่างประเทศแล้วขยายเพิ่มเติมให้มากขึ้น ทั้งนี้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เห็นว่าปัญหาการจัดการศึกษาที่แท้จริงนั้นคือปัญหาการขาดแคลนเงินที่จะดำเนินการตามโครงการเท่านั้น ท่านกราบบังคมทูลว่า "สัคมิโครงการศึกษาเป็นอย่างย่อพอที่จะจัดขึ้นไปโดยลำดับก็ตองอาไ้ครยเงินแผ่นดินที่จะยอมให้จ่ายในการศึกษาได้เท่าไรเป็นประมาณ จึงได้กะไว้เป็นปี ๆ ของการที่จะจัดนั้น"¹ ในหมวดการใช้จ่ายสำหรับตั้งโรงเรียนให้พอแก่นักเรียน มีครูอาจารย์ครบชั้น รวมทั้งค่าใช้จ่ายจำเป็นอย่างอื่น ๆ ใน 5 ปีจะเป็นเงินเฉลี่ย 450,000 บาท ตัวเลขประมาณการเกี่ยวกับจำนวนนักเรียนและการจ่ายเงินหลายรายการก็ยังเชื่อถือได้ยาก จึงอาจกล่าวได้ว่าไม่มีแนวความคิดใหม่หรือแผนการใหม่ที่ชี้แนวทางจะแก้ปัญหาดการศึกษาที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือมิได้ผูกพันถึงคุณภาพของการจัดการเรียนการสอนในโรงเรียนซึ่งเป็นสาระสำคัญในความเห็นของพระยาวิสุทธิเทอดอย่างใด กระทรวง

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 2/5
หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 39/1038 วันที่ 21

ศึกษาธิการยังเชื่อว่านโยบายที่วางไว้ก่อนหน้านี้เหมาะสมอยู่แล้ว ที่ไม่บรรลุผลก็เพราะได้รับงบประมาณไม่เพียงพอมากกว่า

กรณีที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาในหัวเมืองจะเห็นชัดขึ้นอีกว่า กระทรวงธรรมการไม่มีประสบการณ์หรือความสนใจในการจัดการศึกษาหัวเมืองมากนัก เนื้อหาในโครงการแผนเพียง 4 หน้า กล่าวถึงการประมาณตัวเลขจำนวนนักเรียนที่ควรจะเรียนหนังสือในโรงเรียนวัด จัดแบ่งเขตมณฑลการศึกษา 6 เขต โดยมีเลขาธิการใหญ่การศึกษาณฑลเป็นผู้ตรวจตราดูแลการจัดการศึกษา ขอความร่วมมือจากฝ่ายปกครองท้องถิ่นและพระภิกษุในอุทฺตุนการศึกษา อย่างไรก็ตาม ก็มีข้อเสนอที่น่าสนใจเรื่องหนึ่งได้แก่การเก็บเงิน "อากรการเล่าเรียน" เป็นเรต (rates) เพื่อใช้ในแต่ละท้องถิ่น และโรงเรียน ก ข นโม ตามวัด มีหมายเหตุว่า "ส่วนวัดนั้นก็คิดจัดจะให้มีเจ้าคณะมณฑลเพื่อที่จะได้จัดการเล่าเรียนตามวัดในหัวเมืองมณฑลนั้นให้มีพระสงฆ์ที่จะเป็นครูอาจารย์บอกอักษรสมัย ก ข นโม เป็นมูลการศึกษาแก่ศิษย์วัดให้แพร่หลายอยู่แล้ว"¹ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ได้กราบบังคมทูลใน "ความซักของทางการศึกษาของกระทรวงธรรมการ" ว่า ความยุ่งยากของกระทรวงใน 6 ปีที่ผ่านมาส่วนใหญ่เป็นเพราะไม่มีทุน²

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนิคมหวังกับกระทรวงธรรมการ ดังนั้นพระองค์จึงได้ทรงปรึกษาหารือเรื่องการศึกษากับกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสแทนในพระราชหัตถเลขา วันที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) ทรงพระราชทานสำเนาความเห็นของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ไปให้และพระราชทานพระราชดำริว่า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 2/5
หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 39/1038 วันที่ 21
มิถุนายน ร.ศ. 117

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ 1/35
หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ที่ 37/2032 วันที่ 21
มิถุนายน ร.ศ. 117

เรื่องการศึกษาให้ทรงช่วยคิดให้มาก ๆ จนถึงรากเหง้าของการศึกษาในเมืองไทย อย่าตัดของไปแต่การข้างวัด อีกประการหนึ่ง การสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงแลหัวเมืองจะต้องให้มีขึ้น ให้มีความวิธไปว่าเด็กชั้นหลังจะหาเห็นจากศาสนา จนเลยเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้นจะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้คนที่ไม่รู้ใครก็มีมาก ต่อไปภายหน้าถ้าเป็นคนที่ได้เล่าเรียน คงจะประพาศดีกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตามคงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้บ่อยก็โกงไม่ใคร่คล่อง ถ้าโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงคล่องขึ้น การที่หักให้รู้อ่านอักขรวิธีไม่เป็นเครื่องฝึกหัดให้คนคิดแลคนชั่วเป็นแต่ได้วิธีสำหรับจะเรียนความก็ความชั่วได้คล่องขึ้น¹

อีก 2 วันต่อมา กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้มีลายพระหัตถ์ขึ้นถวายพระพรฉบับหนึ่ง โดยทรงเห็นด้วยกับความคิดของพระยาวิสุทธิฯ เกือบทั้งหมด โดยเฉพาะเรื่องการจัดการศึกษาขึ้นภายในประเทศและการแปลคำว่าเป็นภาษาไทย² ทรงถวายพระพรเพิ่มเติมว่า การที่คิดวางแบบการศึกษาให้คล้ายกับในประเทศอังกฤษนั้นชอบแล้ว และควรที่จะเพิ่มความรู้ในพระพุทธานุชาตนาเข้าไปทุกชั้น เพื่อนักเรียนจะได้ใส่ใจ "เป็นอนุบายให้ฝึกได้ในทางธรรม อันจะชักนำคนให้เป็นคนดี"

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ค.2/3
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกราบทูลกรมหมื่น
วชิรญาณวโรรส วันที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ. 117

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ค.2/3
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ที่ 24 วันที่ 26 กรกฎาคม ร.ศ. 117

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงเจ้า
เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ในวันที่ 31 กรกฎาคม พ.ศ. 2441 เกี่ยวกับโครงการ
ศึกษาในกรุงสยามของกรมศึกษาธิการว่า

ด้วยมีความเลื่อมใสเป็นอันมากที่สัจของกรมศึกษาซึ่งลงมาให้ดูใหม่นั้น ได้
พยายามอ่านถึง 2 คราวแล้ว ก็ไม่เข้าใจแจ่มแจ้ง เพราะมีภาษา
ใหม่อยู่ในนั้นมาก อ่านพระวัฏพระวนไปอย่างไรได้น่าลืมหลับ เพราะฉะนั้น
ขอให้คิดอ่านกับเจ้ากรมศึกษา (เข้าใจว่าเห็นชอบด้วยกันแล้ว) แปรออก
เป็นภาษาอังกฤษ เพื่อจะได้ให้เข้าใจง่ายเพราะเป็นภาษาไทยฟังไม่
เข้าใจ¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งให้แปลความเห็นของพระยา
วิสุทธิสุริยศักดิ์เป็นภาษาอังกฤษและจัดพิมพ์พร้อมกันกับ โครงการแผนการศึกษาของกรมศึกษาธิการ
เพื่อจะได้มีการอธิบายในปัญหาการจัดการศึกษาให้กว้างขวางขึ้น ช่วงเวลาดังกล่าว
คือ เมื่อวันที่ 17 กันยายน ได้มีการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลประจำปี จึงมี
พระบรมราชโองการให้ที่ประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลอธิบายในเรื่องเกี่ยวกับการศึกษา
หัวเมืองซึ่งก็ไม่มีอะไรคืบหน้ามากกว่าเดิม² อย่างไรก็ตามก็เป็นไปได้ว่าพระบาทสมเด็จพระ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2/3
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์
ที่ 12/446 วันที่ 31 กรกฎาคม ร.ศ. 117

² David K. Wyatt. The Politics of Reform in Thailand:
Education in the Reign of King Chulalongkorn. p. 219

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงปรึกษานี้ดูหานี้กับกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส และ
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ในระหว่างวันที่ 17 - 23 กันยายน และทรงขอร้อง
ให้ทั้งสองพระองค์ทำความเข้าใจเรื่องจัดการศึกษาหัวเมืองขึ้นทูลเกล้าถวายด้วย¹

ในวันที่ 24 - 25 กันยายน พ.ศ. 2441 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้เรียบเรียงความเห็นเกี่ยวกับการจัดการศึกษาหัวเมือง
ถวายตามลำดับ ใน "ความเห็นเรื่องจัดการเล่าเรียนตามหัวเมือง" ของกรมหมื่น
ดำรงราชานุภาพ² มีว่า ความมุ่งหมายของการจัดการศึกษานั้นเพื่อประโยชน์
2 ประการคือ เพื่อให้พลเมืองมีความรู้และความประพฤติดีขึ้น และอีกประการหนึ่ง
เพื่อให้คนมีความรู้วิชาชั้นสูงต่าง ๆ ไว้ เพื่อทำประโยชน์แก่ทางราชการ การจก
การศึกษาหัวเมืองจำต้องคิดในทางที่ไม่ใช้เงินมาก เพราะ ถ้าเปลืองเงินมากคงไม่
สำเร็จ เหตุที่จะไปคิดเงินในซ้าย³ อีกอย่างหนึ่ง คือต้องคิดในทางที่จะให้สำเร็จ
ได้ แม้ว่าจะไม่คืบคักตาม จะคอยปรับปรุงขึ้นได้ วิธีที่จะสนองความต้องการดังกล่าว
ได้ก็โดยจัดการศึกษาในวัดซึ่งเป็นที่ตั้งสอนกุลบุตรของไทยมาแต่โบราณ ความรู้ที่จะ
สั่งสอนในวัดนั้นควรประกอบด้วยความรู้ 4 อย่างคือ "รู้จักอ่านหนังสือ เขียนหนังสือ

¹ David K. Wyatt. The politics of Reform in Thailand: Education in the Reign of King Chulalongkorn. p. 219

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12/7
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบยังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว วันที่ 24 กันยายน ร.ศ. 117

³ ก.

อย่างหนึ่ง รู้จักคิดเลอย่างหนึ่ง รู้จักการเลี้ยงชีพอย่างหนึ่ง รู้จักความประพฤติที่ผิดและชอบอย่างหนึ่ง"¹ และให้กำนันผู้ใหญ่บ้านแนะนำให้ราษฎรส่งบุตรหลานเข้าเรียน

สำหรับความเห็นของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส "ความเห็นด้วยเรื่องการเล่าเรียน"² ส่วนใหญ่เหมือนกับความเห็นของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ แต่มีรายละเอียดบางอย่างที่น่าสนใจเพิ่มขึ้น ทรงให้ความเห็นว่า เหตุที่การเล่าเรียนที่จัดโดยกรมศึกษาธิการไม่ขยายออกไป "เพราะจัดการทวนกระแส คือ จัดการเรียนขึ้นประเพณีเดิม ทั้งไม่นับวัดเป็นสถานที่เล่าเรียน นับแต่โรงเรียนที่จัดทะเบียน"³ จึงต้อง "ถอนความคิดเห็นว่าวัดไม่มีประโยชน์นอกจากการพระศาสนาเสีย ยอมรับว่าเป็นศึกษาสถานทุกตำบล" การบำรุงโรงเรียนที่เคยให้มาแต่เดิมสำหรับโรงเรียนเชลยศักดิ์ที่จัดทะเบียนเดือนละ 10 บาท เห็นว่าเป็นการ "ค่าน้ำพริกละลายแม่น้ำ" ควรต้องจัดบำรุงใหม่เป็น 2 ทาง คือ

บำรุงโดยทางอ้อม วิธีนี้ไม่จ่ายเงินบำรุงให้แต่จะพิมพ์ตำราเรียนจำหน่ายในราคาถูก จักสอบความรู้นักเรียนให้

บำรุงโดยทางตรง คือ ให้ทุนค่าใช้จ่ายเพียงพอกับการจัดการศึกษาและขยายงานต้องเลือกเป็นบางโรงเรียน

ที่สำคัญประการหนึ่งคือเกี่ยวกับการบริหาร ถ้าให้พระจัดการศึกษาต้องให้ขึ้นตรงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะได้ไม่ทอดธุระและเป็นประโยชน์เต็มที่สำหรับการศึกษา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12/7
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กรวยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 24 กันยายน ร.ศ. 117

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12/7
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กรวยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 25 กันยายน ร.ศ. 117 (ดูรายละเอียดในภาคผนวก ก.)

³ ฎ.

ของเด็กหญิงนั้น กรมศึกษาธิการต้องรับผิดชอบ ทรงสรุปไว้ว่า

เมื่อได้จัดการตามนี้ คงแลเห็นมรรจักร์แก่ตาโลกว่า ในพระราชอาณาจักรนี้
มีโรงเรียนแลคนเล่าเรียนไม่น้อยทั้งเข้าใจเลย การศึกษาเกินตามกระแส
แห่งประเพณีเดิมคงเจริญขึ้นทุกเมื่อ ทั่วทั้งหลาย จะมีประโยชน์แก่บ้านเมือง
มากขึ้นตามการที่จะจัก ~~.....~~ พระราชทรัพย์ให้ต้องจ่ายน้อยลงได้...

คนทั้งหลายจะไม่จู้จ้วงในพระศาสนา¹

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับความเห็นเกี่ยวกับการ
การจัดการศึกษาในหัวเมืองแล้ว ในวันนั้นเอง (วันที่ 25 กันยายน พ.ศ. 2441) พระองค์
ได้ทรงโปรดให้กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ ราชเลขาธิการ ออกหนังสือเชิญให้เจ้าพระยา
ภาสกรวงศ์ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ
และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส มาร่วมประชุมหารือเกี่ยวกับการจัดการศึกษาหัวเมืองในวัน
รุ่งขึ้น

วันที่ 26 กันยายน เวลา 18 นาฬิกา 30 นาที เริ่มการประชุมและใช้เวลา
เกือบ 4 ชั่วโมง ผู้เข้าประชุมได้แก่บุคคลที่ได้รับเชิญข้างต้นโดยมีพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นประธาน พระองค์ทรงมีพระราชดำรัสเริ่มการประชุม
ค่อนข้างยาว ซึ่งจะนำมาเสนอเป็นบางตอน ดังนี้

¹ กองกฎหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12/7
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
วันที่ 25 กันยายน ร.ศ. 117

"ในการประชุมวันนี้ เพื่อจะปรึกษาจัดการเล่าเรียน...การขึ้นต้นนี้มีไว้เป็นการประชุมใหญ่ การที่จะหาญบัคนี้คือว่า การโรงเรียนจะควรตั้งรูปลงอย่างใดให้เป็นการณ์คง แฉแพร่หลายต่อไปภายหน้า การในเมืองไทยก็ย่อมรื้ออยู่ด้วยกันว่า สัประเทศอื่นเขาไม่ได้ เพราะเราจักภายหลังเขามาก แม้แต่เมืองยี่ปุ่นซึ่งนับว่าได้จัดการบ้านเมืองมาในเวลาเท่ากับเมืองเรานั้นก็ฉีกกันมาก...การที่เมืองเราล้าหลังเขาอยู่ดังนี้ก็เพราะเหตุที่หาคนที่มีความรู้ไม่ได้ ถ้าที่มีความรู้ก็ไม่มีพยายามทำการงานให้พอ ถ้ารวมใจความก็คือ หาผู้รู้ไม่ได้พอแก่การ การเล่าเรียนนี้มีข้อสำคัญอยู่ที่จะจัดให้เร็วไม่ได้ ต้องตั้ง 10 ปี 20 ปี จึงจะได้ ถ้าไม่รีบคิดตั้งมูลรากลงไว้ให้มั่นคงเป็นหลักฐานได้แล้ว อีกเขเนเรชั้น ก็ไม่พอเป็นที่ช่วยการเวลานัก ความต้องการของราชการในภายหน้าต้องให้มีผู้รู้ไว้ใช้ในราชการจงได้ การเล่าเรียนที่จะตั้งให้เป็นรูปขึ้นนั้นตามที่กรมหมื่นดำรง ได้เริ่มไว้ก็คิดหนักหนาแล้ว แต่จะเอาเป็นหลักฐานสำหรับจัดทั่วไปในพระราชอาณาเขตไม่ได้ ครั้นต่อมา เจ้าพนักงานก็ทำไปตามแบบที่กรมหมื่นดำรงตั้งไว้นั้นแต่เป็นค้ายเข้าใจผิดไป ถ้าทำตามแบบไม่ได้ เขาเพียงจะลงตัวเอง คือ หาแต่คะแนนโรงเรียนให้ไ้มาก ๆ เช่น ลงน้ำเบอ หนังสือราชการ ซึ่งมีผู้นิยมกันคราวหนึ่งว่า ออฟฟิศไคมีน้ำเบอมากถ้อยกันว่าเบนเกียรตียศแก่ออฟฟิศนั้นนั้น โรงเรียนที่มีอยู่บัดนี้ก็เช่นแต่มีจำนวนไม่มีความจริงอยู่ในนั้น และการที่กรมศึกษาธิการจัดต่อมาจนบัดนี้ก็เช่นแต่ดีเท่าที่ห้ามมาแต่ก่อนแล้ว ไม่ดียิ่งขึ้นไปอีกเหมือนหนึ่งไม้กระดางซึ่งไม้ั้นโตจนเต็มกระดางแล้วก็ไม่งอกงามขึ้นไปได้อีก การที่จะคิดจัดต่อไปนี้ อยากจะให้เหมือนไม้ที่ลงดินให้งอกงามแพร่หลายออกไปได้ยิ่งกว่าแต่ก่อน...จึงขอปรึกษาว่าจะจัดอย่างไร จึงจะตั้งมันแลแพร่หลายออกไปได้ กุศลันไทรอันมีรากแลกิ่งก้านงอกงามแผ่ไพศาล ไม่ใช่ไม้กระดาง...¹

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ค.12/7 รายงาน
การประชุมพิเศษวันที่ 26 กันยายน ร.ศ. 117 (ความในวงเล็บโดยผู้เขียน)

เมื่อมีพระราชดำริลงแล้ว ที่ประชุมได้มีการอภิปรายเกี่ยวกับการจัดการศึกษาต่อไป โดยให้น้ำหนักแก่ความเห็นของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส (ซึ่งเข้าใจว่ากระทรวงธรรมการคงไม่ทราบมาก่อน) เจ้าพระยาภาสกรวงศ์มีบทบาทในการประชุมน้อยมากและไม่ค่อยได้รับความเข้าใจสักด้วย (ตามรายงานการประชุม) ในที่สุด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีพระราชดำริเป็นการสรุปว่า

ข้อความที่ปรากฏในชั้นนี้เป็นอันตกลงโดยใจความว่า ในการศึกษาส่วนหัวเมือง ทรงมอบให้กรมหมื่นวชิรญาณจัดการด้วยความอุดหนุนของกรมหมื่นดำรงแล้วข้าหลวงเทศาภิบาลทุก ๆ มณฑล ในการที่จะเบิกจ่ายเงินถ้ากว่าเรียนเป็นหน้าที่กระทรวงมหาดไทยเบิกจ่ายเสร็จ การลอบไล่หนังสืออยู่ในหน้าที่กรมหมื่นวชิรญาณกับกระทรวงมหาดไทย คือ มณฑลต่าง ๆ ไม่มีอะไรเกี่ยวกับกรมศึกษาธิการเป็นชาติตอน ในการโรงเรียนหัวเมืองที่ให้เงินบำรุงอยู่นั้นเป็นอันยกเลิกตั้งแต่ศก 1101 ไป การที่จักเช่นนี้แปลว่าตามรูปของสคิมกรมศึกษาว่า โรงเรียน ก ข นโม กรมศึกษาไม่ได้จัดการอะไรเลย นอกจากที่จะมีชื่ออยู่ในสคิมนั้นอย่างเดียว เพราะฉะนั้นจึงไม่มีเหตุอะไรที่จะคิดเห็นว่า การที่คิดจัดนี้เกี่ยวกับกรมศึกษาเลยเป็นประโยชน์เกิดขึ้นใหม่อันหนึ่ง¹

เป็นอันว่าที่ประชุมตกลงมอบให้กรมหมื่นวชิรญาณเป็นผู้ดำเนินการจัดการศึกษาในหัวเมือง โดยการอุดหนุนของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพเลขาบดีกระทรวงมหาดไทยไม่เกี่ยวข้องกับกรมศึกษาธิการ เมื่อพิจารณาจากรายงานการประชุมจะเห็นว่า ปัญหาสำคัญคือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะจัดการศึกษา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12/7
รายงานการประชุมพิเศษ วันที่ 26 กันยายน ร.ศ. 117

หัวพระราชอาณาจักรโดยเร็วที่สุดนั้น จะจัดไว้ด้วยวิธีการเช่นไรจึงจะสำเร็จ¹ ทรงพระราชวิจารณ์ว่า แนวความคิดที่จะจัดการศึกษาตามโครงการของกระทรวงธรรมการ นั้นกว่าจะบรรลุผลต้องใช้เวลา "ไม่ต่ำกว่า 20 ปี" และ "เป็นการที่ยังทำตลอดไม่ได้"² ทรงเห็นว่า ความเห็นของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสและกรมหมื่นดำรงราชานุภาพนั้นควร ยึดเป็นแบบแผนได้ "แต่การที่จะจัดต่อไปนั้น เจ้าของกรมศึกษาธิการต้องเป็นค้ำสำคัญ ต้องเอาฉันทาชอบให้แรงกว่าที่เป็นอยู่เดี๋ยวนี้"³

สิ่งที่ควรพิจารณาเพิ่มขึ้นจากพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่จะให้ประชาชนหัวพระราชอาณาจักรได้รับการศึกษาโดยทันทีและทั่วถึงแล้ว ยังมีหลักฐานชี้ให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ทรงเห็นด้วยกับ โครงการจัดการศึกษาของกระทรวงธรรมการ ก่อนที่จะมีการประชุมพิจารณาครั้งนี้ แล้ว กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ทรงมีลายพระหัตถ์ไปถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ขณะนั้นยังเป็น อัครราชทูตสยามที่ประเทศอังกฤษ) เมื่อวันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 117 ว่า พระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริว่า "ทางความคิดของกระทรวงธรรมการ นั้นยากที่จะจัดให้สำเร็จได้ จึงมีรับสั่งหารือแก่กรมหมื่นวชิรญาณและตัวฉันโดยเฉพาะ"⁴

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ค.12/7 รายงาน
ประชุมพิเศษ วันที่ 26 กันยายน ร.ศ. 117

² ข.

³ ข.

⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิปไตย (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิปไตย เล่ม 2 หน้า 224

กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ ก็ทรงเห็นว่า ถ้าจัดตามความเห็นของกระทรวงธรรมการ ก็ทำไม่ได้จึงแยก "ตัดคอนคิกจัทแต่โรงเรียนตามหัวเมืองโดยประมาณว่า ถ้ากรมหมื่นวชิรญาณรับอ่านวยการอีกส่วนหนึ่ง ถึงกระทรวงธรรมการจะไม่รับเกี่ยวข้องก็พอจะยื่นเข้าไปรับจะให้สำเร็จได้"¹ ทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชประสงค์อันแรงกล้าในการที่จะจัดการศึกษาทั่วพระราชอาณาจักรโดยเร็วขึ้นเอง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงมีความเชื่อมั่นในรากฐานของอารยธรรมไทยอย่างยิ่ง พระองค์ทรงตระหนักถึงความจำเป็นและข้อจำกัดของการเปลี่ยนแปลงในสังคมไทย ตลอดจนการนำเอาเทคนิควิธีการและสถาบันของตะวันตกเข้ามาใช้ในสภาพแวดล้อมของไทยด้วย เมื่อพระองค์เสด็จกลับจากยุโรปก็ยิ่งทรงมีพระทัยมากขึ้นในแนวนโยบายการพัฒนาประเทศให้ทันสมัย พระองค์ทรงมีพระราชดำริสละคนนักเรียนในกรุงเทพฯ มีความตอนหนึ่งว่า "เราไม่ได้มาเรียนจะเป็นฝรั่ง เราเรียนเพื่อจะเป็นคนไทยที่มีความรู้เสมอกับฝรั่ง"² นั่นคือ ทรงเห็นว่าไทยสามารถทันสมัยได้โดยไม่จำเป็นต้องกลายเป็นฝรั่ง การเปลี่ยนแปลงต้องทำด้วยความละเอียดรอบคอบ คำนึงถึงประโยชน์ส่วนใหญ่และค่อยเป็นค่อยไป ทรงมีพระราชดำริสละประชาชนสยามเมื่อเสด็จกลับจากยุโรป ในวันที่ 1 มกราคม ร.ศ. 116 ความตอนหนึ่งว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เล่ม 2 หน้า 224

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่พ.ศ. 2417 - 2453) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเถา ทองแถม 18 ธันวาคม 2510 หน้า 127

ควรที่เราทั้งหลาย อย่างพึงพอใจไปอย่างเดียวในสิ่งหนึ่งเป็นอย่าง
 ต่างประเทศแล้ว แลไม่พอใจในสิ่งซึ่งเป็นอย่างไทย หรืออย่าพึงพอใจ
 ไปอย่างเดียวในสิ่งซึ่งเป็นอย่างไทยแล้ว แลไม่พอใจในสิ่งซึ่งเป็น
 อย่างต่างประเทศ ค้ำยเหตุว่า ทุกเมืองแลทุกคนค้ำยกันหมกข้อมมี
 ความก็แลความชั่วระคนปนกันอยู่ แลเราทั้งหลายต้องพยายามที่จะเอา
 เบี่ยงอย่างความดีมาแต่ที่อื่น ๆ แลในเวลาเดียวกันนั้น เราทั้งหลาย
 ไม่พึงควรเฉพาะแต่ที่จะรักษา ยังควรจะทำให้เจริญขึ้นในสิ่งอันก็แล
 สิ่งที่เราควรนับถือว่าเป็นอาการกิริยาแลธรรมเนียมแห่งประเทศของเรา
 ค้ำย¹

แนวพระราชดำริดังกล่าวนี้เองที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5
 ไม่ทรงเห็นชอบและมีพระราชวิจารณ์โครงการศึกษาตามแนวความคิดของกรมศึกษาธิการ
 ปี พ.ศ. 2441 ในพระราชหัตถเลขาถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เมื่อวันที่ 21 มกราคม
 ร.ศ. 117 ทรงกล่าวถึงเรื่องการศึกษาที่มีความสำคัญตอนหนึ่งว่า

เสนาบดี เจ้ากรมศึกษาถืออันแอ เพราะเคยเป็นแต่ช่างเท้าหลังอยู่ใน
 บ้านเรือนของตน จะว่ากล่าวหักหาญผู้ใดไปก็ไม่ได้ ผู้อื่นนอกนั้นก็มิได้คนที่
 เป็นอารมณ์สันโทษครมกราไป ครั้นเมื่อเร่งรัดว่ากล่าวอย่างใด นึกอะไร
 ก็ไม่มีใครจะออก เอาแต่คำราออกมาทางแปลคำเทศน์เกอล ออกเป็นภาษา
 มคธหรือสันสกฤต แบบวิธีการที่เขาเขียนไว้เป็นภาษาอังกฤษออกเป็นภาษาไทย
แล้วก็เอามาเชิดชูว่าเป็นความดีที่จะจัดการต่อไป ก็วิธีการเล่าเรียนที่
 เขาสอนคนภาษานั้นให้เรียนหนังสือ ถ้าเรียนวิชาของประเทศนั้น จะเอา

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชดำรัสในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 - 2453) พิมพ์ในงาน
 พระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.ทองเถา ทองแถม 18 ธันวาคม 2510 หน้า 121

มาใช้ในคนชาติอื่นซึ่งอยู่ในประเทศอื่น มันจะได้ประโยชน์เหมือนกันอย่างไรได้
 เปรียบเหมือนคนซึ่งอยู่ในป่าซึ่งหาทรัพยากรอันควรจะก่อดึกไม่ได้ จะต้อง
 ค้างทำอิฐเผาปูนทำเป็นตึกขึ้น จึงจะอยู่ได้ให้เหมือนประเทศอื่น ๆ เมื่อไรเล่า
 จึงจะได้อยู่ดีถึงว่าจะทำขึ้นได้ จะให้เป็นบ้านเป็นเมืองไปได้เร็วเท่า
 เป็นการจำเป็นที่จะต้องปลูกกระท่อมหับให้ได้อยู่พักอาศัย แล้วตัดไม้ในป่า
 มาทำเรือนให้พออยู่สบาย คุ้มภัย คุ้มลม คุ้มแดด คุ้มฝน คุ้มสัตว์ร้าย คุ้ม
 การที่จะทำเช่นนี้ เจ้ากระทรวงทุกวันนี้ก็พร่องอยู่ด้วยความสามารถเป็น
 อันมาก ส่วนการที่จะปลูกหับกระท่อมนั้นในปีนี้ได้คิดจัดการขึ้น ถึงแม้ว่าเป็น
 แต่โรงเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็เป็นการก่อสร้างให้เป็นภาคพื้นไว้ คือได้จัดการกับพระ
 เอากรมหมื่นวชิรญาณเป็นประธานจัดไว้เป็นโรงเรียนทั่วพระราชอาณาเขต
 ... โดยอาศัยประเพณีโบราณและความนิยมของไทย โรงเรียนคงจะเกิดขึ้น
 ได้ปีละหลาย ๆ ร้อยโดยไม่มีข้อสงสัยอะไรเลย แต่เพราะเหตุที่กระทรวง
 ไม่มีความเห็นต้องกันแต่เพราะเพื่อจะเอาใจพระซึ่งไม่สมัครให้กระทรวง
 ที่วางตัวเป็นนายแต่ไม่มีความสามารถพอบังคับบัญชา จึงให้โรงเรียนนั้น
 ขึ้นตรงต่อตัวเรา หวังใจว่าใน 3 ปี คงจะได้เห็นผลอันดี แต่ที่จะเอาถึงวิเศษ
 นั้นไม่ได้¹

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรน
 ทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล
ของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เล่ม 2 หน้า 151 - 152 (ขีดเส้นใต้โดย
 ผู้เขียน)

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงแนวความคิดทางการศึกษาในกลุ่มผู้นำการศึกษาไทยปี พ.ศ. 2441 เป็นจุดเปลี่ยนสำคัญในประวัติศาสตร์การปฏิรูปการศึกษาอย่างชัดเจนและจะเป็นพื้นฐานในการจัดการศึกษาระดับพื้นฐานของชาติต่อมาอีกนาน

2. การดำเนินการจัดการศึกษาหัวเมืองและแนวความคิดใหม่ที่สำคัญในการจัดการศึกษาของชาติ

การรับมอบงานการศึกษาหัวเมืองของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส จะเป็นไปอย่างค่อนข้างกะทันหันและพระองค์มีเวลาเตรียมการ ไม่นานนัก ต่อมากรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงปรึกษารื้อถอนอย่างใกล้ชิดในรายละเอียดของการดำเนินการจัดการศึกษาและพอถึงวันที่ 28 ตุลาคม พ.ศ. 2441 ก็สามารถเรียบเรียง "แบบจัดการศึกษาหัวเมือง" ขึ้นทดเกล้าถวายได้ รายละเอียดในแบบจัดการศึกษาหัวเมืองประกอบด้วยเรื่องดังต่อไปนี้คือ "ป็นหน้าที่ จัดศึกษาสถานวิชาที่จะสอนแบบเรียน ครูผู้สอน สถานที่ฝึกครู การปลูกความรู้ การสอบความรู้ การปลูกศรัทธาในพระศาสนา การปกครอง การบำรุง" ในวันที่ 11 พฤศจิกายน ก็มี "ประกาศจัดการศึกษาในหัวเมือง" ออกมาฉบับหนึ่ง มีความสำคัญว่า

ทรงพระราชดำริเห็นว่า ความเจริญของคนทั้งหลายย่อมเกิดแต่ความประพฤติชอบ แลการเลี้ยงชีวิตชอบเป็นที่ตั้ง คนทั้งหลายจะประพฤติชอบ แลจะเลี้ยงชีวิตโดยชอบนั้นเล่า ก็ย่อมอาศัยการได้สัทธฟังโอวาทคำสั่งสอนที่ชอบ แลการที่ได้ศึกษาวิชาความรู้ในทางที่จะให้บังเกิดประโยชน์มาแต่ย่อมเยาว์ แลการฝึกซ้อมสันทนาการในทางสัมมาปฏิบัติ แลเจริญปัญญาสามารถในกิจการต่าง ๆ อันเป็นเครื่องประกอบการทำงานเลี้ยงชีพเมื่อเติบโตใหญ่ จึงได้ชื่อว่าได้เข้าสู่ทางความเจริญเป็นความจริงดังนี้

ก็แลประชาชนในสยามราชอาณาจักรนี้ ย่อมเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา
 โดยมาก พุทธศาสนิกชนในพระราชอาณาจักรย่อมใกล้ชิดพึ่งพระสัทธรรม
 ซึ่งสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าบัญญัติสอนไว้เป็นวิถีทางสัมมาปฏิบัติ
 จากพระภิกษุสงฆ์ซึ่งมีอยู่ในสังฆารามทั่วพระราชอาณาจักร แลได้ฝากบุตรหลาน
 เพื่อให้เล่าเรียนพระบรมพุทโธวาท แลวิชาซึ่งจะได้ให้บังเกิดประโยชน์
 กล่าวคือ วิชาหนังสือ เป็นต้น ในสำนักพระภิกษุสงฆ์เป็นพระเพณีสืบมา
 แต่โบราณจนบัดนี้ **นับว่าพระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายได้กระทำประโยชน์แก่**
พระพุทธจักรแลพระราชอาณาจักรทั้งสองฝ่ายเป็นอันมาก

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภถึงการที่จะทำนุ
 บำรุงประชาชนทั้งหลายให้ตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติ แลให้เชื้อเพื่อในการที่จะศึกษา
 วิชาอันเป็นประโยชน์ เพื่อจะให้ถึงความเจริญยิ่งขึ้นโดยลำดับ จึงทรงพระราช
 ดำริเห็นว่า ไม่มีทางอย่างอื่นจะประเสริฐยิ่งกว่าจะเกื้อกูลพระภิกษุสงฆ์
 ทั้งหลาย โดยพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ ให้มีกำลังสั่งสอนธรรมปฏิบัติ
 แลวิชาความรู้แก่พระพุทธศาสนิกชนบริบูรณ์ขึ้นกว่าแต่ก่อน...ขอพระภิกษุสงฆ์
 ทั้งหลาย จงเห็นแก่พระพุทธศาสนาแลประชาชนทั้งปวง ช่วยเอาภาระธุระ
 สั่งสอนกุลบุตรทั้งหลายให้ไ้ศรัทธาเลื่อมใสพระรัตนไตรย์ และมีวิชาความรู้
 อันเป็นสารประโยชน์ยิ่งขึ้นให้สมดังพระบรมราชประสงค์...¹

ในประกาศจัดการเล่าเรียนในหัวเมือง จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวางจุดมุ่งหมายของการศึกษาไว้อย่างกว้าง ๆ 2 ประการ
 คือ เพื่อให้มีความประพฤติชอบ และเพื่อให้ประกอบอาชีพในทางที่ชอบทรงฝากความหวัง

¹ เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ไว้กับพระภิกษุสงฆ์อันเป็นสถาบันการศึกษาแบบเดิมตามประเพณีของไทย(เหมือนเช่นที่เคยมีประกาศมาแล้วในปี พ.ศ. 2418) กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงแต่งตั้งพระราชคณะไปเป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลเพื่อออกไปตรวจสอบสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่อยู่ในมณฑลที่รับผิดชอบจกหัวบัพชีวัด พระสงฆ์ สามเณร คิษย์วัดและโรงเรียนซึ่งมีอยู่แต่เดิม นอกจากนี้ยังให้คำแนะนำพระสงฆ์ ขวาวาส ให้ร่วมกันจัดตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ในตำบลที่อาจจะตั้งขึ้นได้ และจัดส่งภิกษุสามเณรให้เข้ามาศึกษาต่อที่กรุงเทพฯ เพื่อจะได้กลับออกไปเป็นครูต่อไป¹

ผู้อำนวยการศึกษาแรกที่กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงแต่งตั้งมี 9 รูป และต่อมาทรงแต่งตั้งเพิ่มขึ้นอีก 4 รูป การคัดเลือกนั้น "มิได้เลือกตามบรรดาศักดิ์ เลือกตามที่เห็นว่าจะได้การ ทั่วยเป็นครั้งแรกจก ถ้าลุ่มทั้งไม่คิดจะเสียความนิยมของคนทั้งหลาย จึงจำเป็นต้องจ่ายผู้ที่ไว้ใจได้แล้วทั้งสิ้น"² ผู้อำนวยการศึกษา ได้แก่

1. พระศาสนโสภณ แต่ครั้งยังเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์เป็นผู้อำนวยการในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ
2. พระธรรมราชานุวัตร แต่ครั้งยังเป็นพระเทพวิ เป็นผู้อำนวยการมณฑลกรุงเทพฯ
3. พระเมธาธรรมรส เป็นผู้อำนวยการมณฑลนครสวรรค์
4. พระเทพกวี แต่ครั้งยังเป็นพระราชาวิ เป็นผู้อำนวยการมณฑลพิษณุโลก

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12/4
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ที่ 18/385 วันที่ 10 พฤศจิกายน ร.ศ. 120

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า 9

5. พระอมรวิภักติ เป็นผู้อำนวยการในมณฑลปราจีนบุรี
6. พระสุคนธ์ภานุรักษ์ เป็นผู้อำนวยการมณฑลจันทบุรี
7. พระอมรโมลี เป็นผู้อำนวยการในมณฑลนครราชสีมาและมณฑลราชบุรี
8. พระศาสนกิจลก เป็นผู้อำนวยการมณฑลชุมพร
9. นายกี แต่ครั้งยังบวชเป็นพระมหานายก เป็นผู้อำนวยการมณฑลภูเก็ต
10. พระอุครคณาภิรักษ์ เป็นผู้อำนวยการมณฑลบูรพา
11. พระเทพมุนี แต่ครั้งยังเป็นพระราชาคณะ เป็นผู้อำนวยการมณฑลนครราชสีมา

ราชสีมา

12. พระศิริธรรมมุนี เป็นผู้อำนวยการมณฑลนครราชสีมา
13. พระญาณวิภักติ เป็นผู้อำนวยการมณฑลอิสาน¹

จากรายงานการจัดการคณะกรรมการพระศาสนาและการศึกษาที่ผู้อำนวยการศึกษาแต่ละมณฑลทำขึ้นกราบทูลกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ปรากฏว่า การศึกษาแบบใหม่ยังไม่เป็นที่รู้จักกันเลยนอกจากบริเวณกรุงเทพฯ หรือเมืองใหญ่ที่มีโรงเรียนตั้งอยู่บ้าง² รายงานของกระทรวงธรรมการที่ว่า มีโรงเรียนในหัวเมืองนอกจากมณฑลกรุงเทพฯ เปิดการสอนอยู่ 34 โรงเรียน นักเรียน 1,214 คน ในปี พ.ศ. 2440³ ปรากฏว่าจาก การตรวจ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ค.12/4
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ที่ 18/385 วันที่ 10 พฤศจิกายน ร.ศ. 120

² สรุปจากการอ่านรายงานการจัดการคณะกรรมการพระศาสนาและการศึกษาหลายเล่ม
 ในเอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ค.12 เล่ม 1 - 6

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ค.1/35 หนังสือ
เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูลกรมหมื่นสมเด็จพรพันธุ์ ที่ 37/2032 วันที่ 21 มิถุนายน
 ร.ศ. 117

จัดการมีโรงเรียนจริงเพียง ๓๑ โรงเรียน และนักเรียน 790 คนเท่านั้น¹ ผลการ
จัดการศึกษาในความรับผิดชอบของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสโดยความอุทิศตนของกรมหมื่น
ดำรงราชานุภาพ ปรากฏว่า เจริญก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับ โดยเฉพาะทางด้านปริมาณ
มีการขยายตัวออกไปรวดเร็วมาก จำนวนโรงเรียน อาจารย์ และนักเรียนเพิ่มขึ้น
อย่างเห็นได้ชัดในระยะ 2 ปี แรก กล่าวคือ ในปี พ.ศ. 2441 และ พ.ศ. 2442
มีโรงเรียนเพิ่มขึ้นเป็น 196 โรงเรียนและ 332 โรงเรียน อาจารย์ 278 คนและ 408 คน
นักเรียน 5,682 คน และ 11,630 คน ตามลำดับ²

รายงานการจัดการคณะกรรมการพระศาสนาและการศึกษา ชี้ให้เห็นว่าประชาชนทั่วไป
มีความรู้สึกอย่างไรต่อการจัดการศึกษาแบบใหม่รวมทั้งปัญหาที่พบในปีแรก ๆ และบาง
ปัญหายังยืดยาวมาในการตอบสนองต่อการจัดการศึกษาของรัฐบาลผ่านพระสงฆ์ โดย
ทั่วไปแล้วการสอนในวัดยังเป็นแบบโบราณมุ่งศึกษาทางด้านศาสนามากกว่า (ภาษามคธ -
ขอม) ราษฎร ยังไม่มีพื้นการศึกษามากนัก เช่น รายงานจากมณฑลชุมพร ปี พ.ศ.
2443 ว่า "การศึกษาในมณฑลนี้ต้องเสียเปรียบแก่มณฑลอื่น กว้างในหัวเมืองมณฑลนี้
พื้นเดิมของการศึกษาไม่เคยมีมา เท่ากับไม่หักล้างทางพงเราเอง...ความนิยมของราษฎร
ยังไม่มี"³ รายงานจากมณฑลจันทบุรี ปี พ.ศ. 2442 กล่าวว่า พระสงฆ์ที่ประพฤติไม่
เรียบร้อยมีอยู่ทั่วไป และ "ผู้ซึ่งศึกษาพระธรรมวินัยให้รู้จนถึงพอสั่งสอนกันไ้มีบ้างแต่น้อย
มีแต่ให้ยวเทศนาสั่งสอนชาวบ้านด้วยชาฎกแลมลิ้นห้อยไ้โดยมาก"⁴ ในด้านการเล่าเรียน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12/4
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่ 18/385 วันที่ 10 พฤศจิกายน ร.ศ. 120

² ข.

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12/27
รายงานการจัดการศึกษามณฑลชุมพร ร.ศ. 119

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12/10
รายงานการจัดการศึกษามณฑลจันทบุรี ร.ศ. 118

ที่เมืองราชบุรี ซึ่งมีชาวมอญอาศัยอยู่มาก มักพูดและอ่านเขียนไทยไม่ได้ ส่วน "คฤหบดี" ในเมืองราชบุรีนี้ ก็ยังมีความพอใจในการศึกษาอยู่ แต่ไม่ต้องการความพอใจในการศึกษา แต่ไม่ต้องการความรู้ชั้นสูง ต้องการแต่เพียงอ่านหนังสือออกเท่านั้น¹ ที่เมืองสมุทรสงคราม ในมณฑลราชบุรีเช่นกัน มีรายงานว่า "พระสงฆ์ในเมืองนี้จะหาผู้ที่เอาใจใส่ในการศึกษาได้ยาก ชอบประพฤติไปเสียในการอื่น ๆ ถึงคฤหบดีก็มีผู้ที่เอาใจใส่ในการศึกษาน้อย มักมีเวลาในการเล่นเบี้ย เสพสุรา โดยมากยิ่งกว่าเมืองอื่น ๆ"² ที่เมืองตาก ปรากฏว่า มีคนพอใจในการศึกษาแบบใหม่ ประมาณ 2 ส่วน "ที่เป็นกลางและไม่สู้พอใจนัก 3 ส่วน เพราะคนลาวมากกว่าคนไทย ไม่สู้จะนิยมอักษรไทยนัก"³

ประเด็นที่น่าสนใจอย่างหนึ่งก็คือ ประชาชนยังไม่เห็นประโยชน์ของการศึกษาแบบใหม่ที่จะมีในชีวิตประจำวันนัก เช่น รายงานจากพัทลุง ฉวางมณฑล นครศรีธรรมราช พ.ศ. 2442 ว่า

ประชุมชนในตำบลนี้ไม่รู้จักเรียนหนังสือ เพราะเป็นคนประพฤติเลวร้าย ชอบแต่ในการทำไร่ ทำนา สร้างสวนเป็นพื้น ถึงจะเอาบุตรหลานมาฝากวัดก็มี ความประสงค์ แต่เพียงจะให้อ่านหนังสือไทยขอมออกแล้ว ก็นับว่าเป็นที่สุดของวิชาหนังสือเพียงนั้น...คนในท้องที่...มักเห็นเลวว่าถึงจะมีวิชาหนังสือก็ ยังจะต้องทำไร่นากินต่อไป คนหนังสือก็เมืองบ้านนอกเอาตัวที่ไม่ได้⁴

ยิ่งในบริเวณที่เป็นพลเมืองพูดภาษาต่างออกไปจากคนไทย เช่น หัวเมืองอีสาน ในมณฑลลาวพวนมีความนิยมและความรู้ในภาษาไทยเลย เช่น ในมณฑลอีสาน พื้นเดิมมักเป็นลาวและเขมร "หนังสือไทยทั้งที่จะจับนิยมกันขึ้นตั้งแต่มีข้าหลวงในกรุงออกไปรักษา

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12/10 รายงานการตรวจจัดการคณะกรรมการศาสนาและการศึกษา มณฑลราชบุรี ร.ศ. 118

² ก.

³ ก. รายงานการจัดการศึกษา มณฑลนครสวรรค์ ร.ศ. 118

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม 12/34 รายงานการจัดการศึกษามณฑล นครศรีธรรมราช ร.ศ. 119

ราชการ...คิดประมาณตัวกันว่า มีผู้อ่านเขียนหนังสือไทยได้ ร้อยละหนึ่งหรือสอง ก็เลขพัน
ละสองหรือสามเท่านั้น¹

เมื่อดำเนินการมาได้เกือบ 2 ปี กรมหมื่นดำรงราชานุภาพได้โอนหน้าที่กลับไปให้
กรมศึกษาธิการ ดำเนินงานต่อไป² ไม่ปรากฏแน่ชัดว่าเป็นเพราะเหตุใดแต่เชื่อว่า
เพราะเกิดความยุ่งยากกับกระทรวงพระคลังในการเบิกจ่ายงบประมาณส่วนการศึกษาหัวเมือง
เนื่องจากกระทรวงพระคลังไม่ยอมรับวิธีการเบิกจ่ายแยกจากส่วนของกรมศึกษาธิการ รวม
ทั้งการปฏิเสธที่จะเพิ่มเงินงบประมาณให้ด้วย³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงเห็นชอบ ปัญหาที่ตามมาคือเรื่องการบริหารการศึกษาในหัวเมืองซึ่งกระทรวงธรรมการ
พยายามเข้าไปมีส่วนร่วมด้วย จนทำให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสไม่พอใจหลายครั้ง⁴
ในเดือน เมษายน พ.ศ. 2445 กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงมีลายพระหัตถ์ขึ้นถวายพระพร
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความน่าสนใจ คือ

การศึกษานั้นปลูกขึ้นได้โดยยาก เหตุไม่มีพื้นมาเดิม ราษฎรยังไม่ให้เห็นผล
เมื่อปลูกขึ้นได้แล้ว ก็ยังเลี้ยงรักษาให้เป็นไปได้โดยยาก เหตุผู้รู้ผู้เข้าใจ
ที่จะให้ช่วยกันมีน้อยตัว ทั้งต้องการผู้บำรุงและประคับประคองด้วย ผู้อ่านวยการ
จำต้องเหี่ยวออกไปคราวละเสมอ ใดความลำบากมาก

¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชวชิรญาณวโรรส ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า 79

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12/10 ลายพระหัตถ์
กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กรวามขัดข้องของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ 4/99
วันที่ 26 มีนาคม ร.ศ. 118

³ David K. Wyatt. The Politics of Reform in Thailand : Education in the
Reign of King Chulalongkorn. p. 249 - 250.

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12/13 (ก)
ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่ 148 วันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ. 119

การคณะกับการศึกษา รวมหน้าที่กันเช่นนี้ ถึงจัดการได้สะดวก แต่ในเวลานี้
อยู่ข้างจะหาผู้อำนวยกรให้เหมาะได้ยาก ด้วยว่าการคณะต้องการผู้อำนวยกร
ที่เจริญพระราชมายุ และเป็นหลักในพระศาสนา แต่จะหาท่านผู้ตั้งอยู่ในวัยเช่นนั้น
ให้ชำรุดในการศึกษาค่าย ก็เป็นอันยาก... การที่แยกจัดนั้น ไม่เป็นไปสะดวก
โดยส่วนเดียว ส่วนการคณะกระทรวง หรือเจ้าคณะจะบังคับการก็ไม่สะดวกใจ
ฝ่ายข้างนี้ก็ทำไม่ได้เต็มมือ ส่วนการศึกษา ข้างจะทำไปตามลำพังก็ไม่ตลอดไป
ได้ข้างกรมศึกษาธิการจะทำอีก¹

เมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติพระสงฆ์ในเคื่อนกรกฎาคม พ.ศ. 2445
(ร.ศ. 120) ได้ยกเลิกตำแหน่งผู้อำนวยกรการศึกษาหัวเมือง และให้จัดระเบียบการปกครอง
คณะสงฆ์ ตั้งพระราชคณะมณฑลขึ้นรับผิดชอบงานแทน² งานของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส
จึงเป็นงานชิ้นเริ่มต้น การจัดระเบียบในภายหลังต้องอาศัยเจ้าหน้าที่โดยตรงคือ กรมศึกษาธิการ
อย่างไรก็ดี การยอมรับบทบาทของพระสงฆ์ในการจัดการศึกษาแบบใหม่ได้มีผลลัพท์อย่างมาก
ต่อการขยายการศึกษาในหัวเมือง และเป็นการวางพื้นฐานสำหรับการแสวงหาความร่วมมือ
จากปวงชนทั่วไปในการอุดหนุนการศึกษาระยะต่อมา รวมทั้งเป็นการปลูกฝังความศรัทธา
พุทธศาสนาและศีลธรรมอันดีของประชาชน ให้แน่นแฟ้นขึ้นด้วย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 12/8 ลายพระหัตถ์
กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 1/18
วันที่ 29 เมษายน ร.ศ. 121

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 16/1 พระราช
บัญญัติพระสงฆ์

ความเคลื่อนไหวที่สำคัญอีกประการหนึ่ง นอกจากการขยายการจัดการศึกษาแบบใหม่
อย่างทั่วถึงและรวดเร็ว ในหัวเมืองภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จกลับจากยุโรปครั้งแรก พ.ศ. 2440 คือ การจัดการศึกษาเพื่อผลิตข้าราชการที่มีความ
ชำนาญงานระดับสูง ทั้งนี้เป็นผลจากการปฏิรูปโครงการการปกครองและการบริหารครั้งใหญ่
ใน พ.ศ. 2435 ซึ่งมีการจัดตั้งกระทรวงและกรมต่าง ๆ แบบใหม่ตามอย่างตะวันตกขึ้น¹
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญต่อการจัดการปกครองในหัวเมือง
อย่างมากเนื่องจากปัญหาการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งอังกฤษ
และฝรั่งเศส เมื่อมีการประชุมข้าหลวงเทศาภิบาลครั้งแรก ในเดือนมกราคม พ.ศ. 2438
(ค.ศ. 1896) พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทยความสำคัญตอนหนึ่งว่า

คือเขตแดนเราแต่ก่อนย่อมติดต่อกันอยู่กับประเทศซึ่งมีธรรมเนียมบ้านเมืองและมีกำลัง
คล้ายคลึงกันโดยรอบ แต่บัดนี้ ข้างฝ่ายทิศตะวันตกโดยโอบขึ้นไปเหนือ เมือง
เหล่านั้นตกเป็นของอังกฤษ ข้างฝ่ายตะวันออกโอบขึ้นไปเหนือ ตกเป็นของฝรั่งเศส
เมืองเรายังอยู่ในท่ามกลางประเทศซึ่งมีการปกครองอย่างกวัดข้นและมีกำลังมากกว่า
เจ้าของเดิมโดยรอบ ย่อมมีการที่เกี่ยวข้องในปลายเขตแดนอยู่เสมอ ไม่เป็น
ทางคนต่างอยู่ได้เหมือนอย่างแต่ก่อน การซึ่งจะรักษามิให้มีอันตรายทั้งภายในภายนอก
ได้มีอยู่สามประการ คือ พுகจากกันโดยทางไมตรีอย่างหนึ่ง มีกำลังพอที่จะรักษา
ความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองอย่างหนึ่ง การปกครองให้เสมอกันอย่างหนึ่ง...
การซึ่งจะให้กำลังบริบูรณ์ได้ต้องอาศัยความปกครองให้ราษฎรได้ทำมาหากิน
โดยสะดวกได้รับผลประโยชน์อันเกิดขึ้นจากแผ่นดิน ซึ่งจะไ้มาเสียภาษีอากร
จึงจะเป็นกำลังบ้านเมืองได้ เพราะฉะนั้นการที่จะปกครองรักษามันเมืองให้
แข็งแรงเรียบร้อยและบำรุงประโยชน์ในทางหากินค้าขายของราษฎรเมือง
จึงเป็นหัวใจเป็นยอดของความตั้งมั่นแห่งพระราชอาณาเขตรนี้²

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย หน้า 30-32

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ม.2.11/1 สำเนาพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ที่ 143/454
วันที่ 18 มกราคม ร.ศ. 114

การปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 มีผลในการรวมอำนาจปกครองส่วนภูมิภาคมากขึ้น
ต่อรัฐบาลกลางด้วย โดยการจัดตั้งระบบเทศาภิบาลขึ้นและยกเลิกระบบ "กินเมือง" แบบโบราณ¹
ความเปลี่ยนแปลงด้านการปกครองทำให้เกิดความจำเป็นต้องใช้ข้าราชการที่มีความรู้ความสามารถ
สูงกว่าระดับเสมียนแบบเก่าและต้องเป็นข้าราชการที่มีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ด้วย
สำหรับทำงานในกระทรวงต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกระทรวงมหาดไทย พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสสั่งให้กระทรวงธรรมการร่างโครงการเพื่อจัดตั้ง
โรงเรียนผลิตข้าราชการพลเรือนขึ้นในเคียนพุดสิจิกายน พ.ศ. 2439² แต่โครงการดังกล่าว
ต้องระงับไป³ คงมีแต่เพียงการจัดตั้งโรงเรียนสอนกฎหมายของกระทรวงยุติธรรมขึ้นใน
พ.ศ. 2440 โดยพระเจ้าลูกพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์⁴ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวง
ราชบุรีดิเรกฤทธิ์)

¹ ฤๅ เทษ บุนนาค "การปกครองแบบเทศาภิบาลเป็นระบบปฏิบัติหรือวิวัฒนาการ"
ใน ขบด ร.ศ. 121 หน้า 1 - 14

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.5/7 หนังสือเจ้าพระยา
ภาสกรวงศ์ กราบทูลกรมหมื่นสนมอมรพันธุ์ ที่ 100/5782 วันที่ 30 พฤศจิกายน
ร.ศ. 115

³ ฤๅ. หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบทูลกรมหมื่นประวิตรวัดโรคม ที่
16/1125 วันที่ 21 พฤษภาคม ร.ศ. 116

⁴ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ที่ ศ.5/1 หนังสือพระองค์
เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 57/5808
วันที่ 27 มกราคม ร.ศ. 117

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) ซึ่งขณะนั้นยังเป็นอัครราชทูตไทยประจำประเทศอังกฤษ เมื่อเดือนมกราคม พ.ศ. 2441 (ค.ศ. 1899) กล่าวถึงความซาดเคลื่อนข้าราชการตำแหน่งสำคัญ ความตอนหนึ่งว่า

ก้วยความรู้สึกชักสนยอมเกิดขึ้นแก่พวกเราทั้งหลาย ไม่เฉพาะ ตัวเราเอง บรรดาผู้ที่ต้องมีหน้าที่ราชการสำคัญที่ต้องใช้คนมาก อย่างเช่นกรมหมื่นดำรง ซึ่งมีหน้าที่ต้องจัดข้าราชการเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ข้าหลวงประจำเมือง ซึ่งต้องเปลี่ยนต้องแซมปีละหลาย ๆ สิบคน หรือทั้งร้อย กรมหมื่นมเหศวร ซึ่งต้องส่งข้าหลวงคลั่งไปประจำหัวเมือง ซึ่งตั้งขึ้นใหม่ปีละหลายสิบคน เป็นตัวผู้รื้อร่นรบเร้า เราอยู่ไม่ได้ซาด ... ทกลงเป็นใจความว่าในเมืองเราเวลานี้ ไม่ชักสนอันใดยิ่งกว่าคน การเจริญอันใดจะเป็นไปไม่ได้เร็วก็เพราะเรื่องคนน้อยอย่างเกี่ยว เพราะเหตุชักสนเช่นนี้ จึงจำต้องใช้ฝรั่งในที่ซึ่งคนเรายังมีความรู้และความสามารถไม่พอ แต่การใช้ฝรั่งนั้นไม่ใช่เป็นการง่าย และก็รู้ชักเจนนอยู่ในใจก้วยกันว่าเขาเป็นคนต่างภาษาต่างชาติ จะซื้อตรงจงรักภักดีอะไรต่อเราหนักหนาที่ชั่วแต่มาหาทรัพย์กลับไปบ้าน ... อย่างไร ๆ ก็คงต้องนับว่าเป็นเพื่อนกินไม่ใช่เพื่อนตายเกือบจะทั้งนั้น¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ในเดือนกุมภาพันธ์ว่า การใช้ฝรั่งนั้นยังอาจทำให้เกิด "การผูกซาด" การงานในกระทรวงต่าง ๆ² ทรงกล่าวต่อไปว่า "แต่ครั้นเราจะไม่ใช้ฝรั่ง คนเรานั้นไปไม่ไหวจริง ๆ ไม่ใช่ไม่ไหวก้วยกำลังวังชา ถูกความคิดความสามารถไม่ไหวก้วยมันไม่มี

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เล่ม 2 หน้า 145 - 147

² ก. หน้า 162 - 163

ความรู้เสียเลย"¹ ทรงเห็นว่าการใช้ฝรั่งนั้นเหมือน "ยาเข้าเดิน"² กรมหมื่นคำรงราชานุภาพ ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ในเดือนเมษายน พ.ศ. 2442 เกี่ยวกับการขาดแคลน ข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ ในหัวเมืองว่า "คิดดูในเวลาที่ยื่นจดหมายนี้จะต้องการตัวข้าหลวงเทศาภิบาล 2 คน ต้องการตัวผู้ว่าราชการเมืองไม่ต่ำกว่า 5 คน จะต้องการปลัดไม่ต่ำกว่า 15 คน และจะต้องการตัวนายอำเภอซึ่งเป็นคนสำคัญท่านองเจ้าเมืองในเวลานี้ราว 30 คน ยิ่งหาตัวไม่ได้"³ ทรงพระวิตกในการต้องจ้างฝรั่งมารับราชการว่า "เหมือนสูบฝิ่น แรก ๆ สูบ มีคุณบ้าง ถ้าสูบติดไปปลายมือก็ลงแดงได้เหมือนกัน... เมืองไทยจะเป็นเมืองฝรั่ง ไปสักวันหนึ่ง โดยเราไม่รู้ตัวและไม่ต้องมือกองทัพฝรั่งยกมาตี... การที่เป็นอยู่ดังนี้เป็นทางที่อาจจะเป็นอันตรายได้ในภายหน้า"⁴ ทรงเห็นว่า การศึกษาจะ "เป็นเครื่องมือสำหรับกู้บ้านกู้เมือง... เป็นการสำหรับชาติบ้านเมืองและอิสรภาพของเมืองไทย"⁵ ในที่สุดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เดินทางกลับเข้ามารับงานการจัดตั้ง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เล่ม 2 หน้า 145 - 147

²ก. หน้า 165 - 166

³ก. หน้า 228 - 229

⁴ก. หน้า 230

⁵ก. หน้า 231 - 232

โรงเรียนข้าราชการพลเรือนร่วมกับกรมหมื่นคำรงราชานุภาพในปลายปี พ.ศ. 2442¹ อนึ่ง การใช้ฝรั่งนอกจากจะก่อให้เกิดปัญหาก็กล่าวแล้วยังต้องเสียค่าจ้างแพงและไม่ทราบพื้นฐานความต้องการของไทยที่พอควร ถึงเช่นกรณีของ มร.แคมป์เบล (J.G.D. Campbell) ที่ปรึกษากระทรวงธรรมการระหว่างปี พ.ศ. 2442 - 2444 ที่เสนอรายงานย่อเกี่ยวกับการศึกษาของไทยโดยแนะนำให้เพิ่มการสอนภาษาอังกฤษขึ้นทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองขยายและปรับปรุงคุณภาพโรงเรียนมัธยมขึ้นและจัดตั้งโรงเรียนเทคนิคและพาณิชยอื่น ๆ ขึ้นทันที² ข้อเสนอทั้งกล่าวนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชวิจารณ์ว่าไม่มีอะไรใหม่และว่า

ความคิดไม่มีถึงที่จะตั้งรกรากให้วิชาเกิดขึ้นในเมืองไทย นอกจากจะให้ไทย
พูดอังกฤษให้หมด มีเงินแผ่นดิน 30 ล้าน แบ่งตั้งโรงเรียนครึ่งหนึ่ง ในเงิน
ครึ่งหนึ่งนั้นใช้ค่าจ้างครูฝรั่ง 8 ส่วน ครูไทยส่วนหนึ่ง เด็กไม่ต้องเรียน
ภาษาไทย ผู้ไม่เหินพันจากที่รู้แล้วแลได้คึกแล้ว ซึ่งกระทรวงไม่ทำสำเร็จ
ไปเท่านั้น³

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เล่ม 2 หน้า 195 - 196, หน้า 217 - 218

²กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 2/5 หนังสือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ กราบทูลกรมขุนสมมทอมรพันธ์ ที่ 8/2277 วันที่ 17 สิงหาคม ร.ศ. 120

³ก. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ที่ 8/407 วันที่ 18 สิงหาคม ร.ศ. 120

โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือนนี้ในระยะแรกมุ่งผลิตข้าราชการเพื่อรับราชการในกระทรวงมหาดไทย มีกรมหลวงคำวรางราชานุภาพทรงเป็นผู้บัญชาการ และพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์เป็นอธิบดี นักเรียนจะถวายตัวเป็นมหาดเล็กในปีที่สองของหลักสูตร 3 ปี นักเรียนรุ่นแรกที่ถวายตัวเป็นมหาดเล็กมี 7 คน¹ เมื่อสิ้นปี พ.ศ. 2443 มีนักเรียนสำเร็จการศึกษา 17 คน ออกรับราชการในกระทรวงมหาดไทยและมีนักเรียนเข้าเรียนขณะนั้น 182 คน² หลักสูตรที่สอนนอกจากความรู้เกี่ยวกับหนังสือไทยแล้วยังมีวิชาการปกครองท้องที่ กฎหมาย ภูมิศาสตร์ และประวัติศาสตร์ ขบธรรมเนียมมหรราชสำนัก รวมทั้งการฝึกงานภาคสนามด้วย³ โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือนนี้ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนมหาดเล็กในเคียนเมษายน พ.ศ. 2445⁴ และจะเป็นต้นเค้าของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยซึ่งเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของไทยในปี พ.ศ. 2459⁵

ความจำเป็นที่จะต้องมีการข้าราชการที่มีความรู้ในวิชาการแบบใหม่ในกระทรวงต่าง ๆ ทำให้มีการจัดตั้งโรงเรียนพิเศษขึ้นอีกหลายแห่งนอกจากกระทรวงธรรมการ เช่น โรงเรียนราชวิทยาลัย โรงเรียนไพบรณีย์ไตรเลขา โรงเรียนนายร้อยทหาร - คำรวจ โรงเรียนกฎหมาย โรงเรียน

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 5/8 ลายพระหัตถ์
กรมหลวงคำวรางราชานุภาพ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 343/9347
วันที่ 25 มีนาคม ร.ศ. 119

² ก.

³ ก.

⁴ วุฒิชัย มุลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 79

⁵ ก. หน้า 82

กระทรวงเกษตร เป็นต้น ในปี พ.ศ. 2454 มีจำนวนนักเรียนพิเศษเหล่านี้กำลังศึกษาอยู่ 2,815 คน และสำเร็จการศึกษาระหว่าง 5 ปี ที่ผ่านมา 2,200 คน¹ เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 6 มีรายงานในปี พ.ศ. 2465² ว่า โรงเรียนพิเศษเหล่านี้ได้แก่ โรงเรียนในพระบรมราชูปถัมภ์ (มหาดเล็กหลวง กรุงเทพฯ และเชียงใหม่, พระราชวังหลวงและราชวิทยาลัย) โรงเรียนนายสิบ และนายร้อยทหารบก โรงเรียนนายเรือ โรงเรียนกฎหมาย โรงเรียนนายร้อยตำรวจและโรงเรียนไปรษณีย์โทรเลข มีนักเรียนศึกษาอยู่ 2,431 คน และสำเร็จการศึกษาในระยะ 5 ปี ที่ผ่านมา 1,009 คน³ จำนวนนักเรียนที่ศึกษาวิชาค่านาฬารกำลังศึกษาอยู่มีมากที่สุดคือ 992 คน รองลงมาคือ นักเรียนกฎหมาย 813 คน⁴

เมื่อการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกอ่อนคลาลงในช่วง 10 ปีสุดท้ายของรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้รัฐบาลมีโอกาสและเวลาที่จะขยายจุดมุ่งหมายของการศึกษาให้กว้างขวางออกไปอย่างจริงจังด้วย⁵ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

¹ วัชรชัย มุลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 170 (อ้างอิงจาก ประวัติศาสตร์แห่งการศึกษาในประเทศไทยสยาม หน้า 62 ก. โดย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและยอนสัน)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 แฟ้ม ศ. 1/24 รายงานกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2465

³ ก.

⁴ ก.

⁵ เทช บุณนาค "ประมวลเหตุการณ์สำคัญที่มีอิทธิพลต่อการจัดการศึกษาของไทยระหว่าง พ.ศ. 2367 ถึง พ.ศ. 2459" ใน ชุมนุมทางวิชาการ : บทเรียนจากการจัดการศึกษาในรอบร้อยปีที่ผ่านมา หน้า 10 - 11

รัชกาลที่ 6 ทรงหันมาสนพระทัยในการจัดการศึกษาและประสิทธิภาพในการทำงานของข้าราชการและเสนาบก็อย่างจริงจัง พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ซึ่งขณะนั้นทรงศึกษาอยู่ ณ ประเทศเยอรมนีในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2444 เกี่ยวกับความบกพร่องในการทำงานของเสนาบดีไทยว่า "เสนาบดีทุกวันนี้เหมือนควายที่หิ้อย ถ้าวุคเดือนเช้าเดือนกระดกก็หุยกบค้องกันเสียหมด จะผิดก็เปลี่ยนก็ไม่มีคน พอเห็นเมืองไทยจะล้มเสียเพราะเรื่องนี้เป็นแน่แล้ว"¹ ขณะเดียวกันก็มีสามัญชนคนสำคัญคือ เทียนวรรณ (ท.ว.ส.วรรณโก) ซึ่งเป็นปัญญาชนนักชาตินิยมของไทยเรียกร้องให้รัฐบาลเอาใจใส่ในการจัดการศึกษาให้แก่ราษฎรทั่วไปอย่างจริงจัง ท่านกล่าวว่า "โรคของสามัญชน" นั่นคือการที่

ผู้ราษฎรเป็นคนโง่เขลาปราศจากสติปัญญาวิชาความรู้ มีสันดานหยาบช้าสามานย์ ประกอบการทุจริตชั่วร้ายต่าง ๆ เติบโตด้วยการเล่นการพนันอันไม่เป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติ ศาสนาและบ้านเมืองของตน ครั้นยากจนชักสนับแค่นใจก็หันลงมือโกงเบียดบังยักยอก ครั้นมือโกงเบียดบังยักยอกไม่สะดวกเข้าก็หันลงมือปล้นฆ่าฟันเอาตรง ๆ ไม่มีความเกรงขาม²

¹พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทธานามารศรี พระอรรคราชเทวี พิมพ์ในงานพระเมรุจอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต 10 เมษายน พ.ศ. 2493 หน้า 35

²ชัยอนันต์ สมุทวณิช สรณิพนธ์ของเทียนวรรณ หน้า 40 (อ้างอิงจาก ทูลวิภาคนจนกิจ เล่มที่ 4 วันที่ 16 เมษายน ร.ศ. 123)

ท่านเห็นว่าการปกครองบ้านเมืองจะมั่นคงและเจริญรุ่งเรืองได้มิใช่เพราะมีผู้นำที่มี
การศึกษาดี มีความคิดก้าวหน้าเท่านั้น จะต้องทำให้ราษฎรซึ่งเป็น "สายโลหิต" ของแผ่นดิน¹
มีความรู้ความฉลาดทัดเทียมกับผู้นำเพื่อจะได้ร่วมแรงร่วมใจกันสร้างความเจริญก้าวหน้าแก่
ประเทศส่วนรวมด้วย เทียนวรรณ กล่าวไว้ว่า

ถ้าราษฎรอ่อนร่นคิดชั่วร้ายทุกซทุกซโหมหนักรั่วรอนปราศจากโอกาสอันดี ไม่มี
ช่องที่จะไ้เล่าเรียนศึกษาแสวงหาทรัพย์สมบัติความสุข ไม่มีสติปัญญาแลวิชา
ความรู้ ไม่มีทรัพย์แลเวลารว่างเปล่า คิดซัดไม่มีโอกาสสะดวกในการศึกษา
เล่าเรียน และการแสวงหาทรัพย์สมบัติความสุข รับแต่ความยาก คิดซัดครอน
เกือบรอนอยู่เสมอ ๆ ไป ในอันไซ้ที่ ... แปลว่า เกือบรอนจนมัว¹

เทียนวรรณ ย้ำว่า "ถ้าราษฎรฉิบโรยลำบาก ยากจนซัดสน เกือบรอนโง่เขลา
เป็นคนชั่ว คนพาลอยู่แล้ว ไซ้แต่ตัวเขาจะถึงความวินาศ กำลังแผ่นดินก็จะพลอยอ่อน
เพลี้ยเสียหายไปด้วย จนถึงจะตั้งค่างเป็นเอกราชอยู่ไม่ได้ เพราะราษฎรโง่เขลา
ยากจนและเป็นพาล"²

¹ ชัยอนันต์ สมุทวณิช สรณิพนธ์ของเทียนวรรณ หน้า 40 (อ้างอิงจาก
ตุลวิภาคพจนกิจ เล่มที่ 4 วันที่ 16 เมษายน ร.ศ. 123) หน้า 36

² เกลาส์ โรเซนแบร์ก เทียนวรรณกับการพัฒนาชาติไทย เอกสารประกอบการ
ปาฐกถาทางวิชาการ วันที่ 30 กันยายน 2524 หน้า 13 (อ้างอิงจาก ศิรินจนภาค
หน้า 1022)

แนวความคิดและสภาพการณ์ต่าง ๆ ที่เปลี่ยนแปลงไปยังรวมถึงการเกิดกบฏต่อต้านการปฏิรูป การปกครองส่วนภูมิภาคขึ้นใน พ.ศ. 2445 คือ กบฏผู้มีบุญภาคอีสาน กบฏเจ็ยเมืองแพะ และพระยาแขกเจ็ดหัวเมืองคบคิดกบฏ¹ ซึ่งในแง่หนึ่งเป็นเพราะราษฎรไม่คุ้นเคยต่อการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ ที่รัฐบาลหลอกลวงนำไปใช้ในหัวเมืองและถูกชักจูงโดยผู้นำท้องถิ่นที่สูญเสียผลประโยชน์² การบุกรุกระบบไพร่ซึ่งดำเนินมาโดยลำดับ³ และการเปลี่ยนฐานะของพลเมืองจากการต้องขึ้นสังกัดมูลนายมาเป็นพลเมืองของชาติที่มีสิทธิเท่าเทียมกัน และต้องจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ อันเป็นรากฐานของการปกครองท้องถิ่นแบบใหม่จะประสบความสำเร็จได้ต้องประกอบด้วยพลเมืองที่มีความรู้ความฉลาดและจงรักภักดีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทุกส่วนของประเทศ⁴ ดังนั้น การปฏิรูปการศึกษาของประชาชนจะต้องดำเนินการอย่างแข็งขันจริงจังมากขึ้นทั้งต้องวางจุดหมายให้กว้างขวางขึ้นกว่าการผลิตข้าราชการ

ความเคลื่อนไหวที่สำคัญใน พ.ศ. 2445 คือการเปลี่ยนแปลงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์กราบถวายบังคมลาออกในเดือนเมษายน พ.ศ. 2445 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งพระยาวิภาวดีการบกิจ(ม.ร.ว.คลี สุทัศน์ ณ อยุธยา ค่อมมาโดได้เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นที่เจ้าพระยาวิภาวดีรังสิต) ขึ้นดำรงตำแหน่งแทน พระยาวิสุทธีสุริยศักดิ์ เป็นปลัดทูลฉลอง และอธิบดีกรมศึกษาธิการแทนพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ พร้อมกันนี้เมื่อประกาศใช้พระราชบัญญัติพระสงฆ์ได้ออนการจัดการศึกษาหัวเมืองมาอยู่ในความรับผิดชอบของกรมศึกษาธิการ

¹ ฎรายละเอียดใน เศษ มุนนาค ขบถ ร.ศ. 121 102 หน้า

² ฎ. หน้าค่านำ (ไม่มีเลขหน้า)

³ ฎ อัญชลี สุสาธิต ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่องสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 276 - 292

⁴ Tej Bunnag. The Provincial Administration of Siam, 1892 - 1915.

3. แนวความคิดในการจัดการศึกษาของชาติและความเป็นเอกภาพของชาติ

เมื่อกระทรวงธรรมการเข้ารับงานการศึกษาหัวเมืองค่วย ใน พ.ศ. 2445 ทำให้มีโรงเรียนในความรับผิดชอบ 376 โรงเรียน นักเรียน 22117 คน¹ (หัวเมืองมีโรงเรียน 300 โรง นักเรียน 14,917 คน) งานการศึกษาซึ่งพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์รับผิดชอบโดยตรงจึงขยายออกไปมาก และจำเป็นต้องทบทวนและวางแผนสำหรับการจัดการศึกษาทั่วประเทศเป็นการศึกษาของชาติให้ชัดเจน มีสิ่งที่น่าสนใจประการหนึ่งคือ การส่งคนไปศึกษาแบบแผนการจัดการศึกษาของญี่ปุ่น ระหว่างเดือนธันวาคม-มกราคม พ.ศ. 2446 รายงานการตรวจการศึกษาของญี่ปุ่น โดยหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ต่อมาได้รับบรรดาศักดิ์เป็นที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ในสมัยรัชกาลที่ 6) น่าสนใจมาก² และมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการวางแผนการศึกษาที่พระยาวิสุทธิการบดี นำขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเดือนกันยายน พ.ศ. 2445³ ถึงที่กรรมการตรวจการศึกษาแล้วไว้ในรายงานว่า ขณะนั้น

¹ David K. Wyatt. The Politics of Reform in Thailand : Education in the Reign of King Chulalongkorn. p. 387 (Appendix A.)

² ฎีกา กองจดหมายเหตุกรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2/9 รายงานหลวงไพศาลศิลปศาสตร์ เรื่องการศึกษาแห่งประเทศญี่ปุ่น ร.ศ. 121 (รายงานนี้ยาว 108 หน้า กระดาษพิมพ์)

³ ฎีกา พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ 17 มีนาคม 2507 หน้า 92-121 (มีร่างโครงการฯ เพื่อปรึกษาเป็นการภายในก่อนในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2445)

ญี่ปุ่นได้วางแผนการศึกษาของชาติลงแล้ว โดยประมวลจากแผนการศึกษาของชาติต่างๆ ในยุโรปและอเมริกา แล้วกำหนดวางลงเป็นแผนการศึกษาชาติญี่ปุ่น "คณะข้าหลวง ... ประสพโอกาสได้ ใ้ช้มือเป็นจากแผนการศึกษาของชาติญี่ปุ่น ซึ่งเป็นแผนรวมที่ใหม่ที่สุดในเวลานั้น" ¹

ใน "ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของกระทรวงธรรมการ" ร.ศ. 121 ² ได้แบ่งการจัดการศึกษาออกเป็น 3 ระดับ อย่างชัดเจนคือ ประถมศึกษา มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา (ประโยค 1, 2 และ 3) ทั้ง 3 ระดับแบ่งออกเป็นสายสามัญศึกษาและวิสามัญศึกษา (เรียกลายวิสามัญว่า ประถมศึกษาพิเศษ มัธยมศึกษาพิเศษ และอุดมศึกษาพิเศษ) สำหรับ การศึกษาระดับประถมศึกษา แบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ มูลศึกษา ซึ่งสอนในวัดสำหรับ ความรู้อ่านออกเขียนได้ขั้นต้น และระดับประถมศึกษา ซึ่งจะจัดขึ้นเมื่อท้องที่ใดจัดมูลศึกษา บริบูรณ์แล้ว มัธยมศึกษาที่รัฐบาลจะดำเนินการเอง โรงเรียนประถมศึกษาที่จัดตั้งขึ้นแล้วจะ ได้รับความอุดหนุนจากรัฐบาลด้วย ส่วน "ความเห็นที่จะจัดการศึกษารัตนโกสินทร์ 121 การศึกษาในส่วนภูมิภาค" ³ กล่าวว่า จะตั้งโครงการศึกษาให้เป็นเอกภาพ เป็น "การ ศึกษาของประเทศสยาม" (National system of education of Siam) ให้เป็น แบบแผน ในความเห็นนี้ ได้อธิบายอย่างละเอียดเกี่ยวกับแผนการศึกษา ซึ่งแบ่งเป็น สามัญศึกษา และวิสามัญศึกษา สำหรับวิสามัญศึกษากล่าวถึงประถมศึกษาพิเศษที่จะสอนการช่าง

¹ วชิรชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 151 (อ้างอิงจาก ความเป็นมาของแผนการศึกษาชาติ) หน้า 23 ของกระทรวงศึกษาธิการ)

² พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ 17 มีนาคม 2507 หน้า 95-105

³ ก. หน้า 106 - 121

เพาะปลูก มัธยมศึกษาพิเศษ สอนวิชาชีพชั้นสูง ซึ่งขณะนั้นเทียบได้กับโรงเรียนนายร้อย โรงเรียนกฎหมาย โรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ เป็นต้น เกี่ยวกับการขยายการศึกษาให้แพร่หลาย ได้ยืนยันอย่างชัดเจนว่า วัดจะเป็นสถานศึกษาระดับประถมศึกษาต่อไปตามประเพณีเดิม รัฐบาล จะอุดหนุนในด้านการสอน การตรวจตรา และการพิมพ์แบบเรียน ซึ่งยังจะเป็นการประหยัดเงิน ของรัฐด้วย มูลศึกษาในวัดกำหนดว่าสอนหนังสือไทย เลข ภูมิศาสตร์ และธรรมจริยา ¹ ที่น่าสังเกตคือมีข้อความตอนหนึ่งว่า

"โดยที่รัฐบาลยอมจะประสงค้อยู่ว่า ต่อไปข้างหน้า ให้ราษฎรแทบทั่วทั้งพระราช อาณาจักรได้มีวิชาสำหรับตัวแทบทุกคน เพื่อที่จะให้ประชาชนทั้งปวงรู้จักประกอบ กิจการงานโดยสมควรแก่ฐานะรูป และสติปัญญาประพฤติกการท่ามาหาเลี้ยงชีพ โดยชอบธรรม สรรวมความสงบราบคาบแก่บ้านเมือง และประกอบการค้าขาย ให้เจริญยิ่งขึ้น " ²

การยอมรับว่าวัดเป็นสถานที่เล่าเรียนโดยให้ท้องถิ่นเข้ามาร่วมอุดหนุน การจัด การศึกษาระดับประถมศึกษายังเป็นแนวความคิดใหม่ในการจัดและขยายการศึกษาของ กระทรวงธรรมการ ซึ่งเป็นแนวความคิดที่ผู้นำทางการศึกษาของไทยนับแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส และกรมหลวงดำรงราชานุภาพทรง

¹ พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ 17 มีนาคม 2507 หน้า 119

² ก. หน้า 112 และ "กฎเกณฑ์การศึกษา" ใต้ในหน้า 137

สนับสนุนมาโดยตลอด ปรากฏการณ์ที่น่ายินดี ก็คือความนิยมของประชาชนต่อการศึกษาระบบใหม่ มีมากขึ้นเรื่อย ๆ ในมณฑลต่างๆ มีรายงานเกี่ยวกับการบริจาคเงินเพื่อสร้างโรงเรียน จ้างครูสอน การอุทิศแรงงาน และสิ่งของเพื่อสนับสนุนการจัดการศึกษาอย่างมาก ที่น่าสนใจ คือการบริจาคมั่งแรงจูงใจจากความศรัทธาในศาสนาด้วย รายงานที่ไม่ค่อยสมบูรณ์ ซึ่งรวบรวมได้ระหว่าง พ.ศ. 2441 - 2453 ระบุว่า มีการบริจาคเงินเพื่อการศึกษาเกือบ 200,000 บาท¹ จากคนทุกระดับของสังคมไทย

อย่างไรก็ดี ความเคลื่อนไหวที่สำคัญประการหนึ่ง ใน พ.ศ. 2448 คือ ความพยายามที่จะขยายความร่วมมือช่วยเหลือการศึกษาจากภายนอกกระทรวงธรรมการให้มากขึ้น พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ อธิบดีกรมศึกษาธิการ และปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า การจัดการศึกษาต่อไปควรจัดเป็น 2 แผนก คือ "การศึกษาสำหรับที่จะให้ราษฎรทั่วไปได้ความรู้วิชาซึ่งควรจะเป็นพื้นฐานสำหรับพลเมือง ... จัดเป็นสามัญศึกษาแผนก 1 กับสอนวิชาความรู้สำหรับผู้ที่มิใช่ชาวณะและอุบิฉัยที่จะทำการงานเป็นพิเศษต่าง ๆ เป็นต้น ว่า ทำการช่าง การเพาะปลูก การค้าขาย ... เป็นศึกษาพิเศษแผนก 1"² แต่การจัดการเช่นนี้เป็นเรื่องสำเร็จได้ยาก เพราะจะใช้เงินมากจึงต้องขอให้ผู้มีอำนาจการศึกษา" มาเตรียมวางแผนด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย³ พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ และกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสให้ช่วยเหลือ

¹ วิชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 หน้า 376 (ตารางที่ 7 ซึ่งรวบรวมจากเอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.5/1-75 โรงเรียน)

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2/5 หนังสือพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 129 วันที่ 22 พฤศจิกายน ร.ศ. 124

³ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ ที่ 14/1262 วันที่ 6 ธันวาคม ร.ศ. 124

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงมีลายพระหัตถ์ถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในต้นเดือนมกราคม พ.ศ. 2448 ¹ โดยทรงอภิปรายปัญหาการศึกษาอย่างกว้างขวาง และเกี่ยวพันไปถึงการเปลี่ยนแปลงทางบ้านเศรษฐกิจและสังคมของไทยด้วย ปัญหาที่กล่าวถึงเหมือนว่าจะไม่ปรากฏชัดเจนมาก่อน ทรงเริ่มต้นว่า "อาตมภาพเห็นว่า การศึกษาเป็นสิ่งสำคัญ ในชั่วปุ่นเดียว อาจทำความเปลี่ยนแปลงได้ทั้งข้างดีข้างเสีย แลผลไม่ปรากฏทันที ต้องอาศัยความคาดหมายเหตุการณ์ข้างหน้าเป็นที่ตั้ง ลำพังอาตมภาพเองก็ไม่สามารถตลอดไม่แน่แก่ใจในมติของตน" ² พระองค์ทรงทบทวนการจัดการศึกษาของไทยที่เป็นมาตั้งแต่โบราณจนเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงจัดการศึกษาแบบใหม่ขึ้น ในระยะแรกเน้นความรู้หนังสือเพื่อการเป็นเสมียนรับราชการ เมื่อราษฎรนิยมการรับราชการมากขึ้นโดยใช้วิชาหนังสือจึงละเลยไม่สนใจงานอาชีพของตระกูล "เหตุคั้งนั้น การศึกษาวิชาหนังสือในชั้นนี้ของพวกบุตรราษฎรไม่เป็นอันโยงกับการศึกษาพิเศษสำหรับงานาณการของตระกูล กลับเป็นเครื่องเปลี่ยนที่นรานไปในทางใหม่" ³ ความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ "พาให้คนมุ่งหมายเกินกว่าพื้นเดิม เมื่อไม่สำเร็จก็กลับโทษไปกว่าพื้นเดิม" ⁴ คั้งนั้นทางแก้ไขคือ "ควรจะหาอุบายห้ามกันอย่างไร อย่าให้คนทั้งการอื่น ๆ เสีย และพากันทุ่มเทเข้ามาในการ (ราชการ) นี้" ทรงกล่าวว่า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2/5 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 10/201 วันที่ 2 มกราคม ร.ศ. 124

² ก.

³ ก. (ขีดเส้นใต้โดยผู้เขียน)

⁴ ก.

การศึกษาควรจัดให้สอดคล้องความต้องการของบ้านเมือง แม้ความรู้จะสูงหรือแม้เป็นประโยชน์ในประเทศอื่น แต่ที่นี้ยังไม่ต้องการเลย หรือยังไม่แลเห็นว่า จะต้องการเมื่อไร ก็ยังไม่จำเป็นจะจัด...ความต้องการกับความจำเป็นที่สอดคล้องกัน ผลจึงจะสำเร็จ ไม่เช่นนั้นความเหลือเปล่าหรือความขาดแคลนก็จำต้องมี ¹

ความสำคัญของความเห็นเกี่ยวกับการศึกษาของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส คือการเสนอให้รัฐบาลสนใจในการจัดการศึกษาเพื่อปรับปรุงอาชีพของราษฎรทั่วไปอย่างชัดเจน มิให้คนหนุ่มเฒ่าเข้ามาใ้หนังสือเป็นอาชีพหรือมุ่งจะเปลี่ยนพื้นเพตนเองมารับราชการแต่อย่างเดียว นับได้ว่าเป็นการแสดงความเห็นที่นำรับฟังอย่างยิ่งสำหรับการวางโครงการศึกษาของชาติให้แก่ประชาชนทั่วไป และจะเป็นแนวความคิดที่ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางของนักการศึกษาไทยระยะต่อมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อการรู้หนังสือแพร่หลายมากขึ้นและงานราชการอึดอัดแล้ว ผู้รู้หนังสือแต่อย่างเดียวย่อมไม่สามารถจะใช้ความรู้ทางหนังสือประกอบอาชีพหรือเปลี่ยนพื้นเพของตนได้ ²

กรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงนำความเห็นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในเดือนเมษายน พ.ศ. 2449 ³ ทรงกล่าวถึงปัญหาการศึกษาแคบกว่า และมุ่งผลในทางปฏิบัติมาก ทรงกล่าวว่า

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2/5 ลายพระหัตถ์กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ 10/261 วันที่ 2 มกราคม ร.ศ. 124 (ความเห็นถึงกล่าวมีพิมพ์ใน การศึกษาศาสตร์ โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส หน้า 67-8)

² ก่อนหน้านั้นใน พ.ศ. 2441 ได้มีความเห็นของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เสนอจัดการศึกษาศิลปศาสตร์ (Industrial School) เพื่อปรับปรุงอาชีพของราษฎร แต่ขณะนั้นรัฐบาลไม่มีทุนและคณะจะดำเนินการจึงระงับไป ถูกกองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 2/3 ความเห็นที่จะจัดตั้งการศึกษาศิลปศาสตร์เพื่อปรับปรุงทางเลี้ยงชีพของมหาชน ร.ศ. 117

³ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2/5 ลายพระหัตถ์กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ 308/11671 วันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 125

ธรรมชาติที่จะบำรุงรักษาย่านเมืองของชนชาติใดให้เจริญถาวร
อยู่ในความเป็นอิสภาพของชาตินั้นได้มั่นคงนั้น รัฐบาลจะคิดอ่าน
ประการใดในทางอุปถัมภ์ของราชการบ้านเมืองก็ตาม ความมั่นคง
จะมีได้โดยจริงแท้ ก็แต่เมื่อไพร่บ้านพลเมืองโดยมากมีความรู้และ
เชื่อถือในคุณค่าความจริงทางแผนอิสภาพแห่งชาติภูมิของ...ว่าโดยย่อ
ความมั่นคงในความเจริญ และความเป็นอิสภาพของบ้านเมืองย่อม
ต้องอาศัยอยู่ในคุณสมบัติของไพร่บ้านพลเมืองเป็นสำคัญ... (ทรงเจริญ
ในคุณสมบัตินั้น) ก็แต่ด้วยได้โอกาสเล่าเรียนรู้เห็นวิชาคุณค่าสมควร...
กล่าวคือ การศึกษา ... เป็นการสำคัญอย่างยิ่งในการบ้านเมืองซึ่ง
รัฐบาลจะต้องเป็นธุระลงมาก ¹

ทรงกล่าวว่าที่ผู้ป็นเจริญก้าวหน้าก็เพราะการศึกษา และตามความเห็นของ
กรมหลวงดำรงราชานุภาพในการจัดการศึกษาต่อไปนี้ จำเป็นต้องอาศัยวัด ให้
สามารถสอนได้มากขึ้น (ขณะนั้นยังมีวัดที่จัดสอนไม่ได้อยู่มาก) อีกประการหนึ่งคือ
การเก็บเงินค่าเล่าเรียนสำหรับการศึกษาระดับสูงกว่าสามัญ (คือประถมศึกษา) จัดเป็น
"สาธารณะศึกษา" ทรงเห็นว่าราษฎรควรได้เล่าเรียนตามอัธยาศัยของตระกูล รัฐบาล
ควรอุดหนุนการศึกษาในวัดในค่านหนังสือ การตรวจตราการสอน... ส่วน
การศึกษาของเด็กหญิงนั้นเป็นเรื่องยาก ควรรอไว้จัดทางฝ่ายเด็กชายก่อน ในตอนหนึ่ง
ทรงกล่าวว่าการจัดการศึกษาให้แพร่หลายทั่วไปนี้จะเป็นคุณประโยชน์แก่การปกครองของ
รัฐบาลกลางในหัวเมืองอย่างมากทั้งที่ทรงย้ำว่า

¹ กองจรรยาใหญ่กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2/5 ลายพระหัตถ์
กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่ 308/11671 วันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 125

ทางที่ควรจักในบางมณฑลที่อักษรและภาษายังไม่เหมือนกับหัวเมืองชั้นในนั้น
ประโยชน์ของทางราชการบังคับให้ต้องศึกษานานาและหนังสือไทยให้เหมือน
กับหัวเมืองชั้นในเป็นสำคัญเท่ากันกับหรือยิ่งกว่าที่จะสอนหนังสือและภาษาที่ใช้
อยู่ในมณฑลนั้น ๆ ¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาตอบความเห็น
ของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสและกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ว่าเป็นความเห็นที่จะเป็น
พื้นฐานการจักการศึกษาต่อไป ² ขณะเดียวกัน รัฐบาลก็วางนโยบายเกี่ยวกับการศึกษา
เพื่อผลในการรวมรัฐชาติอย่างเด่นชัดยิ่งขึ้น กล่าวคือ ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2448
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 ทรงวางพระบรมราโชบายในการจักการศึกษา
เมืองเชียงใหม่ ความสำคัญตอนหนึ่งว่า

ความมุ่งหมาย ซึ่งจะให้การศึกษาเล่าเรียนแก่พวกลาวชั้นเด็กนั้น เพื่อจะให้มีความรู้เป็น
กำลังทำราชการในบ้านเมืองของตัวเอง ถ้าหาการศึกษาไทยให้รู้ถึงขั้นนั้น จะได้
มีคนใช้และมีคนรู้ในมณฑลพ่ายพมามากขึ้นไม่จำจะต้องเอาคนไทยขึ้นไปใช้มาก

แต่ความปรารถนาใช้แต่จะให้ความรู้ส่วนอักษรวิธีอย่างเดียว หวังจะสั่งสอน
ให้รู้จักทางราชการและรู้จักความดีของการที่กลมเกลียวกับไทย การซึ่งจะเข้า
กันได้เช่นนั้น ต้องมีความคิดและความรู้ถึงกัน ความมุ่งหมายต้องเป็นอย่างเดียวกัน
คือหวังต่อความเจริญของบ้านเมืองซึ่งรวมกัน ²

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2/5 ลายพระหัตถ์
กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่ 308/11671 วันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 125

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2/10 พระราชหัตถ์
เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยาวิชิทวงศ์ฤทธิ ที่ 24/1589
วันที่ 7 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 124

ความเคลื่อนไหวในการจัดการศึกษาของชาติให้บรรลุผลสำเร็จโดยเร็วเห็นได้ชัดว่า จะต้องอาศัยความร่วมมือจากประชาชนทั่วพระราชอาณาจักรมากขึ้น ทั้งนี้เพราะความขาดแคลนเงินงบประมาณซึ่งกระทรวงพระคลังไม่อนุมัติให้เพิ่มขึ้น¹ อย่างไรก็ตามแนวทางแก้ไขปัญหาวางเงินสำหรับการจัดการศึกษาในท้องถิ่นได้ทดลองดำเนินการโดยมณฑลภูเก็ตจนประสบความสำเร็จ² พระไพศาลศิลปศาสตร์ เจ้ากรมตรวจ กรมศึกษาธิการ ได้ทำรายงานการตรวจการศึกษามณฑลภูเก็ตพร้อมด้วยคู่มือการจัดการศึกษาท้องถิ่นของชุดอุปการศิลปเสริญ ข้าหลวงธรรมการมณฑลภูเก็ตด้วย³ พระไพศาลศิลปศาสตร์ย้ำความเห็นที่ว่า การจัดการศึกษาต้องดำเนินการให้วัดเป็นโรงเรียนทันที จัดตั้งกรมการจัดโรงเรียนขึ้นอย่างทั่วถึง โดยให้ประกอบด้วยกรมการจากฝ่ายปกครอง ราษฎรและวัดร่วมกัน เงินบำรุงจัดหาโดยการเรียไรที่สำคัญคือควรจัดไปพร้อมกับสุขาภิบาลด้วยจะเป็นผลดี การจัดการศึกษาให้ถือว่าเป็นการจัด "ตามวิถีสาธารณประโยชน์"

¹ Dewid K. Wyatt. The Politics of Reform in Thailand : Education in the Reign of King Chulalongkorn. p. 336 - 337

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 12/52
รายงานตรวจจัดการศึกษามณฑลภูเก็ต ร.ศ. 127

³ ก.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาตอบความเห็นของพระ
ไพศาลศิลปศาสตร์ว่า "ความคิดพระไพศาลที่จะควบคุมการเล่าเรียนเข้าในกรรมการสุขาภิบาลเป็น
ความคิดที่ถูกต้องดีมาก ขอนี้ให้หารือกับกระทรวงมหาดไทยคิดอ่านปรุ้งกันเสียให้คืบ" ¹ เมื่อมี
การร่วมมือระหว่างกระทรวงมหาดไทยกับกระทรวงธรรมการเพื่อจัดการศึกษาแก่ประชาชนแล้ว
กระทรวงธรรมการได้เสนอความเห็นวิธีการจัดการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. 128 ขึ้นกราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ² แต่กระทรวงธรรมการไม่ให้ความสำคัญแก่การ
หาเงินบำรุงการศึกษาจากประชาชนอย่างเพียงพอ และเห็นว่าความเห็นของมณฑลภูเก็ตเป็น
เพียง "สาขา" หนึ่งในการหาทางบำรุงโรงเรียนเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชวิจารณ์เรื่องนี้ ความสำคัญตอนหนึ่งว่า

ได้อ่านความคิดที่กรมศึกษาเรียบเรียงถึงรูปทดลองหมอดู เห็นว่ารูปที่ตั้ง
ขึ้นไว้นั้นงามดี แต่การที่จะสำเร็จเป็นประโยชน์ได้มากแลก็ได้เร็ว
มีความสงสัย ด้วยกรมศึกษาคิดจัดการข้างบนลงไปหาข้างล่าง
มุ่งหลังคาหาสี่เส้าแต่ไม่มีพื้น เป็นแต่จะทำพื้น ซ้ำไว้ว่าบ้าน
ก็มี บ้านไม่มีก็มี ก็เหมือนกันกับการที่คิดจัดนี้ จัดตั้งแต่โรงเรียนชั้นสูง
ลงไปจนถึงมูลศึกษาด้วยความมุ่งหมาย จะใช้เงินรัฐบาลฤาเงินผู้มี
ศรัทธา ซึ่งจะเกลี้ยกล่อมเอาได้อะไรบ้าง ส่วนการศึกษาตามวัด
เป็นแต่ว่าวัดมีอยู่ควรจะจัดได้ คิดแต่จะหาเงินในงบประมาณให้พอ
ออกไปจ่ายเงินเดือนครู เงินก็ไม่ได้พอแลไม่มีท่าทางที่จะจ่ายพอใน
ขณะใด ก็ต้องรอชดกันอยู่กับคลังเท่านั้น ... (เห็นว่า) เรื่องที่เขาคิด

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 12/52 พระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยาวิเทศวิไลไกร ที่ 2/124 วันที่ 27 เมษายน
ร.ศ. 127

² ระเบียบวิธีจัดการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. 128

จัดหาเงินโดยเรียบรายเป็นแขวงเป็นตำบล ซึ่งโรงเรียนเล็ก ๆ อย่างนั้น
จะเลี้ยงตัวได้เอง ถ้ารัฐบาลจะอุดหนุนก็แค่เล็กน้อย ความคิดนั้นเป็น
ความคิดสำคัญซึ่งเห็นได้ง่าย

ได้ทราบว่าในประเทศทั้งปวง โรงเรียนชั้นต่ำตามหมู่บ้านชนบทอยู่ใน
อำนาจของคอมมูนตามิวินิสิเปอล จัดการไปด้วยกันกับคอมมูนแล
มิวินิสิเปอล ไม่ได้ขึ้นกรมศึกษา เป็นแต่กรมนศึกษามีหน้าที่ไปตรวจตราได้
...ทำไมไม่ตรวจโรงเรียนชั้นต่ำในประเทศอื่นว่าเขาจัดกันอย่างไร
จะไปเอาโรงเรียนในประเทศยุโรปมาตั้งเป็นตัวอย่างมันไม่เหมือนกัน
เป็นของที่เขাজัดลงรูปร่องรอยมานานมาแล้ว ภูมิประเทศก็ผิดกัน...
อย่าไปดูหลักสูตรอย่างเช่นเคย ๆ ไปดูไปดูว่าเขาเอาเงินที่ไหน
มาตั้งโรงเรียนเช่นนั้น เขาเรียก เก็บกันอย่างไร เขาจึงตั้งได้ทั้งร้อย
ทั้งพัน เมื่อใครเมืองอื่นเขาทำอย่างไร จะยกเอาเข้ามาทำในเมืองเรา
ที่เดียวก็ไม่ได้ ต้องประกอบด้วยภูมิประเทศที่จะทำสำเร็จไปได้...¹

อย่างไรก็ดี กระทรวงธรรมการก็ยังมุ่งหวังที่จะตั้งรูปโครงการศึกษา
ให้มีรูปแบบชัดเจน โดยให้ความสนใจการจัดการศึกษาที่อาศัยเงินอุดหนุนของรัฐบาล
เป็นสำคัญ เมื่อกระทรวงพระคลังปลิวเสฐที่จะพิจารณาโครงการจัดการศึกษาหัวเมือง
ร.ศ. 128^{๖๖}_{๖๖} โดยตั้งว่าจะต้องพิจารณาร่วมกันโดยการจัดการศึกษาของกรุงเทพฯ ด้วย
กระทรวงธรรมการจึงทำโครงการศึกษาของกรุงเทพฯ ร.ศ. 129 อย่างเต็มรูปแบบขึ้น
กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2452

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.12/52
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงเจ้าพระยาวิชิทวงศ์ดิไกร
ที่ 12/469 วันที่ 28 มิถุนายน ร.ศ.128

อีกครั้งหนึ่ง¹ พร้อมกับขอพระราชทานเงินเพิ่มขึ้นในงบประมาณปีละแสนบาทเพื่อการนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวิจารณ์อีกครั้งหนึ่งว่าทรงตรวจดูตลอดแล้ว

ความคิดที่คิดไม่ใช่ไม่มีดี มีก็อยู่ในนั้นมากที่จำจะต้องใช้เงินที่ขอเพิ่มประจำปี ไม่ใช่จะไม่ให้ควรจะต้องให้ แต่อยากจะขอให้สังเกตว่าโรงเรียนหัวเมืองที่ได้แยกออกไปให้มหาดไทยรับผิดชอบ ไม่เอามาติดค้ำบในความคิดอันนี้ เหตุใดในมณฑลกรุงเทพฯ จึงไม่ให้กรมเมืองเขาจัดบ้าง ... หัวเมืองจัดการเล่าเรียนอย่างคอมมูนิกได้ ในบางกอกก็ควรที่จะจัดได้อย่างเดียวกัน ต่อโรงเรียนชั้นสูงจึงอยู่ในปกครองของกรมศึกษา กรมศึกษาต้องหันหน้าไปข้างแท่งตำราเรียนให้มากขึ้นกว่าที่ท่าอยู่เดี๋ยวนี้ ได้สังเกตหนังสือว่าด้วยการเล่าเรียนเมืองยี่ปุ่น การเล่าเรียนชั้นต่ำเป็นความรับผิดชอบของนิคมการค้าที่จะต้องให้ลูกเรียน... ผู้ที่จัดการในกรมศึกษาแลดูด้วยความเชื่อใจ ว่าถ้าคลังให้เงินมากก็จัดการได้มาก คลังให้เงินน้อยก็จัดการได้น้อย มุ่งหมายเอาเงินแผ่นดินเป็นที่ตั้ง ที่จะสั่งสอนให้คนเล่าเรียน ตั้งแต่เป็นเสมียนขึ้นไปจนเป็นเจ้ากรม สำหรับทำราชการทั้งนั้น ความคิดเช่นนั้นมันไม่ลงกันกับที่คลังใจจะให้การเล่าเรียน คนในพื้นที่เมืองก็ทั่วไป ถ้าว่าคลังได้ตามความมุ่งหมายก็ไม่มืองานจะให้ทำ

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 2/5
ระเบียบวิธีจัดการศึกษากรุงเทพฯ ร.ศ. 129

จึงเห็นว่าควรจะจัดการเล่าเรียนของชาติ เพิ่มขึ้นจากคนทำราชการ
การที่จะออกเงินแผ่นดินสอนคนทั้งชาติให้มีความรู้ดี มันก็เหลือที่จะทำได้
มันต้องเป็นหน้าที่ของรัฐบาลที่จะบังคับให้คนทั้งชาติออกเงินใช้สอยในการ
เล่าเรียนให้มีวิชาขึ้น

ในการที่จะจัดการศึกษาทั่วไปดังนี้ จำจะต้องแลดูการเล่าเรียนของ
ต่างประเทศด้วยความตั้งใจอย่างใหม่ ... ไม่ใช่ตั้งใจกรมศึกษามา
แต่ก่อน ... จำจะต้องแลดูทางหาเงินของต่างประเทศ ว่าเขาใช้เงิน
อย่างไรจึงจัดการเล่าเรียนได้กว้างขวางและวิธีตำราเรียนอย่างไร
เขาเคียรทางไหน การที่กรมศึกษาสืบสวนอยู่เกี่ยวนี้สืบสวนอยู่ในการบังคับ
บัญชาจัดโรงเรียนไม่ใช่สืบที่เก็บของเงิน ไม่ใช่สืบตำราเรียน
จึงสงสัยว่าความรู้ที่กรมศึกษารู้อยู่แล้ว จะไม่พอแก่ที่จะต้องการ
เล่าเรียนของชาติให้แพร่หลายได้ เช่นประเทศอื่น ๆ ¹

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 2/5
พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยา
วิชิทวงศ์พิไลกร ที่ 50/1847 วันที่ 3 มีนาคม ร.ศ. 128

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระบรมราโชบาย ที่ว่า
เป็นหน้าที่ของราษฎรที่จะต้องช่วยเหลือร่วมมือกับรัฐบาลจัดการศึกษาเล่าเรียนให้
แพร่หลาย การจัดการศึกษามีโชหน้าที่ของรัฐบาลที่จะนำไป "เหมือนอย่างกับคิดหัก
ลดโรงใหญ่ให้ได้นคนพอเล่นละครแล้วก็แล้วกัน" ¹ กล่าวคือให้ได้นคนพอใช้ราชการ
เท่านั้นที่พอ ซึ่งเป็นความคิดอันคับแคบ นำสังเกตุว่าแม้แต่คนในกรมศึกษาธิการแจ
งก็มีความเห็นไม่ตรงกันหรือไม่ทราบจุดหมายของการจัดการศึกษาที่ชัดเจนด้วย ²
ดังนั้น พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ และพระยาไพศาลศิลปศาสตร์จึงได้รับพระบรมราชโองการ
ให้ร่างประกาศพระบรมราโชบายเกี่ยวกับการศึกษาของชาติเป็นหลักฐานครั้งแรกโดย
คัดแปลงมาจากพระบรมราชวินิจฉัยในเรื่องการศึกษาของญี่ปุ่น (The Imperial
rescript on Education) ³

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "พระราชหัตถเลขาในพระบาท
สมเด็จพะปรเมนทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยพระราโชบาย
เกี่ยวกับการศึกษาของชาติ ทรงมีถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ
อยุธยา) "ศิลปากร 3 : 6 - 8 ตุลาคม 2492

² กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ.2/5
หนังสือพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
วันที่ 28 กันยายน ร.ศ. 129

³
ก.

ได้มีการปรึกษาหารือกันในเดือนสุดท้ายก่อนขึ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เนื่องจากมีความเข้าใจไม่ถูกต้องชัดเจนเกี่ยวกับจุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษาของรัฐบาลอยู่ทั่วไปในบรรดาราชมนตรีและแม่แต่เจ้าหน้าที่ของกระทรวงธรรมการเองด้วย ประมาณเดือนกันยายนปี พ.ศ. 2453 ร่าง "ประกาศกระแสพระบรมราชโองการ เรื่อง การเล่าเรียนของประเทศสยาม" ก็เสร็จเรียบร้อยแล้วและนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายเมื่อวันที่ 23 กันยายน ข้อความในร่างประกาศให้เห็นความจำเป็นของการศึกษา เพื่อให้ทันกับการเปลี่ยนแปลงของบ้านเมืองและความเจริญก้าวหน้าจากภายนอก ประเทศซึ่งต้องมีการแข่งขันกันมากขึ้น ข้อความยังกล่าวถึงจุดมุ่งหมายเพื่อปลูกฝังความจงรักภักดีแก่บ้านเมือง และพระมหากษัตริย์ และชี้แจงว่าเป็นหน้าที่ของราชมนตรีในการแสวงหาวิชาความรู้มากขึ้น โดยไม่รอคอยความอุดหนุนจากรัฐบาลแต่อย่างใดเลย ความสำคัญในร่างประกาศตอนหนึ่ง ว่า

...ความประสงค์จํานงหมายในการสั่งสอนเด็กหัดกันนั้น ให้มุ่งต่อความสำเร็จดังนี้ คือ

ให้เป็นผู้แสวงหาศิลปวิชาเครื่องอบรมปัญญาความประพฤติที่ประพฤติชอบ
...ให้อุดหนุนสาธารณประโยชน์อันเป็นประโยชน์ร่วมกันทั้งหมด ให้ประพฤติดนตามพระราชกำหนดกฎหมาย เมื่อถึงคราวที่จะต้องช่วยชาติและบ้านเมือง
ให้มอบกายชวามีภักดีถวายกล้าหาญ และจงรักภักดีคือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้รำลึกถึงพระมหากษัตริย์คุณและมีความจงรักภักดีคือพระมหากษัตริย์อยู่ทุกเมื่อ

เมื่อใดความรู้สึกต่อหน้าที่เหล่านั้นหมดได้เข้ามั่งอยู่ในสันดานจนปรากฏ
 ด้วยอาการกริยาภายนอกแล้ว เมื่อนั้นความสั่งสอนฝึกหัดถือว่าสำเร็จ และผู้ใด
 ได้เล่าเรียนถึงผลสำเร็จเช่นนั้นแล้ว ผู้นั้นเชื่อว่าเป็นราษฎรอันสมควรแก่
 ประเทศสยามยิ่งนัก¹

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า เมื่อสิ้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ปัญหาขัดแย้งทางความคิดเกี่ยวกับการจัดการศึกษาได้รับการแก้ไขได้แล้ว แม้ว่า
 บางอย่างจะยังเป็นเพียงหลักการที่อยู่ในขั้นทดลอง เช่น การจัดการเรียนใน
 หมู่บ้านทั่วประเทศโดยการร่วมมือของพระสงฆ์ ดังนั้นผู้ใหญ่บ้านและแพทย์ประจำ
 ตำบลในรูปของสุขาภิบาล (มิกนิลีเปอล) และการแก้ไขความเข้าใจเกี่ยวกับ
 จุดมุ่งหมายในการเล่าเรียนของราษฎรที่ไม่ควรมุ่งแต่จะเป็นเสมียนและรับราชการ
 แคอย่างเดียว เมื่อเป็นเช่นนี้จึงเป็นรากฐานทางความคิดสำหรับนักการศึกษารุ่นต่อไป
 ที่มีความเข้าใจปัญหาเชิงปฏิบัติมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6

¹ กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม

ศ. 2/5 ประกาศกระแสพระบรมราชโองการเรื่องการศึกษาเล่าเรียนของประเทศสยาม

กันยายน ร.ศ. 129

การจัดการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (2453 - 2468)

สภาพการณ์โดยทั่วไป

ภายหลังการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธสยามมกุฎราชกุมาร ได้ขึ้นครองราชย์ทรงพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468) พระองค์ทรงเป็นกษัตริย์พระองค์แรกของไทยที่ได้รับการศึกษาโดยตรงจากประเทศตะวันตก คือ อังกฤษในช่วงต้นรัชกาลได้มีความพยายามที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบประชาธิปไตยโดยกลุ่มนายทหารหนุ่ม แต่ไม่สำเร็จคือ "กบฏ ร.ศ. 130" (พ.ศ. 2454) หลังจากนั้นสามปีได้เกิดสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง และไทยเข้าร่วมกับฝ่ายพันธมิตรในระยะปลายของสงคราม ภายหลังสงครามสงบ ไทยพยายามเจรจาแก้ไขสนธิสัญญาที่ไม่เป็นธรรม ซึ่งผูกมัดไทยในเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และข้อจำกัดในการเก็บภาษีศุลกากรเข้า จนกระทั่งประสบความสำเร็จในเบื้องต้น ในสมัยนี้วัฒนธรรมตะวันตกได้แพร่หลายในเมือง ไทยมากขึ้นและหลายอย่างไทยได้รับมาปฏิบัติ เช่น การใช้ธงประจำชาติ การใช้นามสกุล

นโยบายการจัดการศึกษา

1. ลดความสำคัญของการผลิตบุคคลเข้ารับราชการ เน้นการศึกษาวิชาชีพมากขึ้น การศึกษาที่จัดมาในรัชกาลที่ 5 ซึ่งให้ความสำคัญมากประการหนึ่งกับการผลิตบุคคลเข้ารับราชการนั้น พอถึงรัชกาลที่ 6 ก็ได้กลายเป็นปัญหาที่จะต้องแก้ไขเพราะมีคนนิยมเป็น "เสมียน" มาก จนกระทั่งเมื่อเรียนหนังสือไปได้ครึ่ง ๆ กลาง ๆ ก็ลาออกมารับราชการ หรือไม่ก็ขอยืมยืมยอมกลับไปประกอบอาชีพตามบรรพบุรุษ ปัญหานี้เคยพยายามแก้ไขมาตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 5 แล้ว แต่ไม่ประสบความสำเร็จเท่าใดนัก พอถึงรัชกาลที่ 6

พระองค์ทรงชี้แจงให้เข้าใจถูกต้องว่า (การเป็นชาวนา ชาวดน หรือคนทำงานการอื่น ๆ หรือผู้ใช้แรงงาน ก็มีเกียรติยศเท่ากับที่จะเป็นผู้ทำงานด้วยปากกา หรือผู้ไขมันสมอง เหมือนกัน¹)

ความพยายามที่จะส่งเสริมการศึกษาวิชาชีพให้เด่นชัด จะเห็นได้จากการจัดตั้ง โรงเรียนเพาะช่างขึ้นในปี พ.ศ. 2457 อันที่จริงแนวความคิดนี้เจ้าพระยาพระเสด็จ สุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เบี้ย มาลากุล) เมื่อครั้งยังเป็นพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ได้เคย ส่งเรื่อง "ความเห็นที่จะจัดตั้งการศึกษาศิลปศาสตร์เพื่อการบำรุงทางเลียงชีพของมหาชน" มากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2441 แล้ว โดยทวนไถ่อธิบายเกี่ยวกับการศึกษาศิลปศาสตร์ว่า "เป็นการศึกษาที่จะสอนให้ประชากรราษฎร ทั้งหลายอันไม่มีงานและเที่ยวเตร่เร่ร่อนไปไม่รู้ทางที่จะทำมาหากินนั้น ได้รอบรู้วิธี และ ทางทำมาหาเลี้ยงชีพและชักจูงใจให้มีความขยันขันแข็งและหลีกเลี่ยงทางที่หันเหไปในที่ไม่ชอบ และฝึกหัดฝีมือให้ชำนาญในการหัตถโกศล เป็นต้น" แต่อย่างไรก็ดี ความเห็นนี้ไม่ได้รับความสนใจเท่าที่ควร ซึ่งอาจเป็นเพราะว่าในระยะนั้นความสนใจที่จะเร่งรัดการศึกษาอยู่ที่ การขยายการศึกษาให้ออกไปในวงกว้างก่อน ดังนั้นเวลาผ่านไปกว่าสิบปีจนกระทั่งปี พ.ศ. 2455 เมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง การการขึ้นแล้ว แนวความคิดนี้จึงไ้รื้อฟื้นมาปฏิบัติ ซึ่งปรากฏให้เห็นจากการจัดงาน ศิลปกรรมของนักเรียนที่จัดขึ้นเป็นครั้งแรกที่โรงเรียนสวนกุหลาบในปีดังกล่าว "เพื่อจะแนะนำ ชักจูงให้เกิดขายหญิงในปัจจุบันนี้เอาใจใส่ฝึกหัดศิลปหัตถกรรมซึ่งเป็นทางเลี้ยงชีพต่าง ๆ

¹พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สงครามล้มราชสมบัติโปแลนด์ และ ประมวลบทพระราชนิพนธ์วาทศิลป์ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายบุญส่ง บรรจงโพธิ์กลาง 21 มกราคม 2509), หน้า 57

เพื่อที่จะกันการที่เด็กทั้งหลายพากันนิยมในการเป็นเสมียนให้น้อยลง"¹ หนึ่งในปี พ.ศ. 2455 นี้ สมเด็จพระยราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนครสวรรค์วรพินิต ทรงกล่าวในที่ประชุมเทศบาลว่า "อย่าพยายามสอนให้รู้หนังสือถ่ายเดียว การหัดเป็นคนที่มีวิชาทำมาหากินให้โตขึ้นพอเลี้ยงตัวเองได้...สำคัญมากกว่าการสอนหนังสือมาก"²

ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า นโยบายของการจัดการศึกษาได้เปลี่ยนไปตั้งแต่รัชกาลที่ 6 และนำไปสู่การกำหนดในหลักสูตรประถมศึกษาปี พ.ศ. 2456 ซึ่งขยายการประถมศึกษาเป็น 5 ปี โดยให้เรียนวิชาสามัญ 3 ปี วิชาชีพ 2 ปี นอกจากนั้นยังมีการจัดตั้งโรงเรียนสอนวิชาชีพขึ้นด้วย เช่น โรงเรียนเพาะช่าง โรงเรียนพาณิชย์การ

2. เพื่อยกระดับการศึกษาของประชาชนให้สูงขึ้น

การศึกษาที่จัดทำตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนกระทั่งต้นรัชกาลที่ 6 ยังจัดไว้ค่อนข้างช้า จำนวนนักเรียนก็ยังมีน้อย ดังปรากฏว่า จำนวนพลเมืองไทยในปี พ.ศ. 2453 มีทั้งสิ้น 8,117,953 คน เป็นเด็กในวัยเล่าเรียน (7 - 14 ปี) 1,931,744 คน แต่ทางการสามารถเกณฑ์เด็กเข้าเรียนได้เพียง

¹กระทรวงศึกษาธิการ ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ 2435 - 2507 หน้า 226

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 เศ.ว 1/14 รายงานการประชุมเทศบาล 13 กันยายน 2455

643,482 คน¹ ประมาณหนึ่งในสามเท่านั้น ซึ่งเท่ากับว่าเด็กอีกสองในสามไม่มีโอกาสได้เรียน เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะตรงกันข้ามกับความสำคัญที่ว่า การศึกษาเป็นรากฐานความเจริญของชาติบ้านเมือง ซึ่งเป็นที่ยอมรับทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างไรก็ตามก็เด็กในวัยเล่าเรียนก็ไม่มีโอกาสที่จะได้เล่าเรียนในอัตราหนึ่งในสามเฉลี่ยเท่าเทียมกัน เพราะปรากฏว่าในมณฑลปัตตานีเมื่อปี พ.ศ. 2462 เด็กในวัยเล่าเรียนเข้าเรียนเพียงร้อยละ 3.03 เท่านั้น² ดังนั้นการศึกษาจะเป็นรากฐานความเจริญของบ้านเมืองได้อย่างไร ในปีเดียวกันนี้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ได้กล่าวถึงสภาพการศึกษาของไทยในเวลานั้นว่า

"ความบกพร่องแห่งการศึกษาของเราในเวลานี้บกพร่องมากที่สุดทั้ง Quantity และ Quality เมื่อเทียบกับประเทศใกล้เคียงที่มีสามะโนครัวคล้ายคลึงกัน เช่น ฟิลิปปินส์และพม่า ย่อมปรากฏว่าของเราจัดการได้น้อยและล่าช้าเขามาก...จำต้องรีบจัดการศึกษาให้เทียบล้นพอสสมควรกับนานาประเทศที่เจริญ"³

การเห็นความสำคัญของการศึกษาและความจำเป็นที่จะต้องขยายการศึกษาออกไปให้กว้างขวาง ดังจะเห็นจากพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

¹กองจดหมายเหตุ เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.10/13 เรื่อง เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีทูลเกล้าถวายความเห็นที่จะจัดการศึกษา ร.ศ. 131 สำหรับพระราชวินิจฉัยคราวที่ 1

²มานิจ ชุมสาย, ประวัติการศึกษาภาคบังคับในประเทศไทย หน้า 49

³กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ.1/1 เรื่อง รายงานการประชุมสภาและสมุหเทศาภิบาล 24 ธันวาคม 2462

"การศึกษาย่อมเป็นการสำคัญยิ่งและเป็นต้นเหตุแห่งความเจริญของบ้านเมือง... เราตั้งใจที่จะทำนุบำรุงการศึกษาของบ้านเมืองเราอยู่เสมอ... ประเทศทั้งหลายย่อมเจริญได้ด้วยการศึกษา ประเทศใดปราศจากการศึกษา ประเทศนั้นต้องเป็นป่าเถื่อน..."¹

เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เป็นผู้หนึ่งที่มีความสำคัญในการดำเนินการให้มีการขยายการศึกษาเพื่อให้ทุกคนมีโอกาสได้เล่าเรียน จนในที่สุดได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ขณะที่ทำนุบำรุงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการท่านมักจะอ้างคำพูดของกวีอังกฤษชื่อ บราวนิงอยู่เสมอว่า "อย่าเพียรสร้างแต่ยักษ์และเทวดาเลย จงพยายามยกคนทั้งชาติให้สูงขึ้นพร้อมกันเถิด" ซึ่งหมายถึงว่า ต้องจัดการศึกษาสำหรับราษฎรทั้งหลายให้คนทั้งหลายมีโอกาสได้รับการศึกษาอย่างเท่าเทียมกัน ถ้าทำได้เช่นนั้นแล้ว ก็จะปรากฏคนที่มีความสามารถสูงอันเปรียบได้กับยักษ์และเทวดาออกมาเอง แต่การสร้างยักษ์และเทวดานั้นเป็นการทำให้คนเฉพาะหมู่เฉพาะพวกซึ่งอยู่ในวงจำกัดมาก ไม่จำเป็นว่า "กำลังแท้จริงของชาติ"²

ด้วยการตระหนักในความสำคัญของการที่จะให้กุลบุตร กุลธิดาได้รับการศึกษาโดยถ้วนหน้ากัน จึงทำให้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติการประถมศึกษา พ.ศ. 2464 โดยเด็กในวัยเล่าเรียนต้องเข้าเรียนจนจบชั้นประถม 4

¹ หมื่นอมรรณารักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช), พระราชกรณียกิจสำคัญของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 7 หน้า 131

² กองกฎหมายเหตุ เอกสารรัชกาลที่ 6 ค.1/1 เรื่อง รายงานการประชุมอุปราชและสมุหเทศาภิบาล 24 ธันวาคม 2462

3. เพื่อผลในการปกครอง

ในต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองทั้งภายในและต่างประเทศ ได้แก่ การวางแผนเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบประชาธิปไตยหรือที่เรียกว่า "กบฏ ร.ศ. 130" เหตุการณ์ภายนอกที่สำคัญที่ส่งผลกระทบต่อไป คือ การปฏิวัติเพื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบสาธารณรัฐในจีนเมื่อปี พ.ศ. 2454 โดยมีผู้นำ คือ ดร.ซุน ยัต เซ็น ความพยายามของ ดร.ซุน ยัต เซ็น ได้เริ่มมาหลายปีก่อนหน้านี้แล้ว และมีผลต่อกลุ่ม "กบฏ ร.ศ. 130" และชาวจีนโพ้นทะเลในประเทศไทยมาก

ปัญหาการเผยแพร่อุดมการณ์ของ ดร.ซุน ยัต เซ็น ซึ่งปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนในโรงเรียนจีน ได้เป็นปัญหาค่อมาอีกหลายปีกว่าจะมีมาตรการที่รัดกุมมาใช้ควบคุม เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ได้ชี้ให้เห็นปัญหาของโรงเรียนจีน เมื่อปี พ.ศ. 2459 ว่า ท่านมีความรู้สึกร้อนใจและกังวลนามยอกอกมานานแล้ว เพราะครูในโรงเรียนจีนเป็นจีนสมัยใหม่ โดยมากไม่รู้ภาษาไทยเลย "การสั่งสอนเป็นไปตามลัทธิของเขา ซึ่งผิดกับศีลธรรมบ้านเมืองเรา และเป็นภัยแก่บ้านเมืองเราแท้จริง" ดังนั้น จึงเป็นปัญหาในการ "ปลูกฝังบุตรหลานจีนให้เป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน"¹

ปัญหาภายใน เกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ พระองค์รู้สึกว่ พระองค์อยู่ตามลำพังหาพวกพ้องไม่ได้ ที่มีอยู่ก็ไม่ได้อยู่ในตำแหน่งที่มีอำนาจแต่ระการไค ความเชื่อถือในพระองค์ไม่ค่อยจะมี ทำให้มีปัญหาในการบังคับบัญชา เพราะขุนนางบางคนก็ถือว่ารับราชการมานาน บางคนถือว่าเข้าใจในความต้องการของประชาชนดีกว่าพระองค์ ขุนนางเก่าบางคนเห็นว่าพระองค์หัวใหม่เกินไปและคนรุ่นใหม่บางคนก็เห็นว่าพระองค์หัวเก่าไปแล้ว²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ หมายเลขเอกสาร ร.6ศ4/19 เรื่อง ปัญหาโรงเรียนจีนมณฑลภูเก็ต คำกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี 20 เมษายน 2459

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ม.36 ก/76 เรื่อง พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง พระยาเทพอรชุน พระยาอภัยมนตรี และพระยาสุธรรมราชา ลงวันที่ 8 มิถุนายน 2435

ปัญหาอีกด้านหนึ่งที่จะใช้การศึกษาเข้าไปแก้ไขก็คือ ชาวไทยมุสลิมภาคใต้ ซึ่งเป็นปัญหาทางด้านการปกครองมาก ด้วยมีพื้นฐานทางวัฒนธรรมและศาสนาแตกต่างไปจากคนไทยในส่วนอื่น ๆ ของประเทศ สำหรับทางภาคอีสานซึ่งมีพรมแดนติดต่อกับ อาณาเขตของฝรั่งเศส การค้าขายและการศึกษาของคนในภูมิภาคนั้นก็ก่อให้เกิดปัญหาการจักและ ปรับปรุงการปกครองเช่นเดียวกัน ทางแก้ไขปัญหาดังกล่าวนี้นี้ทั้งทางภาคใต้และภาคอีสาน ต่างก็มีความเห็นตรงกัน คือ "การออกกฎหมายบังคับคนเข้าเล่าเรียนเท่านั้น"¹ ทั้งยัง "ให้มีการจัดการสอนแลให้ใช้หนังสือไทย" ในมณฑลอุดร พายัพ อีสาน และปัตตานีอีกด้วย²

เพื่อให้การแก้ไขปัญหการปกครองมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำนโยบายชาตินิยมเข้ามาใช้ด้วย³ เป้าหมายของการกระตุ้นความรู้สึกเรื่องชาตินิยมของคนไทย คือ ชาวจีนโพ้นทะเลซึ่งเป็นคนต่างชาติดังกลุ่มใหญ่ที่สุดในเมืองไทย ซึ่งเห็นได้จากบทพระราชนิพนธ์เรื่อง "ยิวแห่งบูรพาทิศ" และ "ไม่ชอบไทย" โดยทรงตำหนิว่าคนจีนเป็นพวกหัวเงิน ไม่ยอมรับวัฒนธรรมไทยและเข้ามาผูกอำนาจทางการค้า⁴

¹พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ 17 มีนาคม 2507 หน้า 202

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ที่ ศ.1/1 รายงานประชุมข้าหลวงเทศาภิบาล 23 กันยายน ร.ศ. 129

³ลี้เพน กรีน "พระบรมราโชบายในการใช้ลัทธิชาตินิยมของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว" ยุพา ชุมจันทร์ เก็บความ จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ปีที่ 3 ฉบับที่ 3 เมษายน - มิถุนายน 2519, หน้า 29

⁴ด. หน้า 31

ในปัญหาของการปกครองทั้งหลาย เครื่องมือที่มีความสำคัญในการแก้ไขปัญหาก็คือ การใช้การศึกษา เพราะถ้าเด็กเข้าใจว่า รัฐบาลต้องการปลูกฝังให้เขาเป็นอย่างไร เมื่อโตขึ้นแล้ว ปัญหาที่จะลดลงไปได้มากทีเดียว ทั้งที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสในวันฉัตรมงคล พ.ศ. 2457 ว่า

"ผลดีที่เราจะพึงหมาย เพื่อให้ชาติของเรานั้นคงยืนไปได้นั้น อาศัยการเพาะปลูกน้ำใจให้คนทั้งหลายซึ่งจะต้องฟังคำบังคับให้เข้าถึงประโยชน์แห่งกิจการซึ่งผู้ใหญ่ว่าบังคับ ข้อนี้เป็นข้อสำคัญอันหนึ่งซึ่งต้องฝึกหัดกักสอนกันไปเสียแต่เด็ก ๆ... เพราะฉะนั้นฝึกหัดนิสัยเด็กตั้งแต่อยู่ในโรงเรียนจึงเป็นหน้าที่สำคัญอันหนึ่ง..."¹

¹ ใจน้อมรกรณาภิรักษ์ (แจ่ม สุนทรเวช) พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หน้า 100

การดำเนินงานจัดการศึกษา

การจัดการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีเสนาบดีหลายท่านที่เข้ามารับตำแหน่งกระทรวงศึกษาธิการ คือเจ้าพระยาวิชิทวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว. คัลี สุทัศน์ พ.ศ. 2445 - 2454) เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล พ.ศ. 2454 - 2458) เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) พ.ศ. 2458 - 2469) มีเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีเพียงท่านเดียวที่ศึกษาทางด้านการศึกษโดยตรง คือเป็นนักเรียนฝึกหัดครูคนแรกสำเร็จการศึกษาตามหลักสูตรเมื่อ พ.ศ. 2437 และต่อมาได้ไปศึกษาต่อที่วิทยาลัยครูเบอโรโรค (Borough Road Training College) ประเทศอังกฤษ ในขากลับจากอังกฤษได้ดูงานการศึกษาที่ประเทศอินเดีย และระหว่างรับราชการได้ไปดูการศึกษาที่ประเทศญี่ปุ่น¹ เจ้าพระยาวิชิทวงศ์วุฒิไกร (ม.ร.ว. คัลี สุทัศน์) มีประสบการณ์และรับผิดชอบเกี่ยวกับกิจการของสงฆ์มาเกือบตลอด ไม่มีความรู้เกี่ยวกับการศึกษาโดยตรง ไม่รู้ภาษาอังกฤษ และเคยเดินทางไปต่างประเทศเพียงเดือนเดียวที่สิงคโปร์² ระหว่างที่ท่านดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการตั้งแต่ พ.ศ. 2445 เป็นต้นมา จนกระทั่งลาออกจากตำแหน่งผู้ที่มีบทบาทสำคัญทางด้านการศึกษโดยตรงแทนท่านคือ เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล) ซึ่งดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการและปลัดทูลฉลอง สำหรับเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี แม้จะไม่เคยไปศึกษาต่างประเทศ แต่ก็ได้รับการศึกษาในระดับสูงที่สุดในเมืองไทย ในสมัยที่ท่านยังเยาว์วัย สามารถสอบไล่ประโยค 1 และประโยค 2 (คือระดับประถมและมัธยม) ได้พร้อมกัน จึงกล่าวกันว่าท่านเรียนหนังสือเก่ง "อย่างไม่มีนักเรียนคนอื่นเหมือน"³ เป็นผู้มีประสบการณ์มากใน

¹โปรดดูรายละเอียดในชลธิรา กลัทธิอยู่ (บรรณาธิการ) ครูเทพ (พระนคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2518)

²

³ประพัฒน์ ศรีณรงค์, ชีวิตและงานเจ้าพระยาพระเสด็จ (พระนคร, อุดมศึกษา, 2504), หน้า 45 - 47

กระทรวงธรรมการ เป็นพระอภิบาลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ที่ประเทศอังกฤษ ราชทูตไทยประจำอังกฤษ สหรัฐอเมริกา และบางประเทศในยุโรป ได้ศึกษาแบบแผนการจัดการศึกษาของอังกฤษ และสหรัฐอเมริกา¹

1. การจัดการศึกษาก่อน พ.ศ. 2464

ลักษณะสำคัญของการจัดการศึกษาในระยะนี้ คือ การรณรงค์เพื่อให้มีการศึกษาภาคบังคับ การเปลี่ยนค่านิยมของการเรียนหนังสือ การปลูกฝังค่านิยมในการประกอบอาชีพอื่น ๆ ที่สุจริต การขยายการศึกษาให้สูงขึ้นถึงระดับมหาวิทยาลัย และการแบ่งงานจัดการศึกษา โดยกระทรวงมหาดไทยรับผิดชอบระดับประถมศึกษาในหัวเมือง กระทรวงนครบาลรับผิดชอบระดับประถมศึกษาในกรุงเทพฯ ส่วนกรมศึกษาธิการรับผิดชอบการศึกษาในระดับสูงขึ้นมาตามหลักการที่มีมาแล้วตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 5

การรณรงค์เพื่อการศึกษาภาคบังคับ

ความพยายามที่จะให้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษามีมาแล้วตั้งแต่กลางรัชกาลที่ 5 แต่ไม่ประสบความสำเร็จ อุปสรรคที่สำคัญคือ ความไม่พร้อมในหลาย ๆ ด้าน แต่เมื่อถึงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สภาพการณ์หลายอย่างได้เปลี่ยนไป จักรวรรดินิยมตะวันตกที่เคยคุกคามไทยอย่างมากได้หันไปให้ความสนใจกับเหตุการณ์ภายในประเทศของตนมากขึ้น และในไม่ช้าก็จะเกิดสงครามโลกครั้งที่ 1 (พ.ศ. 2457 - 2461) การศึกษาระบบโรงเรียนได้ขยายตัวออกไปมากขึ้น ผู้นำในส่วนภูมิภาคบางคนได้เห็นความสำคัญของการศึกษามากขึ้น แต่ที่ยังไม่เห็นความสำคัญก็ยังมีมาก² พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อการขยายการศึกษาให้กว้างขวางขึ้น ดังจะเห็นจากพระราชนิยมของพระองค์ที่สร้างโรงเรียนแทนการ

¹ คุรุรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน

สร้างวัด¹ อย่างไรก็ดีในวันขึ้นปีใหม่ ของปี 2454 ได้มีประกาศจัดการศึกษาของมณฑล
กรุงเทพฯ ซึ่งมีสาระสำคัญตอนหนึ่งว่า "ให้ยุบปกครองเด็กทั้งปวงลงเด็กหญิงและชายซึ่งมี
อายุย่างเข้า 8 ปีแล้ว อันสมควรจะเล่าเรียน ให้ได้เล่าเรียนจนทุกคนในสถานที่
โรงเรียนใดโรงเรียนหนึ่งตามความพอใจ"² และหลังจากนี้อีกสิบวัน ก็ได้มีการร่าง
"ระเบียบการจัดการศึกษาสำหรับประเทศสยาม" โดยกำหนดว่า ในการศึกษาขั้นต้น
คือมูลศึกษา "เป็นหน้าที่ของราษฎรทุกคนจะต้องเรียนให้รู้ไม่ช้าช้าและหญิง" และ
"จำจะต้องให้ผู้ที่เรียนอยู่ทุกตำบลทุกละแวกบ้านให้พอแก่จำนวนเด็กชายและเด็กหญิงที่มี
อายุระหว่างเล่าเรียนทั่วพระราชอาณาจักร"³ แต่ร่างระเบียบการนี้คงไม่มีการประกาศ
ใช้ เพราะภายหลังที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล)
ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการได้ไม่นานนัก ก็ได้ร่าง "ความเห็นที่จะจัด
การศึกษา ร.ศ. 131" (พ.ศ. 2455) ขึ้นทูลเกล้าถวาย เพื่อให้มีการจัดการศึกษา
ภาคบังคับโดย "ให้ราษฎรมีความรู้เพียงปฏิบัติของคนที่จะต้องรู้ ได้แก่ ให้เป็นคนมี
วิชาที่จำเป็นต้องใช้ทุกวัน เช่น หนังสือเลขเลขมีหุ้มนิยามเห็นงานรอบตัว... รู้จักรักษา
ตัว รักษาชีวิต และทรัพย์สินสมบัติของตัวเอง"⁴ และในการจัดการศึกษาภาคบังคับนี้มีการ
กำหนดอายุเด็กว่าอยู่ระหว่าง 7 - 14 ปี และจะต้องเรียนวิชาที่ควบคู่ไปกับวิชาการ
ควย

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ค. 4/90 เรื่องโรงเรียนวัด
สุทธิวราราม และประกาศพระราชนิยมในการสร้างโรงเรียน

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ค. 10/5 เรื่องประกาศจัด
การศึกษาของทวยราษฎร์ของเสนาบดีกระทรวงนครบาล 1 เมษายน 2454

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ค. 10/5 เรื่องประกาศจัด
การศึกษาของทวยราษฎร์ของเสนาบดีกระทรวงนครบาล 1 เมษายน 2454

⁴ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ค. 10/72 เรื่องเจ้าพระ
ยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีทูลเกล้าถวายความเห็นที่จะจัดการศึกษา ร.ศ. 131 สำหรับ
พระราชวินิจฉัย คราวที่ 1 (2455)

หลังจากนี้อีกหนึ่งปี เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ก็ได้นำร่าง "โครงการศึกษา พ.ศ. 2456" ขึ้นทูลเกล้าถวายอีก แผลงที่ออกมาคือ "ประกาศชี้แจงเรื่องรูปโครงการศึกษา พ.ศ. 2456" ซึ่งเป็นการทำความเข้าใจเกี่ยวกับการเล่าเรียนของกลุ่มบุตรตามที่ควรจะเป็น ชี้แจงให้เห็นข้อบกพร่องของการเรียนครั้ง ๆ กลาง ๆ แล้วพากันออกไปเป็นเสมียน ซึ่งก่อให้เกิดการละทิ้งงานอาชีพที่สุจริตของบรรพบุรุษที่เคยทำกันมา แม้ว่าในโครงการศึกษา พ.ศ. 2456 จะกล่าวถึงการศึกษาภาคบังคับ แต่ความพยายามของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีก็ยังไม่ประสบความสำเร็จ อุปสรรคที่สำคัญคือ การที่เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ (กรมพระจันทบุรีนฤนาถ เมื่อครั้งยังเป็นกรมหลวง) อ้างว่าไม่มีงบประมาณเพียงพอ¹

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีได้ใช้ความพยายามอย่างมากที่จะผลักดันให้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา แต่ก็ไม่ประสบผลสำเร็จ และเมื่อท่านกราบบังคมทูลลาออกจากตำแหน่งใน พ.ศ. 2458 ผู้ที่ดำรงตำแหน่งต่อจากท่านคือ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ก็ได้ใช้ความพยายามต่อมา และเพื่อแก้ไขปัญหาด้านการเงินงบประมาณ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีจึงหาทางออกโดยเก็บเงิน "การศึกษาพลี" แต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการเห็นว่า การเก็บเงินการศึกษาพลีจะทำให้ราษฎรเดือดร้อน และ "รังเกียจการศึกษาที่รัฐบาลจัด" เพราะประชาชนยังไม่เห็นคุณค่าของการศึกษา

แม้เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีจะไม่ได้รับการสนับสนุนในการจัดการศึกษาภาคบังคับก็ตาม แต่ท่านก็ไม่ได้ออก ในพ.ศ. 2462 ท่านก็ได้ยกปัญหาการศึกษาของไทยขึ้นมากล่าวอีก โดยชี้ให้เห็นว่า การศึกษาที่เป็นอยู่ในเวลานั้นบกพร่องทั้งในแง่ปริมาณและคุณภาพ "ประเทศสยามจำเป็นต้องลงทุนการศึกษาให้เทียบล้นพอสมควรกับนานาประเทศที่เจริญ การรื้อต่อไปเป็นนิรันดร์ จะให้ผลเป็นความเสียหายในภายหน้าและจะ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ค. 10/5 เรื่องรายงานการประชุมเสนาบดีครั้งที่ 1 12 กันยายน 2457

เป็นสิ่งที่ซึ่งยุคหน้าจะโทษยุคนี้ว่าปล่อยปละละเลยไว้"¹ นอกจากนั้นยังมีการประชุมร่วมกับสมุหเทศาภิบาล เพื่อตกลงกันในหลักการการจัดการศึกษาภาคบังคับในปีเดียวกันนั้น แต่ความพยายามของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีก็ยังไม่มียลคืบหน้ามากนัก เติญในปัดักมานิบันติกของพลโทหม่อมเจ้าคำรบ อธิบดีกรมบัญชาการตำรวจพระนครบาลและตำรวจภูธรเรื่อง "พลเมืองที่เป็นแขกมลายู" ว่าคนพวกนี้ได้กลายเป็นคนไทยไปแล้วแต่ยังคงนับถือศาสนาอิสลามอยู่ แต่ส่วนใหญ่ไม่มีความรู้ในเรื่องภาษาหนังสือ เมื่อต้องรับราชการทหารและได้รับการอบรมในทางจรรยา ก็ไม่ยอมจำ เพราะถือว่าเป็นการฝึกหัดนาและ "เมื่อเขาเป็นพลเมืองก็ทำให้เป็นพลเมืองก็ไม่ได้ เพราะเขาขาดความรู้ในทางจรรยาและธรรมเนียมที่ดี"² ทางแก้ปัญหานี้จะทำได้อย่างไร เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้ตอบบันทึกนี้โดยยั่วว่า ทางแก้ปัญหานี้จะได้ผลก็คือ "ต้องอาภัยพระราชบัญญัติประถมศึกษา"³ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้แนบร่างพระราชบัญญัติประถมศึกษาสู่เกล้าถวายความผลของเรื่องนี้ทำให้เกิดแรงกระแทกออกไปกว้างขวางพอสมควร โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ส่งร่างพระราชบัญญัติประถมศึกษาไปปรึกษากับเจ้าพระยาอมราช (ปั้น สุขุม) เสนาบดีกระทรวงนครบาล เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ เพื่อขอความเห็น เสนาบดีกระทรวงทั้งหลายได้ถวายความเห็นแตกต่างกันออกไป โดยกระทรวงมหาดไทยเห็นว่า "รูปการที่วางไว้ก็อยู่แล้ว

คือเงินค่าใช้จ่ายในการศึกษา ทำนองเดียวกันกับแสนมภ์ กศส.ในสมัยหลัง

¹ จารุวรรณ ไวยเจตน์ การศึกษาภาคบังคับของไทย พ.ศ. 2464 - 2474

หน้า 42

² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ค. 2/5 เรื่องพลโทหม่อมเจ้าคำรบ หล่เกล้าถวายความเห็นเรื่องพลเมืองที่เป็นแขกมลายู 7 กันยายน 2463

³ ความเห็น เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ 9 ตุลาคม 2463

ได้แก่เพียงเฉพาะบางข้อเพื่อให้สะดวกแก่การที่พึงปฏิบัติในหัวเมือง"¹ กระทรวงนครบาลไม่ค่อยจะเห็นด้วยกับการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา โดยให้เหตุผลว่า "น่าจะมีความไม่สะดวกอยู่หลายประการ" เช่น การคมนาคมยังไม่สะดวก ชักสันทุนรอน แม่จะเก็บเงินศึกษาปลั๊กจะเป็นการเพิ่มภาระแก่ราษฎรมากยิ่งขึ้น เพราะต้องเสียเงินรัฐูปการอยู่แล้ว และในกรุงเทพฯ มีเด็กจรจัดอยู่มาก กระทรวงการต่างประเทศตอบว่า

"เห็นพอใช้ได้แล้ว" และแก่เฉพาะในเรื่องการใช้ศัพท์ภาษาอังกฤษ การที่บางกระทรวงตอบความเห็นล่าช้ามาก กระทรวงศึกษาธิการก็ได้ทำคำชี้แจงถึงราชเลขาธิการเพื่ออธิบายข้อทักท้วงโดยเฉพาะของกระทรวงนครบาลว่า "เกิดจากมีความเข้าใจยังไม่ตรงกันอยู่บ้าง ในส่วนหลักแห่งการดำเนินการศึกษา" โดยที่ "...การศึกษานั้นหาใช่การสอนแต่หนังสืออย่างเดียวตามที่ว่าเท่านั้นไม่ ย่อมกินความกว้างขวาง คือเป็นการอบรมเด็กให้สมควรเป็นผู้ที่จะเป็นประโยชน์ตามอัธยาศัยของตน มีการรู้หนังสือซึ่งเป็นเครื่องจรรจาและเป็นทางที่จะรู้จักการได้ทั่ว ๆ ไป รู้จักคิดคำนวณ รู้เท่าถึงเหตุผลที่อยู่รวม ๆ รู้จักประพฤติชอบ รู้จักบริหารร่างกาย และรู้จักทางที่จะยังความเป็นอยู่ให้เจริญขึ้นตามควรที่จะเป็นได้..."² ในคำชี้แจงได้กล่าวต่อไปอีกว่า การจัดการศึกษาจะปล่อยไปตามยถากรรมไม่ได้อีกแล้ว แต่จะต้องจัดทำให้เป็นกิจลักษณะ เพราะว่า "ในสมัยนี้ไม่ว่าชาติใดย่อมจะมักจะเริ่มที่จะเตรียมทวยราษฎร์ของประเทศให้เป็นผู้ประกอบการอาชีพได้เจริญที่สุดที่จะทำได้ เพื่อผลที่สุดคือการเผยแผ่พาณิชย์อันเป็นเครื่องนำมาซึ่งความสมบูรณ์แห่งชาติ" นอกจากนี้ถ้าการศึกษาแพร่หลายก็จะทำให้ทางราชการสามารถคัดเลือกคนที่จะรับราชการได้กว้างขวางและดียิ่งขึ้น ส่วนข้อวิตกกของเสนาบดีกระทรวงนครบาลทั้งหลายนั้น เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้ชี้แจงว่า พระราชบัญญัติประถมศึกษาได้ให้เวลาเด็กที่จะช่วยทำงานให้พ่อแม่อยู่มากพอสมควร โรงเรียนยังคงอยู่ใกล้ชิดกับวัดต่อไป เพราะ

¹ค. เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทูลเกล้าถวายความเห็น 24 พฤศจิกายน

²กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ. 2/5 เรื่องกระทรวง

"วัดกับการศึกษาอย่างไร ๆ ก็แยกกันไม่ได้" ส่วนเงินบำรุงโรงเรียนนั้นยังมีทางอื่น ๆ นอกเหนือไปจากการเก็บเงินศึกษาฟรี เช่น ราษฎรสมัครใจอุทิศเงินบำรุงการศึกษา ด้วยความสมัครใจเป็นต้น ในท้ายคำชี้แจงต่อความเห็นของกระทรวงนครบาล เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีได้ย่ำว่า พระราชบัญญัติประถมศึกษาจะไม่ใช้พร้อมกันทั่วประเทศ แต่จะค่อย ๆ ประกาศใช้ไปตามลำดับตามความเหมาะสม

คำชี้แจงของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีน่าจะก่อให้เกิดความพอใจโดยทั่วกัน จึงได้มีการปรับปรุงแก้ไขพระราชบัญญัติประถมศึกษาอีกครั้งหนึ่ง และมีการประกาศใช้ในวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2464¹ โดยมีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคม 2464² เป็นต้นไป ทำให้เด็กตั้งแต่อายุ 7-14 ปีบริบูรณ์ต้องเรียนในโรงเรียนประถมศึกษา หลังจากการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาแล้ว ภารกิจที่สำคัญของท่านคือ การทำให้พระราชบัญญัติประถมศึกษาที่มีผลบังคับใช้ทั่วประเทศในเวลาอันรวดเร็ว และทางเลือกเพื่อการไปสู่เป้าหมายได้เร็วขึ้น "ทางการได้เลือกเอาวิธีย้ายโรงเรียนราษฎร และโรงเรียนท้องถิ่น คือ ประชาบาลและเทศบาลเข้าช่วยเป็นหัวแรง"³ และนอกจากนี้กระทรวงธรรมการยังเลือกเอาการขยายปริมาณเป็นสำคัญก่อนแล้วจึงเชยคุณภาพในภายหลัง⁴

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ที่ ศ. 3/199 พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา 1 กันยายน 2464

อายุ 7 ปี ขยายขึ้นเป็น 8 - 10 ปีก็ได้

² ไปรภูกุ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ที่ ศ. 2/10 พระราชบัญญัติประถมศึกษา 2464

³ เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี การศึกษาของประเทศไทยระหว่างถึงศตวรรษที่
แล้วมา หน้า 12

⁴ ค. หน้า 16

ในปีแรกของการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาปรากฏว่า สามารถประกาศใช้ได้ 2,311 ตำบล จาก 5,050 ตำบล หรือเป็นร้อยละ 45.76¹ นับว่าเป็นผลที่น่าพอใจ

การปลูกฝังค่านิยมใหม่และการส่งเสริมอาชีพศึกษา

การจัดการศึกษาแบบใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ก่อให้เกิดปัญหาในเวลาต่อมาที่สำคัญประการหนึ่ง คือ ความนิยมเป็นเสมียน ซึ่งเกิดขึ้นกับผู้ที่เรียนหนังสือไปได้ครึ่ง ๆ กลาง ๆ ก็ลาออกจากโรงเรียนกลางคันเพื่อเป็นเสมียน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวิจารณ์ในเรื่องนี้ไว้ว่า "เด็ก ๆ ทุกคนซึ่งเล่าเรียนสำเร็จออกมาจากโรงเรียนล้วนแต่มีความหวังฝังอยู่ว่า จะได้มาเป็นเสมียน หรือเป็นเลขานุการ...เด็กที่ออกมาจากโรงเรียนเหล่านี้ยอมเห็นว่า ,กิจจรรอย่างอื่นไม่สมเกียรติยศ นอกจากการเป็นเสมียน..."² และพระองค์ทรงกล่าวต่อไปอีกว่า "เมื่อไรหนอ พวกหนุ่ม ๆ ของเราจึงจะเข้าใจได้บ้างว่า การเป็นชวานา ชาวสวน หรือคนทำงานอื่น ๆ นั้น ก็มีเกียรติยศเท่ากับที่จะเป็นผู้ทำงานด้วยปากกาเหมือนกัน? เมื่อไรจึงจะบังเกิดความรู้สึกเกียรติยศแห่งการงานอื่น ๆ นอกจากงานที่ทำด้วยปากกาและพิมพ์คิด?"³

แนวความคิดในการจัดการอาชีวศึกษา และการเปลี่ยนค่านิยมของคนไทยโดยทั่วไปกล่าวได้ว่า มีมาตั้งแต่ พ.ศ. 2441 เมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เบี้ย มาลากุล) ส่งเรื่อง "ความเห็นที่จะจัดตั้งการศึกษาศิลปศาสตร์ เพื่อการบำรุง

¹รายงานกระทรวงศึกษาธิการฉบับที่ 14 พ.ศ. 2464 หน้า 3 อ้างใน จารุวรรณ ไวยเจณน์ การศึกษาภาคบังคับของไทย พ.ศ. 2464 - 2474 หน้า 66

²พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สงครามสืบราชสมบัติไปแลนค์และประมวลบทพระราชนิพนธ์ภาคปกิณกะ หน้า 159

³ดู หน้า 157

ทางเลี้ยงชีพของมหาชน" จากประเพณีอังกฤษเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยการศึกษาศิลปภาพทึ้นนั้น "เป็นการศึกษาที่จะสอนให้พระราชาราชกรทั้งหลาย อันไม่มีการงานและเที่ยวเตร่ เร่ร่อนไปไม่รู้ทางที่จะทำมาหากินนั้นได้รอบรู้และทางทำมาหาเลี้ยงชีพ และชักจูงใจให้มีความขยันขันแข็ง และหลีกเลี่ยงที่หันเหไปในที่ไม่ชอบธรรม และฝึกหัดฝีมือให้ชำนาญในการติดต่อโลก เป็นต้น" แต่แนวความคิดนี้ยังไม่ได้รับการพิจารณาจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งอาจเป็นเพราะว่า การศึกษาในระดับต่ำที่เป็นพื้นฐานก็ยังมีปัญหามากมาย แต่อย่างไรก็ดีอีก 7 ปี ต่อมา เจ้าพระยาเสถียรสุขเรณูราชบัณฑิต ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการได้ทำคำกราบบังคมทูลปรึกษาเกี่ยวกับการจัดการศึกษาในอนาคต และเสนอให้จัดการศึกษาออกเป็น 2 แผนก คือ การศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไป ซึ่งจะได้อบรมเพื่อการเป็นพลเมืองที่ดีต่อไปกับการศึกษาเพื่อไปประกอบอาชีพเฉพาะอย่าง เช่น การช่าง การค้าขาย เป็นต้น¹ คำกราบบังคมทูลนี้ก็ให้เกิดแรงผลักดันพอสมควร โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรึกษาเรื่องนี้กับสมเด็จพระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส แต่ลในทางปฏิบัติก็ไม่มีอะไรคืบหน้านัก เมื่อเจ้าพระยาเสถียรสุขเรณูราชบัณฑิตได้เป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการแล้ว จึงได้มีการจัดตั้งโรงเรียนเพาะช่างขึ้น ใน พ.ศ. 2456² และต่อมาได้มีการจัดสอนวิชาด้านหัตถกรรม เพิ่มขึ้นในโรงเรียนต่าง ๆ ทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด รวม 24 โรงเรียน ใน พ.ศ. 2460³ และมีการจัดตั้งโรงเรียนพาณิชยการวัชรบุรีใน พ.ศ. 2453⁴ แต่ที่มีความสำคัญมากกว่าคือ การจัดให้เยาวชนของชาติได้เล่าเรียนสามัญศึกษาและวิสามัญศึกษาควบคู่กันไป

¹ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า 120 - 121

²พระยา แส่นจิตต์ นโยบายและการจัดการศึกษาของไทยระหว่าง พ.ศ.

2440 - 2474 หน้า 177 - 180

³ก. หน้า 188 - 189

⁴ก่อนหน้านั้น ใน พ.ศ. 2445 ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนพาณิชยการวัชรบุรี

ตามโครงการศึกษาชาติ พ.ศ. 2456¹

โครงการจัดการศึกษา พ.ศ. 2456 ที่จัดให้มีการเรียนวิชาสามัญเพิ่มเติมอีก 2 ปี นับได้ว่าเป็นความสำคัญต่อพัฒนาการการศึกษาของไทยมาก โดยที่เด็กจะได้เล่าเรียนวิชาที่ก่อนที่จะออกจากโรงเรียนไป สำหรับผู้ที่ไม่ศึกษาต่อ อย่างไรก็ตามการแก้ปัญหานี้ในเรื่องการนิยมนับราชการยังเป็นเรื่องใหญ่ ยากที่จะแก้ไขให้สำเร็จในเวลาอันสั้น

ในการจัดการศึกษาก่อนอาชีวศึกษานั้น เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เน้นในทางหัตถกรรม และพาณิชยกรรมมากกว่า ภายหลังเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีจะเพิ่มความสำคัญทางด้านกลุกรรมด้วย² "ถ้าไม่อย่ากล่าวหลังผู้อื่น" และ "ถึงสมัยที่เราจะละเลยวิชาเพาะปลูกเสียก็ไม่ได้แล้ว"³ นอกจากนี้มีข้อที่น่าสังเกต คือ ในขณะที่เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดีพยายามส่งเสริมด้านหัตถกรรม และพาณิชยกรรม โดยการตั้งโรงเรียนสอนวิชาดังกล่าว แต่การเตรียมครูไปสอน เพื่อให้การศึกษานี้แพร่หลายได้รวดเร็วยิ่งขึ้นนั้นก็ยังไม่มี จนกระทั่งปี พ.ศ. 2460 จึงได้ตั้งโรงเรียนฝึกหัดครูกลุกรรมแห่งแรกตั้งขึ้นที่บริเวณทอวัง โดยเป็นแผนกหนึ่งของโรงเรียนข้าราชการพลเรือน แต่โรงเรียนนี้ได้มีการโยกย้ายหลายครั้งหลายครังและออกไปต่างจังหวัด สุดท้ายใน พ.ศ. 2475 ย้ายไปตั้งที่นครราชสีมา⁴ ในปี พ.ศ. 2465 ก็ได้ประกาศให้

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ที่ ศ. 10/14 คำกราบบังคมทูลของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เรื่องความเห็นที่จะจัดการศึกษา ร.ศ. 131 18 ตุลาคม ร.ศ. 131

² จรรยา แสงจิตต์ นโยบายและการจัดการศึกษาของไทยระหว่าง พ.ศ. 2441 - 2474 หน้า 74

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ศ. 4/26 เรื่องจัดตั้งโรงเรียนกลุกรรม 3 มิถุนายน 1/2459 20 พฤศจิกายน 2459

⁴ จรรยา แสงจิตต์ นโยบายและการจัดการศึกษาของไทยระหว่าง พ.ศ. 2441 - 2474 หน้า 216

ครูวัดามักสอนวิชาวิสามานยน "ถ้าเอาครูสามัญสอนก็เท่ากับเอาเบ็ดขันธ์"¹ อันเป็นความพยายามที่จะให้ผู้เรียนสำเร็จออกไปประกอบอาชีพเลี้ยงตัวเองได้จริง

ความพยายามของเสนาบดีกระทรวงธรรมการสมัยรัชกาลที่ 6 ต้องการที่จะขยายการศึกษาให้สูงขึ้นและแพร่หลายโดยเฉพาะในระดับมัธยมศึกษา และอุดมศึกษา แต่ก็มีปัญหามากมายโดยเฉพาะในเรื่องงบประมาณและบุคลากร แต่อย่างไรก็ตาม การศึกษาในระดับสูงคือมัธยมก็มีเพิ่มมากขึ้น และในปี พ.ศ. 2459 ก็ได้มีการสถาปนาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อันเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของประเทศไทย² แม้ในปีแรก ๆ จะมีนักศึกษาที่สำเร็จออกมาน้อย เพราะมีเพียง 4 คนเท่านั้น แต่ในระยะหลังได้เพิ่มจำนวนผู้สำเร็จการศึกษามากขึ้น

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 6 ที่ ศ. 2/14 คำแนะนำของกระทรวงศึกษาธิการ ฉบับที่ 2 เรื่องวิชาเพาะปลูกเป็นถาวรสำคัญสำหรับพระราชบัญญัติ 21 ตุลาคม 2465

² โปรดดูรายละเอียดใน ประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2459 - 2509 (พิมพ์เป็นที่ระลึกในวันครบรอบ 50 ปี ของการสถาปนา 26 มีนาคม 2510)

แนวความคิดทางการศึกษาของไทยก่อนการปฏิรูปการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นอยู่กับสภาพพื้นฐานหลายประการในสังคมไทย เช่น ความเชื่อดั้งเดิม พุทธศาสนา สภาพทางการเมืองและสังคม รวมทั้งสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติด้วย แนวความคิดทางการศึกษาของไทยจึงออกมาในลักษณะให้ความสำคัญแก่การอบรมจิตใจและความรู้วิชาพิเศษบางอย่างที่เชื่อดำรงกันขณะนั้น เช่น ไสยศาสตร์ เวทมนต์คาถา และโหราศาสตร์ เป็นต้น สถานการณ์การศึกษาได้แก่ วัด บ้านและวัง ให้การศึกษาอบรม โดยไม่มีการจัดการเรียนการสอนอย่างเป็นทางการ ไม่มีหลักสูตร และเวลาเรียนแน่นอน การศึกษาเล่าเรียนจึงเป็นไปตามความสนใจและความสามารถของผู้เรียนและผู้สอน ประกอบกับการเรียนการสอนยังทำกันอยู่ในวงแคบเฉพาะตัว มีการหวงวิชาความรู้ และยังมีความจำเป็นต้องใช้วิชาหนังสือในชีวิตประจำวัน การพิมพ์ก็ยังไม่มี สิ่งเหล่านี้ทำให้วิชาความรู้ไม่แพร่หลายและพัฒนาก้าวหน้า

การศึกษาของไทยเริ่มเปลี่ยนแปลงเมื่อติดต่อกับชาวตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยาการของตะวันตกบางอย่างเช่น การทหาร ยุทธวิธี การแพทย์ และการต่อเรือ เป็นที่สนใจของผู้นำไทยเนื่องจากมีประสิทธิภาพมากกว่าความรู้แบบเก่าของไทย เริ่มมีความสนใจศึกษาราชบัณฑิตในราชสำนักเพิ่มขึ้นจากความรู้แบบจารีต เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์ทรงมีแนวพระราชดำริสักรวบรวมและเห็นการณ์ไกล พระองค์ทรงโปรดให้มีการจัดตั้งโรงเรียนให้มีการเรียนการสอนเป็นระบบครั้งแรก ในระยะแรกการเรียนการสอนเน้นวิชาความรู้หนังสือไทย ภาษาอังกฤษ และการคำนวณแบบใหม่ เพื่อมุ่งผลิตข้าราชการที่มีคุณภาพมากขึ้น ขณะเดียวกันก็เป็นการดึงอำนาจกลับสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ด้วย

เมื่อมีการปฏิรูปโครงสร้างการปกครองและการบริหารให้ทันสมัย ทำให้ความจำเป็นที่ต้องมีข้าราชการที่มีความรู้ความสามารถเพิ่มขึ้น ตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการจัดตั้งโรงเรียนที่สอนวิชาการชั้นสูง เช่น โรงเรียนข้าราชการพลเรือน โรงเรียนนายร้อย และโรงเรียนกฎหมายขึ้น ประกอบกับการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตก เพิ่มความรุนแรงขึ้น ทำให้จำเป็นต้องมุ่งการจัดการศึกษาเพื่อผลิตข้าราชการ และการสร้างความสำนึกผูกพันร่วมกันในชาติบ้านเมือง มีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ด้วย

ในระยะเริ่มการจัดการศึกษาแบบใหม่ กระทรวงธรรมการยังไม่มีผู้มีความสามารถและมุ่งเปลี่ยนแปลงการจัดการศึกษาของตะวันตกมากกว่าจะสนใจศึกษาให้เหมาะสมกับสภาพของสังคมไทยเอง เมื่อมีปัญหาเกี่ยวกับงบประมาณที่ได้เพียงเล็กน้อย ทำให้การจัดการเกี่ยวกับงบประมาณที่ได้เพียงเล็กน้อย ทำให้การจัดการศึกษามีสภาพเป็นเพียงต้นไม้ในกระถาง ไม่งอกงามแพร่หลายทั่วไป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผลักดันให้มีการขยายการศึกษาแก่ประชาชนอย่างรวดเร็ว และทั่วถึงภายหลังกลับจากการเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก พ.ศ. 2440 พระองค์ทรงมีพระทัยในแนวทางปฏิรูปการศึกษา และทรงเชื่อว่าการศึกษามีผลต่อความเจริญมั่นคงของบ้านเมืองกว้างขวาง ไม่เพียงแต่การรับราชการเท่านั้น ทรงมีพระทัยว่าไทยสามารถพัฒนาประเทศให้ทันสมัยได้โดยไม่จำเป็นต้องเป็นฝรั่ง พระองค์ทรงอุดหนุนให้วัดซึ่งเป็นสถานการศึกษาแบบเก่าของไทยรับบทบาทในการจัดการเรียนการสอนแบบใหม่ทั่วพระราชอาณาจักร ซึ่งนอกจากเป็นการประหยัดรายจ่าย แล้วยังมีผลให้ประชาชนมีความผูกพันกับพุทธศาสนา มีความรู้จักนิคมขอบดีขึ้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาอนาชาตินิกายเถรวาท และสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาธรรมิกราช ทรงมีบทบาทอย่างแข็งขันในการขยายการศึกษาในหัวเมือง ผลการดำเนินงานทำให้ประชาชนทั่วไปได้รับการศึกษามากขึ้น แม้ว่าคุณภาพของการเรียนการสอนยังต่ำอยู่ก็นับว่าสภาพทั่วไปน่าพอใจ

ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีแนวความคิดทางการศึกษาหลายประการที่สำคัญและจะเป็นการวางรากฐานของแนวความคิดจากการ

ศึกษาในช่วงเวลาต่อมาอีกนาน แนวความคิดเหล่านี้ได้แก่ ประการแรก การวาง
จุดมุ่งหมายของการเล่าเรียนไว้อย่างชัดเจน และจริงจังอย่างมาก โดยให้ประชาชน
เกิดความสำนึกในการแสวงหาวิชาความรู้ มีความสำนึกมีส่วนร่วม และจงรักภักดี
ต่อพระมหากษัตริย์ ประการที่สอง การขยายจุดมุ่งหมายของการศึกษาให้กว้างขวาง
มากกว่าการรับราชการ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาททรงเสนอแนวความคิดใน
การจัดอาชีวศึกษาแก่ประชาชนอย่างจริงจัง เพื่อมิให้คนหนุ่มเฒ่าไปรับราชการและใช้
การศึกษาเป็นเครื่องเปลี่ยนพื้นเพเกินกว่าอัศภาพ ประการที่สาม การกระตุ้นให้
ประชาชนทั่วไปเกิดความสำนึกในหน้าที่ร่วมกับรัฐบาลในการจัดการศึกษาของท้องถิ่น
มีการจัดตั้งคณะกรรมการแบบสุขาภิบาลขึ้น เพื่อรับผิดชอบในการจัดการศึกษาของ
ท้องถิ่น การจัดการศึกษาระดับต่ำแก่ประชาชน อาศัยความร่วมมือจากทั้งกระทรวง
มหาดไทย กระทรวงนครบาล และกระทรวงธรรมการ แนวความคิดเหล่านี้นับเป็น
การวางพื้นฐานแนวความคิดทางการศึกษาสำหรับนักการศึกษาไทยรุ่นต่อมา ที่เข้าใจ
ปัญหาเชิงปฏิบัติมากขึ้น

แนวความคิดทางการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
จะมุ่งผลในทางปฏิบัติเพื่อให้นโยบายการศึกษาภาคบังคับบรรลุผล ซึ่งเป็นการผลักดัน
นโยบายการศึกษาของชาติ (National Education) ให้สำเร็จ เจ้าพระยา
พระเสด็จสุเรนทราธิบดี และเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี จะมีบทบาทในเรื่องนี้อย่าง
เด่นชัด ควบคู่ไปกับการศึกษาภาคบังคับ คือการจัดอาชีวศึกษาแก่ประชาชนด้วย
นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราโชบายปลูกฝัง
ความรักชาติ และความเป็นสุภาพบุรุษแก่นักเรียนเพิ่มขึ้นด้วย

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น

1.1 เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 1 เบ็ดเสร็จศึกษา
วิชาการ เล่ม 1 1-8

— เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 1 เบ็ดเสร็จศึกษาวิชาการ เล่ม 2 8-18

— เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 1 เบ็ดเสร็จศึกษาวิชาการ เล่ม 3 19-41

— เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 1 เบ็ดเสร็จศึกษาวิชาการ เล่ม 4 42-70

— เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 1 เบ็ดเสร็จศึกษาวิชาการ เล่ม 5 71-107

— เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 2 ตรวจและจัดโครงการศึกษา 1-12

— เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 12 จัดการศึกษาและการศึกษา เล่ม 3

19-26

— เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 12 จัดการศึกษาและการศึกษา เล่ม 4

27-39

— เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 12 จัดการศึกษาและการศึกษา เล่ม 5

40-49

— เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม ศ. 12 จัดการศึกษาและการศึกษา เล่ม 6

50-60

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 6 แฟ้ม ศ. 12 เบ็ดเสร็จ
ศึกษาวิชาการ เล่ม 1 1-14

— เอกสารรัชกาลที่ 6 แฟ้ม ศ. 1 เบ็ดเสร็จศึกษาวิชาการ เล่ม 2 15-44

— เอกสารรัชกาลที่ 6 แฟ้ม ศ. 1 เบ็ดเสร็จศึกษาวิชาการ เล่ม 3 45-52

— เอกสารรัชกาลที่ 6 แฟ้ม ศ. 2 ประกาศและพระราชบัญญัติ 1-15

— เอกสารรัชกาลที่ 6 แฟ้ม ศ. 10 จัดการศึกษาและการศึกษา เล่ม 1 1-22

— เอกสารรัชกาลที่ 6 แฟ้ม ศ. 10 จัดการศึกษาและการศึกษา เล่ม 2 23-44

1.2 เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1

โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี 2521, 178 หน้า

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว เล่ม 3 โรงพิมพ์คุรุสภา 2506, 256 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ "พระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเหตุขัดข้อง 4 ประการ ซึ่งทำให้การตั้งปวงไม่
สำเร็จได้โดยเร็ว" ศิลปากร 2 : 24 - 34 กรกฎาคม 2509

พระบรมราชาธิบายในรัชกาลที่ 5 พระราชทานแก่พระเจ้าลูกยาเธอ และ

หลักฐานการ พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ นางระเบียบ แววประเสริฐ

23 ตุลาคม 2513 โรงพิมพ์เสนาธิการพิมพ์ 2513, 84 หน้า

พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ตั้งแต่

พ.ศ. 2417 - 2453) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว. ทองเถา ทองแถม

18 ธันวาคม 2510 โรงพิมพ์สถานสงเคราะห์หญิงปากเกร็ด 2510, 251 หน้า

"พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าด้วยพระราชนโยบายเกี่ยวกับการศึกษาของชาติ ทรงมี
ถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) "ศิลปากร 3:1-18 ตุลาคม 2492

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมา

กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

2472, 249 หน้า

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ และ เจ้าพระยาเสถียร

สุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว.เปีย มาลากุล) พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบ

บังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสถียรสุเรนทราธิบดี โรงพิมพ์คุรุสภา 2506, 2 เล่ม

ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ ชัยติยา กรรณสูตร(รวมรวม) เอกสารการเมือง - การปกครองไทย ไทยวัฒนาพานิช 2518, 406 หน้า

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3
โรงพิมพ์คุรุสภา 2504, 2 เล่ม

_____ หนังสือแสดงกิจจานุกิจ โรงพิมพ์คุรุสภา 2514, 249 หน้า

ประดม ก กา. ประดม ก กา. หักอ่าน ปฐมมาลา อักษรนิติ ศิลปাবรรณาคาร
2513, 204 หน้า

ปาลเลกซ์, มงเซเชอร์ เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดยสันต์ ท.โกมลบุตร พิมพ์ครั้งที่ 2 ก้าวหน้า 2520, 930 หน้า

พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิฎกเจ้าสุทโธมหารศรี พระอรรคราชเทวี พิมพ์ในงานพระเมรุ จอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต
10 เมษายน 2493 โรงพิมพ์ไทยเชชม 2493, 202 หน้า

พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ 17 มีนาคม 2507 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2507, 346 หน้า

มกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ภาณุปกิณกะ
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี พระยาอนิรุทธเทวา (ม.ล.ฟื้น พึ่งบุญ)
22 เมษายน 2494 ม.ป.ท. 2494, 153 หน้า

_____ ปกิณกะคดี ศิลปাবรรณาคาร 2515, 232 หน้า

_____ พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช 2472 โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ 2472, 330 หน้า

เรื่องกฎหมายตราสามดวง ห้างหุ้นส่วนจำกัดอุดมศึกษา (แผนกกรพิมพ์) 2521, 775 หน้า
เรื่องสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกหลวงสถิตยุทธการ (สถิต สถิตยุทธการ)

8 กุมภาพันธ์ 2514 โรงพิมพ์พระจันทร์ 2514, 94 หน้า

ลา ลูแบร์, เคอะ ราชอาณาจักรสยาม แปลโดยสันต์ ท. โกมลบุตร ก้าวหน้า
 2510, 639 หน้า

วชิรญาณไรรส , สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา การศึกษา พิมพ์ในงานมหา

สมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แด่วันสิ้นพระชนม์ 1 - 7 สิงหาคม 2514 โรงพิมพ์มหาบุญ

ราชวิทยาลัย 2514, 410 หน้า

_____ ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี

แด่วันสิ้นพระชนม์ 1 - 7 สิงหาคม 2514 โรงพิมพ์มหาบุญราชวิทยาลัย 2514,

634 หน้า

เอกสารเรื่องการจัดการศึกษาในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิมพ์ในงานฉลองวันเฉลิมวันคล้ายวันสมโภช 100 ปี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว 1 ตุลาคม 2511 โรงพิมพ์คุรุสภา 2511, 283 หน้า

2. เอกสารชั้นรอง

กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการสร้างชาติไทย

วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2524, 310 หน้า อักษรนำ

คายส์, ชาร์ล เอฟ. "ความเชื่อเรื่องสมัยพระศรีอริย์ ศาสนาพุทธแบบเถรวาท

และสังคมไทย" ใน กฎขานา หน้า 19 - 44 วุฒิชัย มูลศิลป์ และธรรมนิศย์

วรภรณ์ บรรณาธิการ เอกสารทางวิชาการ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

2525

จักรกฤษณ์ นรนิติติกุลการ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

กับกระทรวงมหาดไทย โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2506, 604 หน้า

จรรยา แสนจิตต์ นโยบายและการจัดการอาชีวศึกษาของไทย ระหว่าง พ.ศ. 2441-

2474 ปรินุณานีพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

2524, 374 หน้า อักษรสำเนา

จารุวรรณ ไวยเจนนี การศึกษาภาคบังคับของไทย พ.ศ. 2464 - 2474 เอกสาร

นิเทศการศึกษานิตยที่ 159 หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู โรงพิมพ์คุรุสภา

2517, 160 หน้า

ฉัตรทิพย์ นาดสุภา (บรรณาธิการ) วิวัฒนาการทุนนิยมไทย สารศึกษาการพิมพ์

2523, 343 หน้า

ชัย ธีรธำศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 คำนั่งคม พิมพ์ครั้งที่ 2

เรื่องศิลป์ 2519, 553 หน้า

ประวัติศาสตร์สังคมไทยโบราณก่อนศตวรรษที่ 25 เรื่องศิลป์ 2523, 243 หน้า

ชัยอนันต์ สมุทวณิช การเมือง - การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย 2411 - 2475

บรรณกิจ 2523, 200 หน้า

ศึกษากับพัฒนาการของสังคมไทย นำอักษรกรรพิมพ์ 2519, 106 หน้า

(ภาคผนวก 144 หน้า)

สารนิพนธ์ของเทียนวรรณ องค์การนักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหงจัดพิมพ์

โพธิ์สามต้นการพิมพ์ 2517, 231 หน้า

ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ สุวดี เจริญพงศ์ บรรณาธิการ การเมืองและการปกครอง

ไทยสมัยใหม่ รวมงานวิจัยทางประวัติศาสตร์และรัฐศาสตร์ เอกสารทางวิชาการ

ของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

2522, 661 หน้า

ณัฐวิ สุทธิสงคราม สมเด็จพระนเรศวรมหาราชสุริยวงศ์ เล่ม 1 พิมพ์ครั้งที่ 2

2516, 661 หน้า

กักรางราชานุภาพ, สมเด็จพระยา ความทรงจำ เสริมวิทย์บรรณาการ ม.ป.ป.

375 หน้า

คำทรงราชูปถัมภ์, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา ความทรงจำ เสริมวิทยบรรณาการ ม.ป.ป.
375 หน้า

_____ นิทานโบราณคดี ศิลปบรรณาการ 2516, 526 หน้า

_____ ประวัติบุคคลสำคัญ บรรณาการ 2517, 562 หน้า

_____ ประวัติสังเขปแห่งการจักการศึกษายุคสมัยแห่งประเทศสยาม ภาคที่ 1

(พ.ศ. 2414 - 2434) โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 2480, 37 หน้า

_____ "ลักษณะการศึกษาของเจ้านายแต่โบราณ" ใน ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด

หน้า 117 - 120 โรงพิมพ์คุรุสภา 2504

_____ เทศาภิบาล พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ พระยาจินดารักษ์ (จำลอง สวัสดิ์ทิพย์)

ม.ป.ท. ม.ป.ป. 68 หน้า

เกษ อนุภาค "ประมวลเหตุการณ์สำคัญที่มีอิทธิพลต่อการจักการการศึกษาของไทย ระหว่าง

พ.ศ. 2367 ถึง พ.ศ. 2459" ใน ชุมนุมทางวิชาการ : บทเรียนจากการจักการการศึกษา

ในรอบร้อยปีที่ผ่านมา รายงานการประชุมทางวิชาการครั้งที่ 3 สิงหาคม 2512

กรมสามัญศึกษา หน้า 1 - 14 โรงพิมพ์คุรุสภา 2512

แถมสุข นุ่มนนท์ ยังเคอกรุ่นแรก กบฏ ร.ศ. 130 เรื่องศิลป์ 2522, 280 หน้า

ธิดา สาระยา "โครงสร้างของชนชั้นในสังคมไทย สมัยสุโขทัยและคณายุค" ใน

รวมปรากฏการณ์จากสมาคมสังคมศาสตร์ แห่งประเทศไทย พ.ศ. 2520 - 2521

หน้า สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2521

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยา และสมเด็จพระกรมพระยาคำทรงราชูปถัมภ์

สาส์นสมเด็จ เล่ม 14 โรงพิมพ์คุรุสภา

_____ สาส์นสมเด็จ เล่ม 18 โรงพิมพ์คุรุสภา

นิติ เอียวศรีวงศ์ ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา เอกสาร

ของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 8 กุมภาพันธ์ 2521 63 หน้า อักษรานา

_____ วัฒนธรรมการปกครองกับวัฒนธรรมค่านิยม เอกสารวิชาการหมายเลข 10

ประกอบการสัมมนา สังคมวัฒนธรรมค่านิยม ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย

3 - 5 กุมภาพันธ์ 2525 สถาบันไทยคดีศึกษา 221 หน้า อักษรานา

เบญจวรรณ สุนทรากุล วิวัฒนาการของแบบเรียนไทย พิมพ์ครั้งที่ 3 โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
รวมคำแหง 2518, 153 หน้า

บำรุง กลัดเจริญ ประวัติการฝึกหัดครูของประเทศไทย ปริณิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัย
วิชาการศึกษาประสานมิตร 2506, 200 หน้า อักสำเนา

ปรีดิศรธรรมชากา (แพ ทาละลักษณ์) พระยาโบราณศึกษาและวิธีสอนหนังสือไทย พิมพ์ใน
งานพระราชทานเพลิงศพ นางพวงเพชร เอี่ยมสกุล 19 พฤศจิกายน 2502

โรงเรียนการช่างวุฒศึกษา (แผนกการพิมพ์) 2502, 81 หน้า

ประวัติศาสตร์และการเมือง หนังสืออ่านประกอบวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2518, 213 หน้า

พรเพ็ญ อันตระกูล การใช้จ่ายเงินแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้า
อยู่หัว วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2517, 278 หน้า อักสำเนา

พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ พระประวัติกรมพระยา
เทววงศ์วโรปการ พิมพ์ครั้งที่ 3 โรงพิมพ์คุรุสภา 2522, 273 หน้า

พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ ขุนช้าง-ขุนแผน โรงพิมพ์คุรุสภา 2493
992 หน้า

มนูญ ลาชโรจน์ นโยบายการจัดการศึกษาสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ปริณิพนธ์ กศ.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2521, 166 หน้า
อักสำเนา

มัทนา เกษกมล การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ เรื่องการเมืองและการปกครองในรัชกาล
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453 - 2468) วิทยานิพนธ์ อ.ม.
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2517, 213 หน้า อักสำเนา

มานิจ ชุมสาย ม.ล. ประวัติการศึกษาภาคบังคับของประเทศไทย โรงพิมพ์คำรพ 2498,
173 หน้า

โรเซนแบร์ก, เคลาส์ เทียนวรรณกับการพัฒนาชาติไทย แปลโดย อรุณดา โรเซนแบร์ก-พรหมนอก เอกสารประกอบการปาฐกถาทางวิชาการที่ 30 กันยายน 2524 35 หน้า
อัครสาเนา

วารุณี ไอสถารมย์ การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411 - 2475 วิทยานิพนธ์ อ.ม.
2524, 397 หน้า

วิชัย เสงฆะมาศย์ การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี 2510, 171 หน้า

เวลส์, ควอริช การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจน์
สมเกียรติกุล และบุพา ชุมจันทร์ โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
2519, 404 หน้า

เวลดา, วอลเทอร์ เอฟ. แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต โรงพิมพ์
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2514, 301 หน้า

วุฒิชัย มูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษาในรัชกาลที่ 5 โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์ในรัชกาล
ที่ 5 โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2516, 240 หน้า

วุฒิชัย มูลศิลป์ นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ กศ.ม. วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2512, 234 หน้า
อัครสาเนา

ศรีวิสุทธิโมลี, พระ พุทธธรรม วารณไวทยาการ : ชุมมบทความทางวิชาการ ถวายพระเจ้า
วรวงศ์เธอ กรมหมื่นนคราธิปพงศ์ประพันธ์ ในโอกาสที่พระชนมครบ 80 พรรษา บริบูรณ์
โครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ 2514, 206 หน้า

ศึกษาธิการ, กระทรวง ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ พ.ศ. 2435 - 2507 พิมพ์
เป็นที่ระลึกวันครบรอบ 72 ปี ของกระทรวงศึกษาธิการ 1 เมษายน 2507
โรงพิมพ์คุรุสภา 2507, 1, 133 หน้า

สมสมัย ศรีสุทพรพรรณ โฉมหน้าศักดินาไทย พิมพ์ครั้งที่ 4 เจริญวิทย์การพิมพ์ 2514,
285 หน้า

สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร ต้นกำเนิดชนชั้นนายทุนในประเทศไทย (พ.ศ. 2390 - 2453)

สร้างสรรค 2523, 179 หน้า

_____ (บรรณาธิการ) พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุญมาต) นักเศรษฐศาสตร์คนแรก
ของเมืองไทย มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์ 2523, 194 หน้า

สุวิทย์ ชีรสอวก์ ความสัมพันธ์ไทย - ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 - 126 การเสียดินแดน
ฝั่งขวาแม่น้ำโขง วรณบุพา สนิทวงศ์ และวุฒิชัย มูลศิลป์ บรรณาธิการ โรงพิมพ์
แสงรุ่งการพิมพ์ 2523, 618 หน้า

สุริยานุวัตร, พระยา ทรัพย์สินศาสตร์ พิมพ์ครั้งที่ 3 พิมพ์ 2518, 547 หน้า

สุนทรภู่ (นามแฝง) พระอภัยมณี โรงพิมพ์คุรุสภา 2491... 2 เล่ม

อकिन รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416 แปลโดย

ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และ พรณี สรุงบุญมี โรงพิมพ์พิมพ์เนศ 2518, 502 หน้า

อนุমানราชชน, พระยา ชีววิชาวไทยสมัยก่อน โดย เสรีโยโกเศศ (นามแฝง)

บรรณาการ ม.ป.ป. 239 หน้า

อมรคุณารักษ์, จมื่น พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

เรื่องการศึกษาของชาติ (เล่ม 7, 8 ตอน 1, 2) โรงพิมพ์คุรุสภา 2513, 2 เล่ม

อัญชลี สุตายันต์ ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบตอสังคมไทย ในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ อ.บ. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

2524, 345 หน้า อีกสำเนา

3. วารสารและเอกสารอื่น ๆ

- กาญจณี สมเกียรติกุล การมาเยือนสยามครั้งแรกของข้าพเจ้า (แปลจาก "My First Visit to Siam" by Sir Andrew Clarke) จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 3 : 124 - 138 เมษายน 2518
- ฉลอง สุนทรวณิชย์ ความเชื่อในเรื่องพระศรีอารีย์ และกบฏในภาคอีสาน : ข้อสังเกตเบื้องต้นเกี่ยวกับอุกมการ และผู้นำ เอกสารโรเนียวพิมพ์เล็ก 5 หน้า
- ชาวุธวิทย์ โกษกรศิริ "พุทธศาสนาและการรวมคณาจักรสมัยรัตนโกสินทร์ (1893 - 1991)" วารสารธรรมศาสตร์ 1 : 39 - 51 มิถุนายน - กันยายน 2519
- _____ "อำนาจทางการเมืองของอาณาจักรสุโขทัย" วารสารธรรมศาสตร์ 2 : 57 - 69 ตุลาคม 2518 - มกราคม 2519
- แถมสุข นุ่มนนท์ "การจับกุมทหารก่อการกำเริบ ร.ศ. 130" วารสารสังคมศาสตร์ 1 : 1 - 25 มกราคม - มีนาคม 2522
- ทรงวิทย์ กลประสิทธิ์ "จินตภาพ : คำว่า เล่มแรกจริงหรือ" ศิลปวัฒนธรรม 7 : 66 - 79 พฤษภาคม 2524
- นิธิ เอียวศรีวงศ์ "โลกของนางนพมาศ" วารสารธรรมศาสตร์ 1 : 2 - 31 กรกฎาคม - กันยายน 2523
- มัทนา เกษมกล "การดำเนินการช่วยเหลือชาวนาโดยวิธีการสหกรณ์ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราช (2459 - 2475)" วารสารธรรมศาสตร์ 2 : 2 - 21 ตุลาคม - ธันวาคม 2522
- บุพา ชุมจันทร์ (เก็บความ) การแบ่งยุคสมัยของประวัติศาสตร์ไทย ("On the Periodization of Thai History" by Kawabe Toshio)
- จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 3 : 87 - 100 เมษายน 2518

แล คิลทวิทยรัตน์ "วิถีทางผลิตแบบเอเชีย กับเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ แห่งความค่อยพัฒนา
ของสังคมไทย" วารสารธรรมศาสตร์ : 87 - 98 กรกฎาคม - กันยายน 2522

วัยอาจ, เควิก เค. "คณะสงฆ์เป็นเครื่องยกฐานะในสังคมไทยโบราณ" ศิลปากร

1 : 41 - 52 พฤษภาคม 2509

วิทยา สุจริทชนารักษ์ "ความคิดเกี่ยวกับอำนาจในสังคมไทย" รวมบทความประวัติศาสตร์

3 : 1 - 39 พฤศจิกายน 2524

วิเศษ วิเชียร (รวมรวม) "พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้า
อยู่หัว ถึงพันโทพระนราธิราชภักดี" วารสารประวัติศาสตร์ 3 : 98 - 101

กันยายน - ธันวาคม ค.ม. 2522

วุฒิชัย มูลศิลป์ "แนวความคิดเกี่ยวกับการศึกษาของไทย จากสมัยสุโขทัยจนถึงการ
เปลี่ยนแปลงการปกครอง 2475" สังคมศาสตร์ปริทัศน์ (ฉบับวิชาการ) 1 - 2 :

196 - 219 มกราคม - มีนาคม 2519

"สภาพที่พิจารณาราชการแผ่นดินกับการถึงอำนาจกลับคืนสู่สถาบันพระมหากษัตริย์
ในสมัยรัชกาลที่ 5" แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสาร โบราณคดี 2 : 96 - 116

กรกฎาคม - ธันวาคม 2523

สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล "ระบบศักดินา" วารสารธรรมศาสตร์ 1 : 22 - 38

มิถุนายน - กันยายน 2519

สุวิมล ชาญมานนท์ "การก่อกำเนิดอิทธิพลชาวจีน ในสมัยรัชกาลที่ 6" วารสารธรรมศาสตร์

1 : 70 - 86 มิถุนายน - กันยายน 2517

อานันท์ กาญจนพันธ์ "ตำนานและลักษณะความคิดทางประวัติศาสตร์ในลำนาระหว่าง

พุทธศตวรรษที่ 20 และ 21" วารสารธรรมศาสตร์ 1 : 9 - 21 มิถุนายน -

กันยายน 2519

- Adams, David B.J. Monarchy and Political Change : Thailand under Chulalongkorn (1968 - 1885) Doctor's Thesis. The University of Chicago, 1977. 225 p. photocopied.
- Battye, Noel Alfred. The Military, Government and Society in Siam, 1868 - 1910 : Politics and Military Reform during the Reign of King Chulalongkorn. Doctor's Thesis. Cornell University , 1974. 576 p. photocopied.
- Collingwood, R.G. The Idea of History. London, Oxford University press, 1980. 339 p.
- Ingraham, James C. Economic Change in Thailand. 1950 - 1970. Stanford, Stanford university press, 1971. 352 p.
- Kirsch, A. Thomas. "Complexity in the Thai Religious System : An Interpretation," Journal of Asian Studies. 36 : 241 - 266, February, 1977.
- Reynolds, Craig J. "Buddhist Cosmography in Thai History , with Special Reference to Nineteenth - Century Culture Change," Journal of Asian Studies. 35 : 203 - 220, February, 1976.
- Steinberg, David Joel. ed. In Search of Southeast Asia. New York, Praeger Publishers, 1971. 522 p.
- Tej Bunnag . The Provincial Administrations of Siam : 1892 - 1915. Bangkok, Oxford University Press, 1977. 322p.
- Vella, Walter F. The Impact of The West on Government in Thailand. Berkely and Los Angeles, University of California Press, 1955. 317 - 409 p.
- Wyatt, David K. The Beginnings of Modern Education in Thailand, 1968 - 1910. Doctor's Thesis. Cornell University, 1966. 698 p. photocopied.
- _____. "Education and the Modernization of Thai Society" in Change and persistence in Thai Society. p.125 - 149, ed. by G. William Skinner and A. Thomas Kirsch. Ithaca, Cornell University Press, 1975.
- _____. The Politics of Reform in Thailand : Education in the Reign of King Chulalongkorn. New Haven, Yale University Press, 1969. 425 p.
- _____. "Samuel McFarland and Early Educational Modernization in Thailand 1877 - 1896" in Felicitations Volumes of Southeast-Asian Studies. Vol. I. Bangkok, The Siam Society, 1965. 1-16 p.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก.
ความเห็นด้วยเรื่องการเล่าเรียน *

บรรยายการณ

การเล่าเรียนซึ่งจะมีผลดีที่สุด ก็คือให้เด็กทั้งความรู้ความสามารถและความประพฤติชอบ ความรู้และความเลียงชีพชอบเป็นข้างอันดี ดังนั้นเป็นตัวอย่างแห่งความรู้ ความหาอุบายเครื่องเลี้ยงชีพอย่างนั้นได้ ดังนั้นเป็นตัวอย่างแห่งความสามารถ ความปกครองใจให้อยู่ในอำนาจ ไม่ปล่อยให้นิยมในทางเลียงชีพผิด ดังนั้นเป็นตัวอย่าง แห่งความประพฤติชอบ คุณสามประการนี้แม้มีมาโดยกำเนิดก็จริง แต่ยิ่งขยายให้ กว้างขวางออกไปได้เท่าไรก็ยิ่งดี การเล่าเรียนมีประเภทสามเกือบทุกแห่งเล่าเรียน ตามลำดับ ดังนั้นการเรียนอักษรสมัยเกือบทุกแห่งความรู้ การเรียนวิทยาเกือบทุกแห่งความ สามารถ การเรียนธรรมเกือบทุกแห่งความประพฤติชอบ

เป็นประเพณีของพระราชอาณาจักรนี้มาแต่เดิมว่า การฝึกสอนตกอยู่ในมือ พระสงฆ์ ผู้มีบันดาศักดิ์ก็ดี ราษฎรก็ดี ยอมส่งบุตรหลานเข้าวัดฝากไว้สำนักแห่งพระสงฆ์ ผู้คุ้นเคยกัน พระสงฆ์นั้น ๆ ต่างรูปต่างสอนศิษย์ของตนตามภูมิลำเนาได้รวบรวมสอน แห่งเดียวกันเป็นโรงเรียนไม่ โดยนับวัดได้ชื่อว่าเป็นที่ประชุมการเล่าเรียนแต่ แยกกันสอนตามสำนัก เมื่อเป็นเช่นนั้นเด็กนักเรียนย่อมได้ความรู้ยิ่งและหย่อนกว่ากัน ไม่แต่เพียงสติปัญญาอุดหนุน โดยความรู้และความสามารถของพระสงฆ์เป็นครูด้วย และถาเรียน ไม่มีวิธีสอบความรู้ ไม่มีกำหนดเข้า มีกำหนดออกก็ต่อเมื่อสั่งจากพระ ถึงอย่างนั้นก็ยัง ออกได้ในราว ๆ ห้าปีเหล่านี้เป็นเหตุให้นักเรียนได้ความรู้ไม่เสมอเหมือนกัน เมื่อกล่าว

* คัดจาก กองจดหมายเหตุ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 แฟ้ม 12/7
ความเห็นด้วยเรื่องการศึกษาศึกษาของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ลงวันที่ 25 กันยายน

ถึงประโยชน์ที่พระสงฆ์เป็นครูกับเด็กเป็นศิษย์จะพึงได้ควยอาศัยกันแลกกัน พระสงฆ์
 ผู้เป็นครูได้ใช้เด็กศิษย์เป็นกำลังในกิจธุระทั้งปวง แม้ความกว้างขวางออกไปได้ใน
 ราวางประชุมชน ถ้าบิณฑบาตของเด็กเป็นคณบริบูรณ์ ก็สิ่งอาหารบิณฑบาต ของสัคนบ้าง
 ของแห่งบ้าง ถวายตามทางไกลหรือใกล้ บางที่ก็ถึงปวารณาเป็นที่ออกปากขอ
 จตุปัจจัยได้ในคราวที่ต้องการ ฝ่ายเด็กผู้เป็นศิษย์เล่า ก็ได้เรียนความรู้แลกินอยู่อย่าง
 ในสำนักของพระสงฆ์เป็นครู ถ้าบิณฑบาตเป็นต้นของเด็กเป็นคนขัดสน ก็เป็นของวันดีที่
 จะไม่ต้องเลี้ยงบุตรของตนควย พระสงฆ์เป็นครูของเด็กย่อมเจ็ยให้ผู้นั้นมาเลี้ยงบุตร
 ของคนจน โดยเที่ยวรับศรัทธาไทยมาจากวังแลบ้านนั้น ๆ ข้อนี้เป็นประโยชน์สำคัญ
 อย่างหนึ่งที่วัดนี้ประโยชน์แก่บ้านเมือง นอกจากสั่งสอนศาสนาแลความรู้ ควยเพราะเหตุ
 ราษฎรที่เป็นพื้นเมืองยากจนขัดสนมาก นำบุตรไปฝากพระแล้ว ปลดเปลื้องภาระในการ
 จะต้องเลี้ยงดูได้ แลทั้งเป็นของครูที่บุตรจะได้ความรู้เป็นเครื่องตั้งตัวได้ควย แต่เพราะเป็น
 การเฉพาะเอกชนเช่นนี้ ประสงค์ผู้เป็นครูผู้เจ็ย จะมีศิษย์มากเกินกำลังที่จะเลี้ยงกันไม่ได้
 การเล่าเรียนในวัดจึงไม่ใหญ่โตแลไม่ดำเนินสู่ความเจริญทันสมัยของบ้านเมือง

เมื่อกรมศึกษาได้ตั้งขึ้นแล้ว พิมพ์แบบคำราเรียนแลจัดการสอบความรู้ขึ้นข้อนี้เป็น
 ประโยชน์ในการสอนอักษรสมัยในวัดก็ขึ้น คำเนินเข้าแบบแผนของแผ่นดิน ควรนับว่ามีคุณ
 แก่การเล่าเรียนในวัด แต่เมื่อเพ่งถึงการตั้งโรงเรียนฝึกสอนที่กรมศึกษาได้จัดขึ้นแล้ว
 ยังเห็นว่าน้อยไม่พอแก่เวลาแลทุนที่ลง ข้อนี้เห็นว่าเพราะจัดการทวนกระแส คือ
 จัดการเรียนขึ้นประเพณีเดิม ทั้งไม่นับวัดเป็นสถานที่เล่าเรียน นับแต่โรงเรียนที่จัดระเบียบ
 ในกรมศึกษา เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จำเป็นจะต้องมีโรงเรียนน้อยอยู่ทั่วไป ควยเหตุที่ยังประมุล
 วัดยังไม่ไหว การสอนก็ได้ดีเหมือนกัน ข้าโรงเรียนที่มีอยู่ในบัดนี้ก็เป็นโรงเรียนวัดที่
 พระสงฆ์เป็นผู้จัดการแลเป็นครูโดยมาก แลการที่จะจัดระเบียบนั้น เข้าใจว่าเพราะ
 เห็นอำนาจประโยชน์ว่าจะได้บำรุง ถ้าไม่บำรุงแล้วเห็นว่าจะมีผู้จัดระเบียบน้อยที่สุด
 แลความต้องการของราษฎรก็ยังพออยู่ในโรงเรียนวัด ควยได้รับประโยชน์อันใหญ่ดังกล่า
 แล้ว เมื่อจัดการทวนกระแสเช่นนี้ การก็ไม่คืบไปได้เร็ว ทั้งต้องเปลืองทุนไปถ่ายเดียว

ฝ่ายโรงเรียนข้างวัดเล่า จะจัดการให้เจริญขึ้นก็เป็นอย่างนั้นมาก ด้วยปราศจาก
 สู้ตะในเรือนเป็นพื้น ทั้งซัดสนคายทุนรองแลไม่มีทุนหวังเกินกว่าประโยชน์ที่กล่าว
 แล้วยัง ที่สุดของความซัดของทั้งหลายก็อยู่ในเวลานี้ความเป็นไปเช่นนี้
 เยนเตลแมนตลอดทั้งบ้านทั้งวัด หากว่าวัดจะคิดจะอะไรขึ้นที่ข้างบ้านยังมีใคร นักเรียน
 ได้ความเชื่อไม่พอ วางบดลงเสียว่าอันเกี่ยวเรบลแล้ว ไม่เชื่อเพื่อในที่ที่จะสำเนียง

อาศัยเหตุซัดของทั้งของกรรมาศึกษาทั้งของวัดด้วยกันทั้งสองฝ่ายนี้ การเล่าเรียน
 ในพระราชอาณาจักรจึงไม่เจริญขึ้นได้ เมื่อจะแก้เหตุซัดของน่าจะตั้งค่านิยมโดยวิธี
 ดังจะกล่าวต่อไปนี้

ความเห็นในวิธีจัดการ

ประโยชน์แห่งการเรียน

1. การเรียนทั้งปวง ควรหวังให้ได้ผลแก่ผู้เรียน 3 ประการ คือ ความรู้
 ความสามารถ และความประพฤติชอบ

ประเภทแห่งการเรียน

2. เพื่อให้ได้ผล 3 ประการนั้นบริบูรณ์ จะต้องจัดการสอนอักษรสมัย
 วิทยา และธรรมปฏิบัติ

ชั้นแห่งการเรียน

3. การเล่าเรียนกล่าวโดยย่อ ควรเป็นสองชั้น คือชั้นสามัญ สำหรับ
 คนที่เป็นพื้นเมือง ทั้งในกรุงแลในหัวเมืองทั้งหลาย แลชั้นพิเศษสำหรับบางจำพวก ชั้นหนึ่ง ๆ
 จะมันออกไปอีกก็มากน้อยก็ได้

4. เมื่อกล่าวถึงประเภทในชั้นหนึ่ง ๆ ในชั้นสามัญ ควรเป็น 4 อย่าง
 ตามความจำเป็นของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ คือ รู้จักอักษรสมัยของชาติตัว รู้จักคิดเลข
 รู้จักการเลี้ยงชีพ กับรู้จักฝึกและชอบ ในชั้นพิเศษจะนิยมลงเป็นแน่ยังไม่ได้อีก แต่คง
 อยู่ในภาษาต่างประเทศ วิธีคำนวณศิลปะวิทยาต่าง ๆ กับธรรมเนียมปฏิบัติ เมื่อรวบรวมกล่าวก็คือ
 ให้ได้ผลสามประการกว้างขวางออกไปกว่าชั้นสามัญ

สถานที่เรียนเดิมน้ำ

เมื่อจะแก้การเล่าเรียนให้เจริญ ต้องจัดการค้นหาประเพณีเดิมเพื่อให้ดำเนินการตามกระแสทั้งทรงพระราชดำริไว้ว่าจะหันเข้าวัด การจึงจะคล่องไม่ติดขัด แต่ควรต้องเป็นแผนกดังต่อไปนี้

ก. ควรถอนความคิดเห็นว่า วัดไม่มีประโยชน์นอกจากการพระศาสนา เสีย ยอมรับว่าเป็นศึกษาสถานทุกตำบลแล้ว จดทะเบียนเป็นศึกษาสถานในพระราชอาณาจักร เด็กวัดนับว่าเป็นนักเรียนทุกคน

ข. การสอนชั้นสามัญสำหรับเด็กผู้ชาย ควรมอบให้คงอยู่ในมือพระสงฆ์ การสอนชั้นพิเศษบางแห่ง สู้แล้วแต่อาวาสไหนจะสามารถ แต่การจะจัดเพียงไร สู้แล้วแต่การบำรุงซึ่งจะกล่าวในแผนกนั้นต่อไป

ค. การสอนชั้นสามัญก็พิเศษก็สำหรับเด็กเด็กผู้หญิงควรมอบให้คงอยู่ในมือของกรมศึกษา การสอนชั้นพิเศษสำหรับเด็กผู้ชายที่วัดยังจัดไปไม่ได้ บางอย่างควรตกเป็นหน้าที่ของกรมศึกษาไปก่อนกว่าจะปล่อยได้ คิดเขยิบตั้งโรงเรียนชั้นสูงขึ้นไปโดยลำดับ เชื้อเป็นตัวอย่าง บางอย่างควรตกเป็นหน้าที่ของเจ้ากระทรวง เช่น การสอนกฎหมาย ซึ่งไม่มีที่ไหน จะสอนได้ก็กว่ากระทรวงยุติธรรม

การสอบความรู้

6. การสอบความรู้เป็นสำคัญ จำต้องมีประจำปีหรือกิ่งปีตามชั้นสูงชั้นต่ำ ควรเป็นหน้าที่ของผู้อำนวยการแห่งโรงเรียนนั้น ๆ จะพึงจัด เช่น มหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นต้น กระทำอยู่บัดนี้ ผู้อำนวยการต้องรับผิดชอบในการที่นักเรียนสอบความรู้ได้แล้ว จะใช้การใดหรือมิได้ตามสมควรแก่ชั้นที่สอบได้นั้น

ข. ถ้าจะให้โรงเรียนข้างวัดมีกำลังขยายการให้เจริญก็ต้องเลือก บำรุงโดยทางตรง คือให้ทุนสำหรับจ้บจ่ายให้พอเลี้ยงการเล่าเรียน ความประสงค์ ของเจ้าอาวาสที่เอาการก็เพียงแต่ว่าโฉนจะมีกำลังรักษาวัดไม่ให้เสื่อมเมื่อได้อุดหนุน โดยทางฝึกสอน คงจะเอาใจไปในการนั้น ไม่ว่างธุระ มีตัวอย่างในการตั้งมหาวิทยาลัย ราชวิทยาลัยอยู่บ้างแล้ว โรงเรียนที่จะเลือกบำรุงนั้นในกรุงเทพฯ ก็คือพระอารามหลวง ที่เคยได้รับพระราชทานส่วนกลั่นารายย่อยเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นการพระราชกุศล เช่น วัด บวรนิเวศ ได้รับพระราชทานค่าแรงแลค่าน้ำมัน เป็นต้น แลให้รูปพระราชทานเป็นรายใหญ่ เช่น วัดเทพศิรินทร์ ได้รับพระราชทานค่ารักษาพื้นที่ เป็นต้น จะให้เป็นแต่การพระราช กุศลทำไร พระราชทานเพิ่มให้เพียงพอ รักษาพระอารามแลโรงเรียนแล้วละมี ประโยชน์ทั้งการบำเพ็ญพระราชกุศลแลบำรุงการเล่าเรียน ทั้งพระอารามก็ชื่อว่าเป็ นอันรักษาไว้ได้ควยไม่ทิ้งเปล่า อีกอย่างหนึ่งพระอารามที่ไม่ได้รับพระราชทานส่วนกลั่นา ร เช่นนั้น แต่ตั้งอยู่ในทำเลแลจัดการดี มีวัดพิชัยญาติ เป็นต้น ถ้าได้อุดหนุนยิ่งจะมีใจจัดการ มากขึ้น ส่วนในหัวเมืองที่ตั้งมณฑลหรือแม่ในเมืองใหญ่ ๆ ถ้าได้มีโรงเรียนที่ได้รับบำรุง โดยตรงไว้เป็นตัวอย่าง เมืองละโรง ตามความคำริของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ จะเป็นดี ด้วยจะทำการศึกษาในหัวเมืองให้ดำเนินเข้าวิธีเร็วขึ้น ตามนั้นนี้ จะควรมี โรงเรียนที่ได้รับบำรุงโดยทางตรงเท่าไร ก็สุดแล้วแต่พระราชทรัพย์ที่จะจ่ายได้ แต่ อย่างไรก็ดี ไม่ควรใช้วิธีบำรุงอย่างท่าน้ำพริกจะลายแม่น้ำ นี่เป็นชนิกลาง

ค. ถ้าจะให้วัดได้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองเทศที่แลจะต้องจัดตั้ง แอคมินิสเตรชัน แต่มีใช้ว่าจะเปลี่ยนแปลงการใหม่จากประเพณีเดิม ข้อสำคัญมีอยู่ว่า ไม่มีผู้ใดจะยอมพระให้เสียใจประกอบกิจอะไร ๆ ยิ่งกว่าสมเด็จพระบรมพิตรพระราช สมการเจ้า เมื่อต้องรู้สึกว่ายู่ในไต่บังคับของท่านผู้อื่นรอง ๆ ลงมาก็มักพอใจหอกธุระ เสีย ในบัดนี้ความข้อนี้ยิ่งแลเห็นกันดี ถ้าจัดให้ตำแหน่งพระสงฆ์ดำรงสมณศักดิ์รับ สุปรรณมัตราแลหิรัญบัตร กล่าวคือ แยกแอคมินิสเตรชันเป็นแผนกหนึ่ง ตามประเพณีเดิม ไม่ตรัสว่าขึ้นตักกระทรวงธรรมการ อย่างเข้าใจกันอยู่ทุกวันนี้ ซึ่งเห็นว่าไม่จำเป็นจะได้

การบำรุง

7. การบำรุงนั้น จำเป็นต้องหวังด้วยกันทุกโรง แต่จะจ่ายพระราชทรัพย์บำรุงทั่วไปเป็นอันไม่ได้โดยตัวเอง เพราะฉะนั้นถ้าคิดอุปมาที่ไม่ต้องจ่ายพระราชทรัพย์ลงเหลือได้ แต่ให้การเรียนเจริญขึ้นได้เพียงใด ก็ยิ่งดีเพียงนั้น วัฏเป็นขั้นที่ที่สุด ถ้าจำเป็นจะต้องจ่ายมากก็ให้ได้ผลแก่แผ่นดินคุ้มกันจักเป็นชั้นรองลงมา

8. การบำรุงเล็กน้อยแต่ไม่พอ เช่น กรมศึกษาจ่ายบำรุงโรงเรียน เขตยศก็โรงเรียนหนึ่ง เดือนละ 10 บาท เป็นการเปลืองแก่ผู้บำรุงเปล่า นอกจากจะได้โรงเรียนมาจกทะเบียนให้มากขึ้น ซึ่งจะหาได้ทางขึ้นโดยไม่ต้องเปลืองแล่นรับโดยล้นน้อย ไม่นั้นต้องหาทางอื่น คงคำว่า คำน้ำพริกละลายแม่น้ำคังนี้ไม่บำรุงเสียเลยดีกว่า เว้นไว้แต่ให้รางวัลพอเป็นเครื่องชูใจ แต่มิใช่ว่าให้คนเข้าสอบความรู้ ซึ่งกลับกันกับของฝรั่งที่เขาได้ผลในทางนั้น

9. จะควรกำหนดการบำรุงโรงเรียนนั้น ๆ โดยสถานใด นอกจากกล่าวแล้วยังไม่ได้ ค้วยไม่เคยเห็นหมายชี้จ่ายบำรุงการศึกษาว่าเท่าไร หรือจะว่าการที่ไม่เคยเห็นแต่จ่ายเงินมาก เป็นลักษณะอันเดียวเรบลดเป็นได้ จึงไม่กล้าพอ จำต้องจักเป็นสองชนิด คือบำรุงโดยทางอ้อมกับบำรุงโดยทางตรงดังต่อไปนี้

ก. ถ้าจะจ่ายพระราชทรัพย์บำรุงการศึกษาให้น้อยลงโรงเรียนชั้นสามัญแลพิเศษสำหรับเด็กชายที่ยกเข้าวัดแล้ว ควรได้รับบำรุงโดยทางอ้อม คือ ไม่จ่ายเงินบำรุงให้ เป็นแต่พิมพ์ตำราเรียนจำหน่ายโดยราคาถูกลงหน่อย แต่ให้ซื้อได้เสมอไปอย่าขาดได้เป็นข้อสำคัญ กับจัดการสอบความรู้อยู่เสมอ เมื่อไม่ไ้บำรุงโดยทางตรงเช่นนี้การสอนต้องปล่อยไปตามประเพณีเดิม เจ้าพนักงานจะจุกจิกด้วยประการใดประการหนึ่งไม่ควร นอกจากให้จกทะเบียนแลส่งจำนวนนักเรียน ต้องปล่อยเป็นการตามใจให้สมกับเขาเลี้ยงกันเอง เว้นไว้แต่การศึกษาของเด็กทั้งปวงจะเป็นคอมมิวนิสต์ขึ้นเมื่อไร จึงจะเป็นสมัยที่โรงเรียนเหล่านี้จะต้องดำเนินในวิธีที่วัด แต่ถึงคังนั้นการเล่าเรียนต้องเป็นไปตามหลักสูตรของหลวงอยู่นั่นเอง เช่น การสอนในทุกวันนี้ก็เปลี่ยนจากจินตคณิตแลประถมก กาเป็นมูลบทแลแบบเรียนเร็วโดยลำดับ แต่ศิรชาเท่านั้นเป็นชนิดต่ำ

สุพรรณบัตรแลหิรัญบัตร แต่มีเกี่ยวข้องกับกระทรวงธรรมการ อย่างพระบรมราชวงศ์
ชั้นตรงต่อพระองค์ของสมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า แต่มีเกี่ยวข้องกับกระทรวงวัง
ผู้เป็นเจ้าของหน้าหนังสือ จะเป็นการดียิ่ง ภาให้พระคิรัสถึกในการจะทอ้งจัดการปกครองกัน
แลกกันแข่งแรงขึ้น นี่เป็นชนิดสูง ข้อนี้เป็นการใหญ่ รับประกันได้แต่เพียงว่ามีผลดีขึ้นแต่ยัง
ไม่ไว้วางใจว่าจะเป็นไปตลอด แต่เป็นข้อชักขวางแห่งทางที่จะให้วัดมีประโยชน์เต็มที่จึงต้อง
กล่าวไว้ในที่นี้ด้วย

ฉ. ส่วนโรงเรียนที่กรมศึกษาแลกรมอื่นจะจัดขึ้นนั้นถ้าไม่ได้รับบำรุง
โดยทางตรง แลเก็บค่าเรียนไม่ได้หรือได้แต่ไม่พอแล้ว ก็เห็นว่าจัดขึ้นไม่ได้ ด้วยมี
อาการไม่เหมือนพระ จำเป็นต้องได้รับพระราชทานอุดหนุนตามควร

คำกราเรียน

10. คำกราเรียนนั้น ยังไม่แลเห็นว่าจะตั้งกองแต่งขึ้นได้เลย จำต้องได้ฉบับที่
ผู้มีความรู้แต่งขึ้นด้วยประการใดประการหนึ่ง การพิมพ์นั้นจะเป็นของหลวงหรืออนุญาต
ให้เอกชน ก็สุดแล้วแต่สรวก การที่มีจำหน่ายได้เสนอเป็นการสำคัญ ราคาถูกหนอยเป็น
รองลงมา

ผลแห่งกิจการ

11. เมื่อได้จัดการตามนี้ คงแลเห็นประจักษ์แก่ตาโลกว่า ในพระราชอาณาจักรนี้
มีโรงเรียนแลคนเล่าเรียนไม่น้อยดังเข้าใจเลย การศึกษาเคิรตามกระแสแห่งพระเมตตา
คงเจริญขึ้นทุกเมื่อ วัดทั้งหลายจะมีประโยชน์แก่บ้านเมืองมากขึ้นตามการที่จะจัดจะตั้ง
พระราชทรัพย์ให้ต้องจ่ายน้อยลงได้ หรือจะคงต้องจ่ายมากก็ได้ผลคุ้มกัน คนทั้งหลายจะ
ไม่จี้จจางในพระศาสนา การโทรงของวัดทั้งหลายก็จะเพิ่มขึ้น บางที่การปกครองฝ่ายพระ
พุทธจักเรียบรอยดีขึ้นเป็นที่สุด

การวิเคราะห์แนวความคิดในการปฏิรูปการศึกษาของผู้นำการศึกษาไทย
ระหว่าง พ.ศ. 2414 - 2464

บทคัดย่อ

ของ

ยงยุทธ ไทยสิทธิ์

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร
เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาค้นคว้า
ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต
กุมภาพันธ์ 2526

จุดมุ่งหมายสำคัญของปริญญานิพนธ์เรื่องนี้ มุ่งศึกษาและวิเคราะห์แนวความคิดในการปฏิรูปการศึกษาของผู้นำการศึกษาของไทย เมื่อเริ่มมีการนำเอา ระบบการศึกษาแบบใหม่ เข้ามาใช้ในสังคมไทย โดยจะศึกษาปัจจัยต่าง ๆ ที่มี ส่วนผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในแนวความคิด วิเคราะห์พัฒนาการของแนวความคิดทางการศึกษาในแต่ละช่วงเวลาจนถึงมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา ปี พ.ศ. 2464 ซึ่งเป็นการวางรากฐานสำหรับการศึกษาของชาติ (National Education) โดยจะคำนึงถึง ความเปลี่ยนแปลงของสถาบันทางการ เมือง เศรษฐกิจ และสังคม รวมทั้งจะศึกษาถึงบทบาทของแนวความคิดทางการศึกษาที่มี ค่อนโยมบาสร้างเอกภาพของชาติด้วย

ผลจากการศึกษากล่าวได้ว่า แนวความคิดทางการศึกษาของไทยในระยะแรก เน้นความรู้ในวิชาหนังสือไทย อังกฤษ และการคำนวณแบบใหม่ เพื่อประโยชน์ในการ ราชการเป็นสำคัญ ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของแนวความคิดทางการศึกษา เป็นเพราะการทำหายค่านิยมคติปัญญาความคิดของชาวตะวันตกต่อความรู้แบบเก่าของไทย ขณะเดียวกันเป็นที่น่าสังเกตว่า จุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษาแบบใหม่ยังเป็น ส่วนหนึ่งของการตั้งอำนาจเข้าสู่สถาบันพระมหากษัตริย์ด้วย

แม้ว่าความเคลื่อนไหวในการปฏิรูปการศึกษาระยะแรกจำกัดอยู่ในวงแคบ เนื่องจากทุกอย่างต้องเริ่มต้นกันใหม่หมด แต่ก็มีความพยายามขยายการศึกษาออกไป ยังประชาชนทั่วไปด้วย โดยอุทิศทุนให้วัดซึ่งเป็นสถาบันการศึกษาแบบเก่าของไทย จัดสอนวิชาความรู้แผนใหม่เพื่อประโยชน์ของบ้านเมือง แก่การขยายการศึกษาแบบใหม่ ขยายออกไปอย่างช้า ๆ เท่านั้น

จุดมุ่งหมายของการจัดการศึกษา มีความชัดเจนมากขึ้นในตอนปลาย
 รัชกาล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น การจัดการศึกษา เพื่อรวม
 รัชชาติ สร้างความสามัคคีส่วนรวม และเพื่อส่งเสริมอาชีพของประชาชน ซึ่งเป็น
 การวางรากฐานทางความคิด สำหรับนักการศึกษารุ่นต่อไปในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีความเข้าใจปัญหาเชิงปฏิบัติมากขึ้นในรัชสมัย
 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แนวความคิดทางการศึกษามุ่งผลในการ
 ปฏิบัติอย่างจริงจัง คือ การออกพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 เน้น
 การอาชีวศึกษามากขึ้น และลดค่านิยมในการรับราชการ อนึ่ง ปัญหาการจัดการ
 ศึกษาที่สำคัญมาตลอด คือ ปัญหาการขาดแคลนเงินงบประมาณ ส่วนแนวความคิด
 ที่จะปฏิรูปการศึกษางานประการยังไม่ประสบผลเป็นที่น่าพอใจนัก ทั้งนี้คงเป็นเพราะ
 พื้นฐานทางเศรษฐกิจและสังคมของไทยยังมีการเปลี่ยนแปลงไม่มากนัก

AN ANALYSIS OF THE IDEAS OF THAI ELITES ON EDUCATIONAL REFORM
BETWEEN B.E. 2414-2464

AN ABSTRACT

BY

YONGYUTH CHAISITHA

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Education degree
at Srinakharinwirot University

February 1983

The main purpose of this thesis is to study and analyze the ideas of Thai elites on educational reform at the time when modern education was introduced into the Thai society. Towards this end, various factors which caused changes of educational ideas are studied and the development of the ideas is analyzed at each period of time through to the promulgation of the **Primary Education Act** in B.E. 2464. Changes of political, economic and social institutions are taken into consideration as well as the roles of educational ideas towards the building of national state unity.

The result of the study reveals that, earlier ideas of education in Thailand emphasized knowledge of Thai, English and modern mathematics, mainly for government service. Factors which caused changes of educational ideas are the challenges of western ideas and knowledge to traditional Thai education. It is also noted that the aims of modern education practice are still parts of drawing power into the Kingship.

Although earlier movement for educational reform was limited because everything must get a new start, attempts were made to give education for ordinary people. The government encouraged monasteries which were sources of Traditional education in Thailand to give out modern knowledge for the benefit of the country. However, the expansion of modern education is considerably slow.

The aims of educational practice were much clearer at the end of the reign of King Chulalongkorn. For example, the practice of education towards the building of national state unity, the awareness of society as a whole and vocational promotion for the people. All these were foundations laid for future generation of educators in the reign of King Vajiravudh, whose understanding about problems was more practical.

In the reign of King Vajiravudh, the ideas of education were more practical because the Primary Education Act was promulgated, vocational education was emphasized and value in government service was reduced. On the other hand, lack of budget was always the most serious problem of educational practice. Whereas, some of the ideas for educational reformation were not satisfied due to the lack of changes in economic and social conditions.